

STTA
15

MANU-SAMHITÁ

WITH
KULLUKA'S COMMENTARY
CHAPTER II

EDITED WITH
NOTES AND TRANSLATIONS

BY
J. N. KAVIRATNA, B. A.

REVISED BY
SATYENDRA NATH SEN, VIDYAVAGISA, M. A.,
PROFESSOR OF SANSKRIT, CITY COLLEGE,
CALCUTTA

—o—

PUBLISHED BY
DAS GUPTA & Co.
54-3, COLLEGE STREET, CALCUTTA

1915

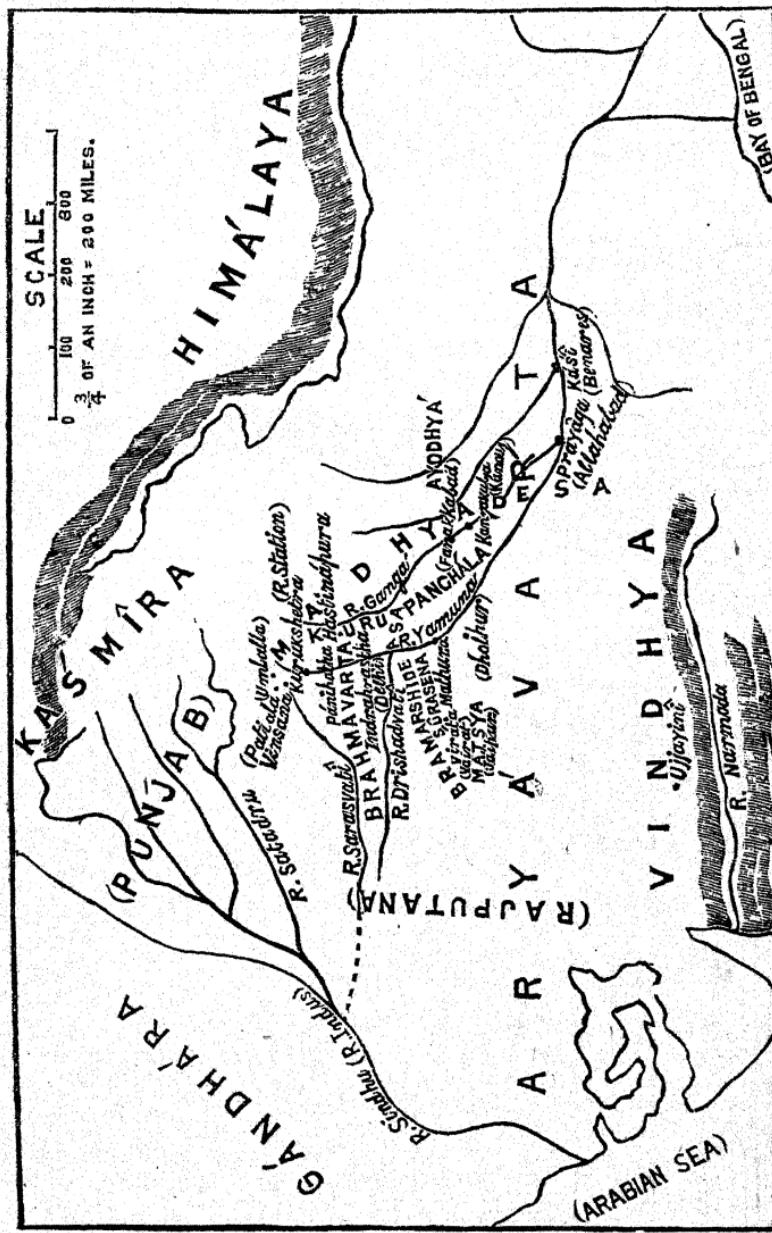
Price Rs. 2 and As. 4 only.

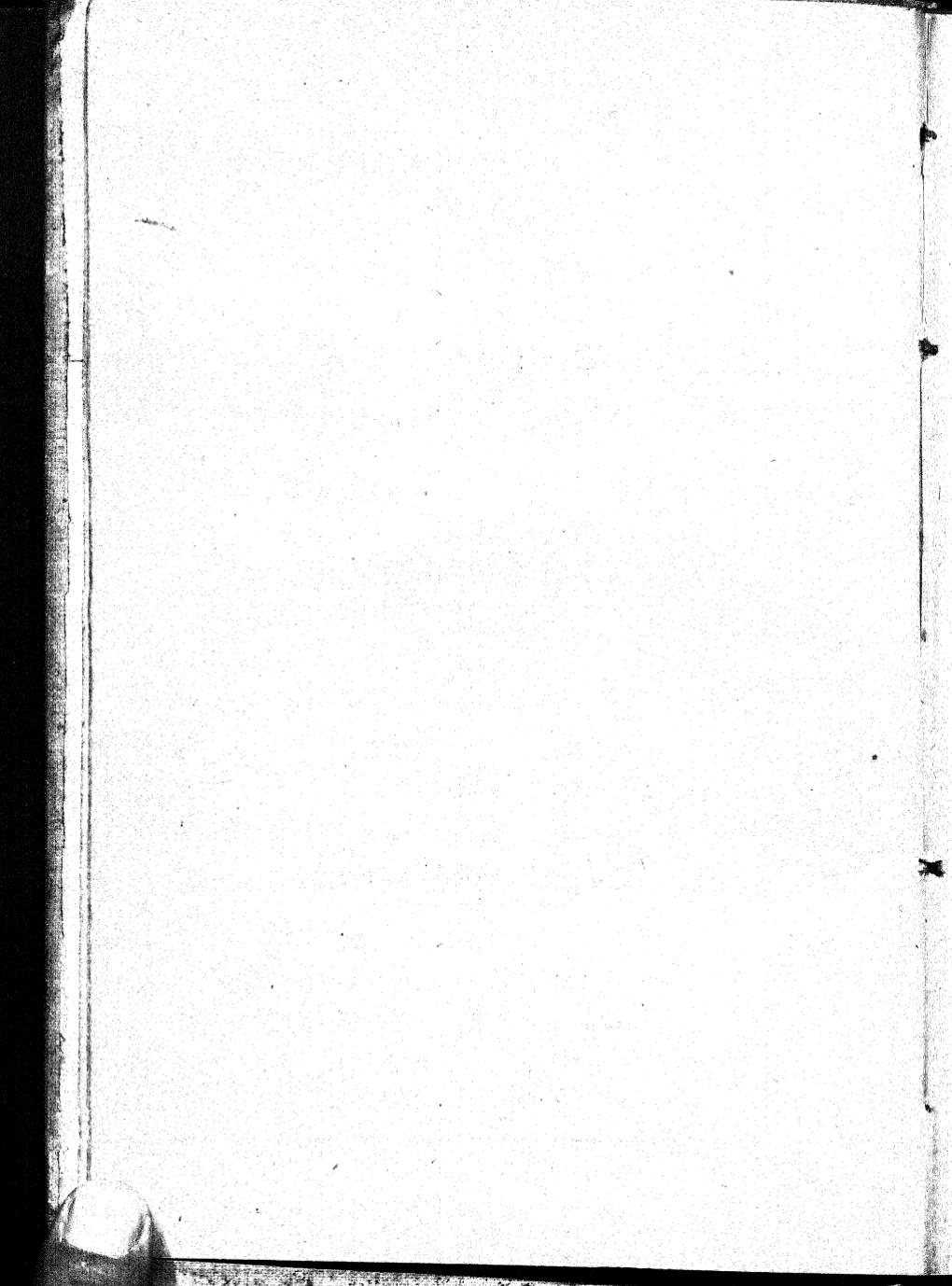
PUBLISHED BY
GIRISH CHANDRA DAS GUPTA
543, College Street, Calcutta.

PRINTED BY M. BHATTACHARYYA, AT THE BHARAT MIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.

A MAP OF ARYĀVARTA

showing the sites mentioned in Manu, Ch. II.

PREFACE.

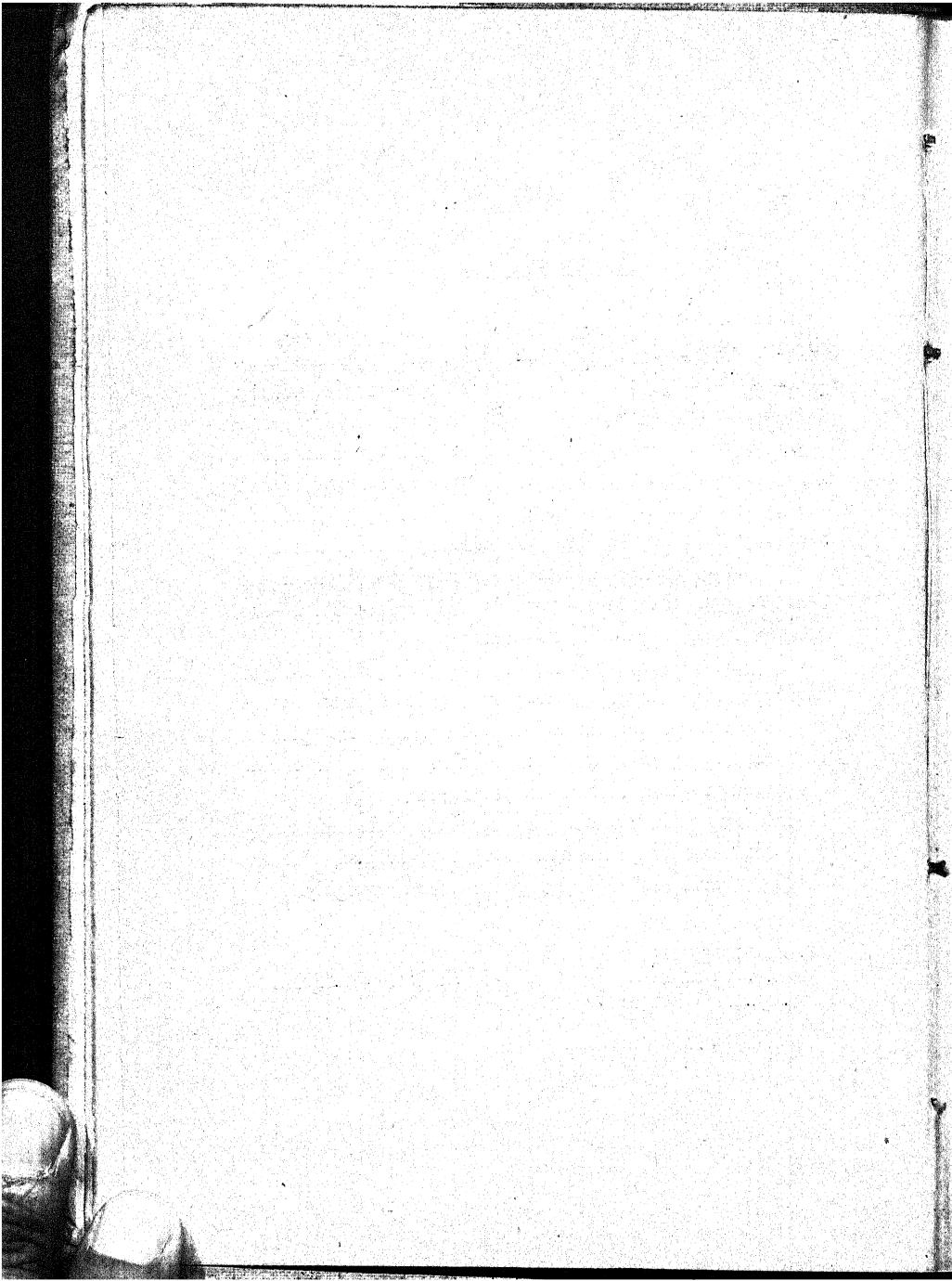
Ch. II of Manu-Samhitá is published. The plan adopted here is the same as in Ch. I. Only more attention has been given to the facilitation of the study of the work even for a superficial reader. The plan of putting within single quotations (‘ ’) those words of the text which are immediately followed by their synonyms in the commentary, and within double quotations (“ ”) those portions of Kullúka's commentary that are outside the text of Manu, but have been supplied by the commentator to supply ellipses in the text—which was introduced towards the end of Ch. I—has been more closely followed in this chapter.

Let it also be stated here that I have been often induced to introduce such discussions as may not be required by the average student but by the advanced scholar—the present edition being not *merely* a student's edition, and my chief aim all along being to leave nothing to be desired.

In preparing this chapter I am especially indebted to my brother, Professor Satyendranath Sen, Vidyávágisá, M. A., who has been kind enough to revise the work thoroughly.

NOVEMBER 15, 1915.
41, *Maniktolla Street,*
Beadon-square, Calcutta.

} J. N. KAVIRATNA.

ANALYSIS OF CHAPTER II.

- S1. १. Dharma defined.
2-4. Desire—the root of all actions.
5. Desire for the *fruit* of the action should be abandoned.
6-12. The authorities on Dharma.
10. The terms श्रुति and वृत्ति defined.
13. धर्म should be free from अर्थ and काम।
14. (Apparently) conflicting texts of श्रुति—all authoritative.
tive.
15. An illustration of the above.
16. Persons entitled to study the Manu-Samhitá.
17-22. Geographical divisions of A'rāyavarta and their respective positions in point of sanctity.
r8. सदाचार defined.
23. यज्ञयदेश and स्त्रेच्छदेश defined.
24. The countries to be inhabited by a twice-born man.
25. Authorities on Dharma—the subject concluded.
26-28. Sacraments, etc., extolled.
29. जातकर्मन् or the Natal ceremony.
30-33. नामकर्मन् or Naming.
34. निष्क्रमण, अन्नप्राशन and other family ceremonies.
35. चूडाकर्मन् or Tonsure.
36-38. उपनयन or Initiation.
39-40. Vrātyas (व्रात्य) and their status defined.
41. Upper and lower garments of a Brahma-chārin.
42-43. मिखलास of the different castes.

44. Composition of the sacred threads of the different castes.
- 45-47. दण्ड or Staves.
- 48-51. Begging.
- 51-57. Eating.
- 58-62. आचमन or the formal sipping of water.
59. Definition of तीर्थ (with which to perform आचमन).
63. Positions of the sacred thread.
64. मैखलास, &c., to be renewed on being destroyed.
65. The ceremony of किशान् or Tonsure for the advanced age.
66. The ceremonies to be performed for females without any Mantra.
67. Vedic initiation not to be performed for females.
68. The subject of Initiation concluded.
69. The Guru to teach the pupil शौच, आचार, अधिकार्य and सन्धीपासन।
- 70-75. The conducts and etiquettes to be observed by the student at the time of study.
76. The origin of ओम्।
77. The origin of the सावित्री।
- 78-87. प्रणव, व्याहृति and गायत्री and their muttering extolled.
88. Control of senses advised.
- 89-100. The organs enumerated. Their control extolled.
- 101-103. The saying of the daily prayers.
104. At least the गायत्री should be recited daily.
- 105-106. Intermission of study not to be observed in the daily Vedic study, etc.
107. Vedic study extolled.
108. The duties of student-life.
109. Selection of pupils.

110-114. Relation between the teacher and the pupil should be one of concord, otherwise knowledge should not be imparted.

116. (Intellectual) theft of Veda.

117. The teacher to be saluted first among a number of superiors.

118. A self-restrained Bráhmaṇa though not so learned is preferable even to a learned Bráhmaṇa who is not restrained.

119-121. Bed and seat of superiors not to be used. Bed and seat to be left, and salutation to be performed at the approach of a superior.

122. Modes of salutation.

124-125. Modes of returning the salutation.

126. An illiterate Bráhmaṇa should be saluted *simply* and not with the formula of salutation.

127. Modes of asking the welfare of the saluting persons.

128. Mode of addressing a person initiated into a sacrifice.

129. Mode of addressing a married lady not related by blood.

130-133. Modes of respecting male and female relations of different descriptions.

134. Friendship and seniority among people of different descriptions.

135. Seniority between a Bráhmaṇa and a Kṣattriya.

136-137. Grounds of respectability.

138-139. Persons to be respected.

140. A'chárya defined.

141. Upádhyáya defined.

142. Guru defined.

143.—Ritwik defined.

144. The relation between a pupil and his Vedic teacher.
- 145-147. Relative respectability of an Upádhyáya, A'charya, father and mother.
149. The term Guru applied also to a teacher in the Veda.
- 150-158. Seniority and juniority are determined by knowledge irrespective of age.
- 151-152. A story illustrative of the above.
155. Grounds of seniority among different castes.
159. Treatment of a teacher towards his pupil.
- 160-161. Controlling the mind and speech—a universal virtue.
162. Honour and dishonour to be courted equally.
163. The advantage of the dishonoured person *with the above conduct* and the disadvantage of the dishonouring person.
- 164-165. The Veda should be studied duly.
- 166-167. It is the best penance.
168. It is compulsory on every twice-born man under the penalty of being degraded to the condition of a S'údra.
169. Every one who rises up to Initiation into a sacrifice is born thrice.
- 170-171. In the second birth the A'chárya is the father and the Sávitrí is the mother.
- 172-173. Before initiation the man is like a S'údra.
174. The hide, the thread, the Mekhalá, the staff, the cloth in initiation.
- 175-249. The course of conduct to be followed by a Brahma-cha'rin during student-life.
176. Bathing, worshipping the sages and the deities, and attendance on fire daily.
177. Prohibited foods.
- 178-179. Prohibited embellishments and sentiments.

180-181. Mode of lying—waste of seminal fluid to be studiously avoided. Penance for violation of this rule.

182. Services to be rendered to the Guru Begging alms daily.

183-185. Persons fit to be begged of.

186. Offering Samidhs to the fire daily.

187. Penance for not begging for 7 successive days.

188. Begging from *many* persons extolled.

189-190. Taking meal from only *one* person prescribed on particular occasions for a Bráhmaṇa Brahma-chárin only.

191. The Brahma-chárin should always see to the welfare of his Guru as well as to his own study.

192-199. Etiquettes to be observed towards the Guru.

200-201. Blame of the Guru—true or false—by himself or by others to be studiously avoided.

202-204. Mode of respecting the Guru.

205. Conduct towards the Guru's Guru and towards his own (superior) relations when he meets them in the Guru's house.

206. Conduct towards all kinds of teachers and well-wishers.

207-210. Conduct towards superiors in point of learning, etc., as well as towards Guru's son and kinsmen.

210-217. Conduct towards Guru's wives.

213-214. Dealings with females—always a stumbling-block—to be very careful however nearly related they may be.

218. Results of services to the Guru.

219-221. Three kinds of Brahma-chárins on the score of shaving. A Brahma-chárin should not be sleeping at sun-rise and at sun-set. Penance for infringement of the above rule.

222. जप to be performed every-day in due time.

223. The good always to be performed even when instructed by persons of inferior status.

224. The highest good determined.

225-237. The A'chárya, father and mother—attendance on these three comprises the highest penance.

225-226. The elder brother also should always be venerated.

238-240. Knowledge, instructions, gems, good advice, good conduct, &c., to be taken from any and every one.

241. Receiving Vedic lessons from a non-Bráhmaṇa teacher prescribed only when a Bráhmaṇa teacher is not available.

242. A student should not live for life with a non-Bráhmaṇa teacher, or even a Bráhmaṇa teacher who is not thoroughly learned.

243-244. Rules for and effects of life-long studentship.

245-246. Rules for offering presents to the Guru at the end of student-life for an उपकृतिं Brahma-chárin.

247-248. Conduct of a नैषिकं Brahma-chárin at the death of his Guru.

249. The result of life-long studentship—attainment of salvation.

॥ ओ३म् ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

विहङ्गिः सेवितः सङ्ग्रन्तिल्यमहेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मसं निबोधत ॥ १ ॥

Prose-order. अहेषरागिभिः सङ्ग्रिः विहङ्गिः (= वेदविहङ्गिः) निवितः सेवितः हृदयेन [च] अभ्यनुज्ञातः यो धर्मः तं [यूद्य] निबोधत (= इष्टगुण) ।

Substance. 'वेदप्रमाणकः श्रेयः साधनं धर्मः' इति लक्षणालच्छित् धर्मसं अहमधुना कीर्तयिथामि । भी चृष्टयः, तं धर्मं दूयं इष्टगुण ।

Bengali. रागब्रेवविवर्जित साधु बेदज्ञ पश्चितगणकर्त्तुक नित्य अमूलित एवं ताहादेर हृदय अर्थात् विवेककर्त्तुक अनुमोदित (अर्थात् ये कार्योर अमूलिताने ताहादेर हृदय अथःइ आकृष्ट हय एवंविध) ये धर्म ताहा आपनारा (आमार निकट) अवण करुन ॥ १ ॥

English.—Learn (from me) the Dharma or sacred law which is ever followed by the virtuous who are learned in the Veda and are free from spite and passions, and is assented to by their heart i. e. conscience. 1.

Kulluka. गौडे नन्दनवासिनान्नि मुजनैवन्देऽविन्द्रां कुले

विमी भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्युक्मद्दोऽभवत् ।

उत्तितेन मनुस्यूतौ शिवपुरिऽआये द्वितीयोऽधुना

रम्येयं क्रियते हिताय विदुषां मन्यथैसुक्तावस्ती ॥

मानववृत्तावस्तां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोऽग्निः ।

प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातृणामशेषाणाम् ॥ (क) (१)

प्रथमाच्याये (ख) प्रकृष्टपरमात्मज्ञानहृपर्वत्यज्ञानाय (२) नगत्कारणे ब्रह्म प्रतिपाद्य, अधुना ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं संखारादिहृपं धर्मं प्रतिपिपादयितुः धर्मसासान्य-

(क) This preface is omitted in all except A.

(ख) प्रथमाच्याये—Omitted in all except A.

मनुसंहिता ।

लक्षणं प्रथममाह (३) — विद्विरिति । विद्विः वेदविडः, सहिधर्मीकौः, रागहेषशुन्यैः (४)
अनुष्ठितः, हृदयेनाभिसुखेन ज्ञातः (५) इत्यनेन शेयः साधनमभिमतम् (क), तत्र हि (ख)
खरसात् मनोऽभिसुखीभवति (६) । वेदविडिचांत इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्
ज्ञातस्य वेदस्यैव शेयः साधनज्ञाने कारणत्वं विवक्तिम्—खड्धधारिणा चतः
इत्युक्ते धृतखड्धस्यैव हनने प्राधान्म् (७) । अतो 'वेदप्रसाणकः शेयः साधनं धर्मः'
इत्युक्तम् (८) । एवंविधी यो धर्मः तं शृणुत (ग) । उक्तार्थसंग्रहस्त्रीकाः (९)—

वेदविडिचांत इति प्रयुज्ञानी विशेषणम् ।

वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः (घ) (१०) ॥

हृदयेनाभिसुखेन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् ।

शेयः साधनमित्याच्च तत्र इत्युक्तवान्मनः (ङ) मनः ॥

वेदप्रसाणकः शेयः साधनं धर्म इत्यतः ।

मनूक्तमेव मनवः (११) प्रणिन्युर्धर्मस्तत्त्वणम् ॥

अतएव हारीतः—‘अथातो धर्मं (च) व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको (क) धर्मः ।
श्रुतिश्च विविधा—वैदिकी तान्त्रिकी (ज) च’ । भविष्यत्पुराणे [ब्राह्मपञ्चन्, १०१७, ८]—
‘धर्मः शेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽयुद्यत्यलत्त्वणम् ।
स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥
अस्य सम्बयगुष्टानात् खर्गीं सांचश्च जायते ।
इह लोके सुखेऽप्यर्थमतुलच्छ खगाधिप’ (१२) ॥

शेयः शेयः साधनमित्यर्थः (१३) ।

जैनिनिरपि इदमेव (भ) धर्मस्तत्त्वणमसूचयत्—‘चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः’
[१११२] (१४) इति । उभयं चोदनया (ज) लक्ष्यते ।—अर्थः शेयः साधनं—
ज्योतिषीमादिः (ट), अनर्थः प्रत्यवायसाधनं—श्येनादिः (ठ) । तत्र वेदप्रसाणकः

(क) शेयः साधनमभिहितम्—M, P ; शेयः साधनं धर्म इत्यभिहितम्—A.

(ख) तत्र हृदयेनेति—J, Bg, G. (ग) निर्बोधत—All except A.

(घ) वेदार्थं एव विज्ञातो धर्म इत्यभ्यधान्मनुः—A. (ङ) तदुक्तिसुखं (?)—B, S.

(च) धर्माधर्मम्—A. (ज) श्रुतिश्चृतिप्रमाणकः—A.

(ज) शास्त्रिकी—P. (झ) इदमपि—All except A.

(झ) उभयोदयेन—B, Bg, Bh, J, G, M, P, V.

(ट) The : (विसर्ग) omitted after ज्योतिषीमादि in G.

(ठ) अनेन चोदनावक्षयेन अनर्थोऽधर्म इति अधर्मस्तत्त्वं सूचितम्—Before
अनर्थः in Bg, G.

अयः साधनं ज्योतिषोमादिः धर्मः, अनर्थः अधर्मः (क) इति सूत्रार्थः (१५)। सूत्रादयोऽपि वेदसूललेनैव धर्मे प्रसाणमिति दशैयिष्यामः (१६)। गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्युज्ञात इति अन्तःकारणविचिकित्साशून्य इति व्याख्यातवान् (१७)। तत्पते 'वेदविहिरसुष्ठितः संश्येदहितश्च धर्मः' इति धर्मलक्षणं स्यात् (१८)। एतच्च दृष्टाध्यामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणा न अद्यधते (१९)। मेधातिथिस्तु हृदयेनाभ्युज्ञात इति 'यत् चित्तं प्रवर्तयति' इति व्याख्याय, 'अथवा हृदयं वेदः, सः हि अधीतो भावनादिरूपेण क्षत्त हृदयस्थितिः हृदयमिलुच्यते' इत्यत्त-वान् (२०) ॥ १ ॥

Kulluka Explained.

1. N. B. For Kulluka's general preface, see my edition of Manu-Samhitá, Ch. I. शिवपुर in the above passage means the city of Benares of which Siva is the presiding deity.

2. प्रक्षट-परमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय [=परमात्मज्ञानरूप-प्रक्षटधर्मज्ञानाय ; प्रक्षट is an adjective of धर्म and not of परमात्मन्।] For the knowledge of प्रक्षटधर्म or परमधर्म which consists in knowing the Supreme Soul. N. B. The knowledge of the Supreme Soul is called परमधर्म or primary धर्म, and the sacraments or संखारस (to be described in this chapter) are called अङ्गधर्म or secondary धर्म।

3. प्रथमाव्याप्ते.....प्रथममाह—The author after speaking of ब्रह्म in the 1st chap. for the knowledge of the प्रक्षटधर्म which consists in knowing the Supreme Soul, now gives the general definition (सामान्य लक्षण) of धर्म with a view to set forth (प्रतिपादित्यः) the sacraments, &c., which are subsidiary to the knowledge of ब्रह्म।

4. रागहेषशून्यै—[This is a synonym of the word अहेषरागिभिः occurring in the text. To omit the words of the text is a mannerism of Kull.].

(क) अनर्थः अधर्मः—Found only in A.

मनुसंहिता ।

5. आभिसुख्येन ज्ञातः—This is a paraphrase of अभ्यत्तज्ञातः ।
 6. तत्र हि स्वरसात् &c.—The mind is naturally inclined to that (which is श्रेयःसाधन i. e. conducive to one's welfare).

N. B. स्वरस means 'natural taste or inclination'.

7. वैदविद्विः ज्ञातः &c.—By the adjectival clause वैदविद्विः ज्ञातः it is to be understood that the knowledge of श्रेयःसाधन is to be gained through the help (lit. instrumentality) of the Veda itself that has been mastered, just as in the expression खड्गधारिणा हतः it is to be understood that the murder was performed with the खड्ग itself which was in the hand (although it is not explicitly stated there).

8. अतो वैदप्रमाणकः श्रेयःसाधनम् धर्मः &c.—So it amounts to saying that धर्मः is what is (i) वैदप्रमाणकः and (ii) श्रेयःसाधनम् (at the same time). [श्रेयःसाधनम् is neuter as it is अलहस्तिष्ठ ।] N. B. No. (i) is evolved out of the word विद्विः (in the text), and no. (ii) out of the expression हृदयेन अभ्यत्तज्ञातः (in the text). By doing this Kull. reconciles the text of Manu with the definition of धर्मः as given by the other authorities e.g. जैमिनि, &c. See below.

9. उक्तार्थसंग्रहमोक्ताः—The following is a summary in verse of the above statements.

10. वैदविद्विः ज्ञातः &c.=वैदविद्विः ज्ञातः इति विश्वेषणं प्रयुज्ञानः (=विश्वेषणं प्रयोगं कुञ्चितः) मनुः वैदादिव परिज्ञाती धर्मः इत्युक्तवान् ।

N. B. The rest is clear.

11. सुनयः—N. B. The word is plural. Kull. gives three quotations below on the definition of धर्मः । Of these three, the first is from the sage हारीत, and the last is from the sage जैमिनि । The middle one is from the भविष्यपुराण of which the author is the sage व्यास । (According to the orthodox view all the Purानas are from the pen of Vyāsa.)

12. धर्मः श्रेयः &c.—N. B. In the quotation the words श्रेयः and वैदसूलः are the most important. These two adjectives make

the definition here identical with what has been deduced by Kull. above. See note 7 above. पञ्चविष्टः—धर्मः is of 5 kinds—these have been enumerated and illustrated by Kull. under Sl. 25 (which see). खगाधिप—Case of address ; referring to गरुड़'s brother अरुण to whom these words are said in the भविष्यपुराण to have been originally addressed by भास्कर ।

N. B. The भविष्यपुराण as published the Venkateshwar press reads the first line thus—‘धर्मः क्रियात्मा निर्दिष्टः श्रेयोऽनुदयत्वच्चणः’ ।

13. श्रेयः श्रेयःसाधनम् इत्यर्थः—The word श्रेयः (in the above extract from the भविष्यपुराण) is used in the sense of श्रेयःसाधन ।

14. चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः—चोदना means प्रेरणा i.e. (Vedic) injunction. अर्थः (as opposed to अनर्थ) is what is conducive to welfare. चोदनया लक्ष्यते यः सः चोदनालक्षणः, चोदनालक्षणः अथवा अर्थः (न तु अनर्थः) यः सः धर्मः । This is made clear by Kull. below.

15. उभयं चोदनया लक्ष्यते &c. - In the Vedas two (उभय) kinds of injunctions are met with—(i) अर्थः = श्रेयःसाधनम्, e. g., ज्योतिष्ठोम (sacrifice), &c. ; and (ii) अनर्थः = प्रत्यवायसाधनम् (sinful), e. g., श्वेन (sacrifice), &c. Of these, ज्योतिष्ठोम, &c., which are both वेदप्रमाणक and श्रेयःसाधन are धर्मः ; and श्वेनयाग, &c., which are वेदप्रमाणक but अनर्थ are अधर्मः । This is the meaning of the सूत्र (of Jaimini quoted above).

N. B. श्वेनयाग is a sacrifice by the performance of which the enemy is struck by a श्वेन or vulture. इन्द्रियाग, वज्रयाग, &c., are similar sacrifices. These also are to be met with in the Vedas ; cf. श्वेन अभिचरन् यजेत्, &c.

16. छृत्यादयोऽपि &c.—[In the above lines it has been reiterated that धर्मः is वेदप्रमाणकः or श्रुतिप्रमाणकः or वेदमूलः । All these mean the same and refer to the authority of the Vedas. But, are not the स्मृतिः, &c., also authorities on धर्मः ? In reply to this Kull. says] I shall shew later on (viz. under Sl. 6) that the Smritis, &c., are also authorities on धर्मः, but that their authorities are borrowed from the Vedas. (In other

words—strictly speaking, theirs is not a distinct authority, but the same as of the Vedas.)

17. गोविन्दराजसु &c.—Govinda-rája, however, explains हृदयेनाभ्यनुज्ञातः to mean ‘about which no doubt is entertained in the mind’.

18. तन्मते &c.—According to him the definition of धर्म would be ‘what is performed by persons versed in the Vedas, and about which there is no doubt’.

19. एतत्र हृष्टार्थं &c.—The learned (विचक्षणः), however, do not put faith (श्रद्धते) on this definition, as it would include such things as ‘going to a village on a secular and palpable object’; [because here also there is no doubt about the act of going to the village. But it cannot be said to be धर्मः as धर्म must be अहृष्टार्थक, whereas this ‘going’ is हृष्टार्थक (हृष्टः अर्थः यस्य). The ulterior results of performing धर्म cannot be known, but the result of this ‘going to a village’ is or can be known by all.]

20. मेधातिथिसु &c.—Medhátithi, on the other hand, after explaining हृदयेनाभ्यनुज्ञातः as ‘for which the mind has a natural inclination’ adds ‘or हृदय means Veda which is so called because, when studied, it resides in the mind (हृदय) in the form of impressions (भावना), &c’.

Notes.

विद्विः अभ्यनुज्ञातः = वेदविद्विः आभिसुखेन ज्ञातः = वेदप्रसाणकः श्रेयः-
साधनं च ।

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

Prose. कामात्मता न प्रशस्ता, इह च अकामता नास्येव । हि (= तथाहि)
वेदाधिगमः वैदिकः कर्मयोगश्च काम्यः ।

Substance. See under Sl. 5.

Bengali. কামাদ্বিতীয় কর্মকামনাপূর্বক কর্মের অসুষ্ঠান করা প্রশংসনীয় নহে, কিন্তু পৃথিবীতে সবথ অকামতা অসম্ভব। দেখন, বেদাধান ও বৈদিক কর্মের অসুষ্ঠান এ সকলই কামনাপূর্বক হইয়া থাকে ॥ ২ ॥

English.—To act from a desire for rewards is not laudable ; but a complete exemption from that desire is not to be found in this world. The study of the Vedas and the practice of the Vedic rites are evidently originated by some desire. 2.

Kulluka. কামাদ্বিতীয় ফলাভিলাষশীলত্বে পুরুষের ‘কামাদ্বিতীয়’ (১), সা ন প্রশংসন্ন, বন্ধনেতুল্বাত্ (২)।—খণ্ডিদফলাভিলাষিণি কাম্যানি কর্মাণি অসুষ্ঠীয়-মানানি পুনর্জন্মনে (ক) কারণে ভবত্তি (৩) ; নিত্যনৈমিত্তিকানি তু আবজ্ঞান-সংক্ষেপিত্য ভৌক্ত্য কল্পনে (৪)। ন পুনরিচ্ছাসাবমনেন নিষিদ্ধতে ; তদাহ—‘ন চৈবেহাস্যকামতা’ ইতি। যতো বৈদিকসকলকর্ম (খ) সম্বন্ধে ইচ্ছাবিষয় এব (৫) ॥ ২ ॥

Kulluka Explained.

1. ‘ফলাভিলাষশীলত্ব’ &c.—কামাদ্বিতীয় means ‘the habit of performing actions from a desire for rewards’. N. B. The word পুরুষে used by Kull. is perhaps intended to be taken both with ফলাভিলাষশীলত্ব and with কামাদ্বিতীয়।

2. সা ন &c.—That thing, viz., কামাদ্বিতীয় is not commendable, because it becomes a source of bondage [to this world of transmigration (সংসার)] ; N. B. The sense is that if you perform a certain act with a particular desire, the best thing you can expect is the fruition of that desire, in which case you must live for sometime more (either in this world or in that) to realise that fruition. But our best goal viz. *final* liberation is thus necessarily delayed. This is illustrated in the following sentence.

(ক) পুনর্জন্মনি—A.

(খ) সকলকর্ম—B, Bg, Bh, J, G, M, P, V.

३. खर्गादिफलाभिलाषिण &c.—Kámya Karmas which are performed with the desire for a certain reward, e.g. (the attainment of) heaven, &c., become a source of re-birth.

N. B. काम्यकर्म्मS are those that are performed with the desire of earning some religious merit. The non-performance of these acts, however, do not lead to a religious degradation ; e.g., performing a sacrifice to get an issue.

४. निवैनैमित्तिकनि तु &c.—The निवै and the नैमित्तिक acts, however, being auxiliary to आत्मज्ञान or true knowledge leads to मोक्ष or final emancipation.

N. B. निवैकर्म्मS are those that are obligatory, i.e., the non-performance of which is a sin ; e.g., the saying of daily prayers (सन्ध्या) ; offering oblations to the *Manes* ; the worshipping of guests ; &c. &c.

नैमित्तिककर्म्मS are those that are performed on particular occasions only ; e.g., bathing on the occasion of an eclipse.

५. न पुनः &c.—But all kinds of desire are not discouraged here (as pure अकामता is an impossibility). Because the study of the Veda, the performance of Vedic acts (and so forth) are all due to 'desire'.

The plain meaning is this :—The greed for the fruit of an action is condemned, but not the desire to perform such an act without an eye to its merit.

Notes.

कामात्मता—कामः (कामना) आत्मा (खभावः) यस्य सः कामात्मा ; (cf. the forms पापात्मा, &c.). कामात्मनो भावः कामात्मता ।

अकामता—नास्ति कामो यस्य सः अकामः, तस्य भावः ।

कर्म्ययोगः—कर्म्यकरणम् ; performance of acts. योग means सम्बन्ध ; hence Kull. paraphrases the word कर्म्ययोग as कर्म्यसम्बन्ध ।

For advanced students only :—

निचनैसित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कर्त्तव्ये (Kull.)—

According to the old (जरत्) and orthodox school of the मौमांसकs whose motto is कर्म (cf. कर्मेति मौमांसकः), नित्य and नैमित्तिक कर्मs lead to मोक्ष not with their co-operation with आत्मज्ञान, but directly by themselves. But the Vedántins will not admit this. According to them, मोक्ष is ‘liberation’, and कर्म is ‘bondage’. Bondage cannot lead to liberation. It is true knowledge (आत्मज्ञान) alone that can lead to मोक्ष, and this it does without the least touch of कर्म । ‘ज्ञानसिंहं सुक्ष्मा क्रियाया गन्धमालस्याप्यतुप्रवेश इह नौपपद्यते ।...अलङ्कारो हि अथमज्ञाकं यद्वद्वाकाव-गतौ सर्वां सर्वकर्त्तव्यताहानिः । क्रतकर्त्तव्यता चेति । तथाच त्रुतिः—‘आत्मानं चेद्विजानीयाद्यथमधीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु-संबन्धेत् ॥’—शाङ्करभाष्य on ब्रह्मसूत्र, १११४ ।

So there is a permanent conflict between the views of the above two schools of Philosophers. But there is another school viz. that of ज्ञानकर्म-समुच्चयवादिन् which steers a middle course and holds that true knowledge is the cause of मोक्ष, but it must be accompanied by नित्य and नैमित्तिककर्मs as enjoined in the S'ástras which are innocent deeds and therefore do not cause bondage or बन्ध like काश्यकर्मs. They, too, like the मौमांसकs, hold that the performance of नित्य and नैमित्तिक कर्मs is not productive of any reward, but simply wards off the sin which would arise from their non-performance, and hence they do lead to cessation of work (कर्मन्तय) as is insisted on by the Vedántins for the attainment of मोक्ष । But S'amkara emphatically refutes this on the strength of श्रुतिस and सूत्रिस like the following ones—कर्मणा पिण्डोकः (श्रुति), वर्णा आश्रमाश्च कर्मफलमनुभूय इत्यादि (सूत्रि), which speak of particular results with regard to नित्य and नैमित्तिक कर्मs also, none of which therefore can lead to कर्मन्तय । It should not, however, be supposed that he dismisses कर्म in general as

totally useless, as it is distinctly spoken of as instrumental (करण) to ज्ञान (root विद) in श्रुतिः like 'तमितम् आत्मानं ब्रह्मणा विविदिष्णि । यज्ञेन दानेन एतमेव विदित्वा सुनिर्भवति—दृहदारण्यक, ४।४।२२, and श्रुतिः like 'कथार्थं कर्त्तव्यः पक्षे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' । What he means is that the moment आत्मज्ञान makes its appearance, कर्त्तव्य ceases altogether. According to him, कर्त्तव्य can only pave the way to ज्ञान, but can never be सहकारि of (i.e. co-operating with) ज्ञान in giving सोक्ष ।

There are, however, innumerable Shastric texts which at least apparently make the performance of the prescribed acts always imperative upon us (apparently even after the attainment of तत्त्वज्ञान), and speak of सोक्ष as the result of the same. Cf. जुञ्जद्वैवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समाः (ईश्वोपनिषत्, २) ; also, कर्मणैव हि संसिद्धिभास्त्वा जनकाद्यः (गीता, ३।२०) ; &c. &c. But the orthodox Vedāntins would explain them in different ways. The first quotation, for example, may be explained as applying only to those who are not competent enough to try for ज्ञान, and in the second, the word संसिद्धि (or success) may be taken in a secondary sense, such as सच्चशृङ्खि, or ज्ञानोत्पत्ति, and so forth, or the कर्त्तव्य there may be taken to be mere कर्माभास performed for setting examples to other people (लोकांसंग्रह) ।

The above two views viz., ज्ञानकर्मसंसुचयवाद and the pure विदात्मवाद may be reconciled by holding that both of them admit some समुच्चय of ज्ञान and कर्त्तव्य । The former admits सम समुच्चय (equal conjunction, ज्ञान and कर्त्तव्य being equally necessary for सोक्ष), while the other admit विषम समुच्चय (unequal conjunction, कर्त्तव्य being necessary not primarily, but as a stepping stone to ज्ञान, this latter being of the primary importance for the attainment of सोक्ष) । Thus there would be no occasion for these lengthy discussions if we would take the word सहकारिता used by Kullū only generally, the word meaning co-operation directly or indirectly. S'amkara distinctly admits कर्त्तव्य to be indirectly सहकारिता.

of ज्ञान or विद्या in the following lines—आश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेत्यने उत्पत्तौ च अपेत्यने (भाष on ब्रह्मसूत्र, ३।४।२६) ; उत्पत्तिसाधनते एव एवा सहकारित्वाच्चायुक्तिः (भाष on ब्रह्मसूत्र, ३।४।३३) ।

N. B. Prof. Goswami's statement that ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद is propounded by कुमारिलभट्ट, the Vritti-kára, seems to be due to an oversight. Kumárlila is not the Vritti-kára but the Vártika-kára ; besides, Kumárlila does not belong to that school at all. Perhaps Prof. Goswami means उपर्वष्ठ the Vritti-kára whose work, however, is not available.

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञः संकल्पसञ्चावाः ।

ब्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

Prose. कामः वै (= पादपूरणे) सङ्कल्पमूलः, यज्ञः सङ्कल्पसञ्चावाः [अतएव कामसञ्चावा: अपि] । ब्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः [अतएव कामजाः अपि] स्मृताः ।

Bengali. [এই কর্মশাস্ত্র আবাব এই শক্তিশালী ছাইবে এইকগি আনকে সঞ্চল ঘলে ।] সঞ্চল হইতে কাব্রে মূল । যজ্ঞ সঞ্চল হইতে সমুচ্ছ ইত্ব, (অতএব যজ্ঞ কাম) । তত ও যমগিন্ডস্ত্রাণি সকল কর্মই সঞ্চল অনিত, (অতএব কামজনিত) ॥ ৩ ॥

English.—A desire, has its root in the conception of some gain. Sacrifices have their origin in such conceptions. Vows and Shastric injunctions—all these are said to arise from the idea of a gain. 3

Kulluka. अत उपपत्तिम् (१) आह—संकल्पमूल इति । अनेन कर्मणा इदं फलं साव्यते इत्येवंविषया दुहिः ‘संकल्पः’; तदनन्तरम् इष्टसाधनतया अवगते (२) तस्मिन्निरूपा जायते, तदथं प्रयत्नं कुरुते च, इत्येवं यज्ञः संकल्पप्रभवाः । ब्रतानि यमरूपाश्च धर्माः च्युर्थाच्याये [४।२०४] वद्यमाणाः (३) । ‘सर्वे’ इन्द्रनेन अनेऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्ते (४), इच्छामन्तरेण तान्यपि न सक्षमन्ति इत्यर्थः । गीविन्दराजस्तु ‘ब्रतानि’ अनुष्टेयस्तपाणि, ‘यमधर्माः’ प्रतिषेधार्थकाः (क) इत्याह (५) ॥ ३ ॥

(क) All here read प्रतिषेधार्थकाः, but the printed Gov. reads प्रतिषेधात्मकाः which seems to be the better reading.

Kulluka Explained.

1. उपपत्तिम्—Proof ; demonstration.
2. इष्टसाधनतया अवगते—When it is known to be conducive to the fruition of the desire.
3. यमरूपाश &c.—The यमधर्माः, to be spoken of in Ch. IV. (See IV. 204).

N. B. It is not clear which way Kull. likes to split up the expression ब्रतानियमधर्माः। The word ब्रत is both masculine and neuter, and besides, both यम and नियम have been discussed in ch. IV. So it may be either ब्रतानि यमधर्माश्च or ब्रता नियमधर्माश्च। Perhaps it is intended to be taken both ways. Almost all the other commentators distinctly take the former view, but it should be noted that they take the word यम *generally* and not in its technical sense.

4. सर्वे इत्यनेन &c.—By the use of word सर्वे the other Shastric injunctions (शास्त्रार्थ) also are intended to be included. That is, not only ब्रतः and यमधर्माः, but all other शास्त्रार्थाः also, arise from संकल्पः।

5. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja says that ब्रतः are the duties i. e. positive injunctions, and यमः are the negative injunctions. [This is also Medhātithi's view.]

Notes.

संकल्पमूलः—संकल्पः सूलं यस्य सः। Here it means the idea of a certain thing being conducive to the fruition of a desire ; i.e., that state of mind which leads to *desire*. N. B. The following are the steps in the performance of an action.

आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् क्रतिः ।

क्रतिजन्या भवेद्यता चिष्टाजन्या क्रिया भवेत् ॥

इच्छा in the above text and संकल्प in Manu's text mean the same thing. क्रति means नियम or determination. चिष्टा means कायिकव्यापार or bodily exertion. क्रिया means performance.

वे—पादपूरणाद्यम् अव्ययम् ।

यज्ञाः—यज + नज्—भाववाचे ।

संकल्पसञ्चयाः—संकल्पात् सञ्चयो येषां ते ।

N. B. The Sloka is intended to shew that every act is engendered by काम or desire ; but the author finishes by saying that the यज्ञs, ब्रतs and यमs are संकल्पसञ्चय or संकल्पयज । So we must supply the rest of the conception by saying यज्ञाः संकल्पसञ्चयाः, अतः कामसञ्चयाः अपि ; ब्रतानि यमधर्माश्च संकल्पनाः, अतः कामजाः अपि ।

ब्रतानि—Vows, e.g., स्वातकब्रत, &c.—For स्वातक, see under I, 113.

यमाः and नियमाः—श्रीराधार्मपितृ निवृत्य यत् कर्त्त्वं तद्वयमः (इत्यमर) ; e.g., अहिंसा, सत्यवचन, &c. ;—paramount duties.

नियमतु य यत् कर्माऽन्तिक्षमागन्तुसाधनम् ; (e.g., उपवास, स्नान, जप, &c. ;—minor duties.

यमs and नियमs have been variously enumerated.—

अहिंसासत्याइत्येव ब्रह्मचर्याऽपरियहः यमाः ; शौचसन्तोषतपःखात्यायेश्वर-प्रणिधानानि नियमाः—पातजलदर्शन, साधनपाद, ३० ; ३२ ।

ब्रह्मचर्यं दया कालिर्यानं सत्यमकल्पता ।

अहिंसाऽलेयमाधुर्यं दमाचेति यमाः स्मृताः ॥ याज्ञवल्क्य, ३३१३ ।

शौचमित्या तपी दाने खात्यायोपस्थनियहः ।

ब्रतमौनोपवासाश्च ज्ञानञ्च नियमा दश ॥ ऋचि, ४८ ।

अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

Prose. इह अकामस्य काचित् क्रिया कर्हिचित् (= कुरापि) न दृश्यते । [जनः] यह यद्यद्वि किञ्चित् हि कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितम् ।

Bengali. पृथिवैते ইত্যাপি একপ কোন কাৰ্যাই দৃষ্টে হয় না যাহা কামনাশুশ্ৰা বালিকৰ্ত্ত অসুল্লিঙ্গ হইয়াছে । গোকে যাহাই কৰক না কেন সে সকলই কাৰণেৱ অৰ্থাৎ উচ্ছৃত প্ৰেৰণ ॥ ৪ ॥

English.—Not a single act here appears ever to be done by a person free from desire ; for, whatever one does is the result of his desire. 4.

Kulluka. अचैव लौकिकं नियमं दर्शयति (१) — अकामस्येति । लोके (२) या काचित्तोऽनगमनादिक्रिया साऽपि अनिष्टतो न कदाचित् दृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत् पुरुषः कुरुते तत्तदिक्षाकार्यम् ॥ ४ ॥

Kulluka Explained.

1. अचैव लौकिकं नियमं &c.—Here (viz. that every act is कामज्ञ) the author gives invariable illustrations from everyday life.
- N. B. The force of the एव here is not very clear.
2. लोके—In everyday life.

Notes.

कर्हिचित्—किस + हिंलू—सप्तव्यं=कर्हि । कर्हि and चित् are two distinct अव्यय—Panini. कर्हि + चित् प्रत्यय—Vopadeva.

विद्यतम्—विद् + त्वं—भाववाच्ये ; action ; result.

तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथासंकल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्वुते ॥ ५ ॥

Prose. तेषु (कर्मसु) सम्यग् वर्त्तमानः अमरलोकताम् (ब्रह्मभावं) गच्छति । इह च यथासङ्कल्पितान् सर्वान् कामान् समश्वुते ।

Substance. Sl. 2—5.

फलकामनापूर्वकं कर्मणाम् अनुष्ठानं न सम्यक् यतः कर्मणामनुष्ठाता तत्तदफल-भोगार्थम् इह संसारे अनन्तानि जन्मानि तिष्ठत्वेव, ज्ञानव्यतिरेकेण नैव सुच्छते । इयमेव काम्यकर्मणां निन्द्रता यत् तानि बन्धनानि भवति । नित्यनैमित्तिकानि तु कर्मणिः अनुडीयमानानि आत्मज्ञानसङ्घकारितया यथा सोकाय कल्पने नैतानि तथा । अतः कामः व्यक्तव्यः । ननु नात्मेव किमपि कर्म यत् विळा कामम् अनुडीयते । तिष्ठतु तावत् यज्ञत्रयादिकं वैदिकं कर्म, भोजनगमनादिकमपि अखाकम् इच्छाम् अन्तरेण नैव सिद्धति । अतः इदमत्र समाधानम्—कर्मणां फले एव इच्छा निषिद्धा, न पुनर्लेपाम् अनुष्ठाने । अतः शास्त्रविहितानि कर्मणिः फलकामनावर्जम् अवश्यमेव अनुष्ठेयानि इति सिद्धान्तः । तेषाम् ईद्वगनुष्ठानेन सुतरां सोचः प्राप्यते एव ॥ २—५ ॥

Bengali. যিনি শাস্ত্রোক্ত কর্ত্তৃর সম্বৰ্ক্ষ অনুবর্তন করেন অর্থাৎ ফলকামনা-বর্জনপূর্বক তাহাদের অহুষ্টান করেন তিনি অমরত্ব প্রাপ্ত হন অর্থাৎ মোক্ষলাভ করেন। এবং ইহলোকেও তাহার সঙ্গামুকুল সকল বিষয়ই প্রাপ্ত হন অর্থাৎ সকল কামাবিষয়ই উপভোগ করিতে সমর্থ হন ॥ ৯ ॥

English. One *rightly* engaged in those (Shastric acts) attains to the imperishable state, and even in this life gets (the fulfilment of) all the desires that he may have conceived. 5.

Kulluka सम्भवि पूर्वोक्तं फलाभिलापनिविर्वं लियमयति (क) (१) —
तेषु सम्यग्बर्तमान इति । नाच इच्छा निविष्टते, किन्तु शास्त्रीकृतर्थमुः सम्यग्-
व्वचिर्विधयते (२) । वस्तुतुफलाभिलापं विना शास्त्रीयकर्त्तव्यामहृष्टानं तेषु
'सम्यग्बृत्तिः' (३) । सम्यग्बर्तमानः अमरलोकताम् अमरधर्मकां ब्रह्मभावं गच्छति (४)
—मीচে প্রাপ্তি ইত্যর্থঃ । তথাভূতস্য সর্঵েশ্বরলোক ইহাপি লোকে সর্বান् অভিলিষিতান্
প্রাপ্তি । তথা চ ক্ষান্দীগ্রহে [দ্বাৰা] 'স যদা পিতৃলোককামী ভৱতি, সজ্জ্বল্যাদিবাস্য
পিতৃরঃ সমুচ্চিষ্টলি' (५) ইত্যাদি ॥ ৫ ॥

Kulluka Explained.

1. सम्भवि पूर्वोक्तं &c.—Now the author puts a limitation to the inadvisability of the desire for reward as mentioned before (viz., in Sl. 2).

2. नाच इच्छा &c.—Here in this Sloka इচ्छा or desire (in general) is not prohibited, but सम्यग्बृत्ति in the Shastric actions is enjoined. [सम्यग्बृत्ति would literally mean 'attending in the right manner'].

3. वस्तुतु &c.—सम्यग्बृत्ति in the Shastric actions means the performance of those actions without any desire for reward which is a source of bondage (वस्तुতु) ।

4. अमरधर्मकां &c.—He attains to the state of Brahman which is characterised by अমरল ।

5. स যদা &c.—when he (ব্রহ্মজ্ঞানী) desires to be in the পিতৃলোক, the Pitrīs themselves come to meet him at his very thought.

N. B. The Upanishad reads यदि and not यदा । This quotation from ऋग्वेद is only the beginning of a long list of similar sentences. Thus,

अथ यदि भाट्लोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुच्चित्तिः ।
 „ „ भाट्लोककामो भवति „ „ मातरः „ „
 „ „ स्वस्त्रोककामो भवति „ „ स्वसारः „ „
 &c. &c. &c. &c. &c.

N. B. The word ब्रह्मभाव used by Kull. in the previous sentence should be taken not as final ब्रह्मभाव, but as still having some influence of माया; otherwise there would be no कर्म at all.

Notes.

अमरलोकताम्—Kull.'s exposition (which see above) is not very clear. Perhaps he takes the word as a बहुव्रौहि compound. Thus, अमरः लोकः यस्य सः अमरलोकः, तस्य भावः अमरलोकता, ताम् ।

Medh. has the following notes on the word :—

(i) अमराश ते लोकाश अमरलोकाः, तप्तावः अमरलोकता ; देवजन्त्वं प्राप्नोति, देवतः प्राप्नोतौत्यर्थः ; इत्तातुरोधादेवसुक्तम् ।

(ii) अथवा, अमरान् लोकयति पश्यति इति अमरलोकः ; कर्मण्यण् तदन्तात् भावप्रत्ययः । देवदर्शी सम्पदाते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेव उक्ता ।

(iii) अथवा, अमर इव लोकयते लोके ।

Then he concludes—अथवादशायां, नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते ; नित्यानां फलाभावात्, काम्यानाच्च नानाप्रलभ्यतात् । तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रात्मान-सम्पत्तिरेव उच्यते लक्षण्या ; यदर्थं कर्मण्य अनुष्ठानं तत् सम्पदाते इत्यर्थः ।

विदोऽखिलो धर्ममूलं सृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनसुष्ठिरेव च ॥ ६ ॥

Prose. अखिलो वेदः धर्ममूलं, तद्विदां (= वेदज्ञानां) सृतिशीले च, साधूनाम् आचारश्चैव, आत्मनः तुष्टिः एव च [धर्ममूलम्] ।

Bengali. সমগ্র বেদ ধর্মবিষয়ে প্রমাণ, বেদজ্ঞ পণ্ডিতগণের শুভি ও চরিত্র, সাধু-গণের আচারব্যবহার, এবং (বৈকল্পিক বিধি বিষয়ে) নিজের অবস্থিতি ধর্মবিষয়ে প্রমাণ; অর্থাৎ কোন্ কৰ্ত্তৃ ধর্ম, ও কোন্ কর্ত্তৃ অধর্ম তাহা উপরি উক্ত উপাইসমূহ দ্বারা অবগত হইতে হইবে ॥ ৬ ॥

English.—The entire Veda is the (first) source of Dharma, next the Traditions and conduct of those versed in the Veda ; also the customs of the good, as well as self-satisfaction (in cases where an option is permitted). 6.

Kulluka. ইদানীঁ ধর্মপ্রাণানি (১) আহ—বেদোঽখিলী ধর্মমূলমিতি ।
 বেদঃ কংগ্যজ্ঞসামার্থ্যবলচণ্ণঃ, স সর্বো বিঅর্থবাদমন্ত্বাত্মা (২) ধর্মে 'মূলঁ'
 প্রমাণম् । অর্থবাদানামপি বিঅর্থকাক্ষয়তযা স্বাক্ষরেন ধর্মে প্রামাণ্যাত् (৩) । যদাহ
 জৈমিনিঃ [১২৭]—‘বিধিনা লেকাক্ষয়ত্বাত্ স্মৃত্যেষেন বিধীনাং স্মৃতিঃ’ (৪) । সন্ত্বাণাম(ক)
 অপি বিধিবাক্যেকাক্ষয়তযা এব ধর্মে প্রামাণ্যম্, প্রযোগকালে চ অনুষ্ঠেয়-স্মারকত্বম্ (৫) ।
 বেদস্য চ ধর্মে ‘প্রামাণ্য’ (খ) যথার্থানুভবকরণলুপ্ত ন্যায়সিদ্ধং (গ) স্মৃত্যাদীনামপি
 তন্মূলত্বেনৈব প্রামাণ্য-প্রতিপাদনার্থমনুযুক্ত (৮) । সন্ত্বাদীনাং চ বেদবিদাং স্মৃতিশীলৈ (ঘ)
 (৭) ধর্মে প্রমাণম্ । বেদবিদামিতি বিশেষণীপাদানাদেশমূলকলেনৈব স্মৃত্যাদীনাং প্রামাণ্যম্
 অভিমতম্ (৮) । ‘শীলেঁ’ ব্রহ্মাখ্যতাদিগ্রহপম্ (৯) । তদাহ হারীতঃ—‘ব্রহ্মাখ্যতা (১০),
 দেবিপ্রিদ্বভক্তা, সৌম্যতা (১১), অ-পরোপতাপিতা (১২), অনসুয়তা (১৩), স্মৃতুতা,
 অপারুত্য, সৈন্যতা (১৪), প্রিয়বাদিল্বঁ, জ্ঞাতজ্ঞতা, শরণ্যতা (১৫), কারুণ্য, প্রশান্তিশৈত্য
 ব্রহ্মদশ্ববিধি শীলম্’ । গোবিন্দরাজস্তু ‘শীলেঁ’ রাগবেষপরিত্যাগ ইত্যাহ । ‘আচারঁ’
 বিবাহাদৈ কঙ্কণবন্ধনাদ্যাচরণকৃপঃ (ডঁ) (১৬) । সাধূনাং ধার্মিকাণাম্ আক্ষতুষ্টিশ্চ

(ক) All read সন্ত্বার্থবাদানাম, but the sense requires the reading সন্ত্বাণাম । After discussing the case of অর্থবাদ Kull. now comes to সন্ত্ব । There is no such thing as সন্ত্বার্থবাদ ; hence, we reject that reading.

(খ) অনুষ্ঠেয়স্মারকবেদস্য ধর্মে প্রামাণ্যম—Bg, G.

(গ) যথানুভবকরণলুপ্ত ন্যায়সিদ্ধম—All except A, Bg, G ;
 যথানুভবকরণলুপ্তন্যায়সিদ্ধয়ে—Bg, G.

(ঘ) স্মৃতিঃ—All except A and P.

(ডঁ) আচারঁ কঙ্কণবন্ধনাদ্যাচরণকৃপঃ—All except A. But we have preferred to concur with A on the authority of Medh. and

“वैकल्पिक पदार्थविवद्या” (क) (१७) धर्मे प्रमाणम् । तदाह गर्गः (ख) — ‘वैकल्पिके
आत्मतुष्टिः प्रमाणम्’ (१८) ॥ ६ ॥

Kulluka Explained.

१. धर्मप्रमाणानि—The different authorities on धर्मे ।
२. सर्वः विवर्येवाद &c.—The entire (सर्व) Veda means ‘the Veda consisting of विधि, अर्थवाद and मन्त्र’ । N. B. The first two comprise what is called ब्राह्मण । Cf. मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ।

N. B. विधिः—Vidhis are injunctions either (i) positive or (ii) negative. They are generally put in लिङ् ; (cf. the term विचिलिङ्) ; e.g., (i) अहरहः सम्याम् उपासीत ; असावस्याऽथ आज्ञ कृथात् ; अप्तिहोत्रं जुहयात् स्वर्गकामः ; स्वर्गकामो यजेत ; वायव्यं श्रेतम् आलभेत ; &c. ; and (ii) विजः पलाञ्छु न भक्षयेत ; न सुरां पिवेत ; &c.

N. B. There are some विधिः, however, which do not relate to धर्मः ; e.g., श्वेतेन अभिचरन् यजेत, &c. (See the N. B. under Sl. १, Kull. Expl. १४). On this श्वरस्त्रामिन् observes— कथं पुनरनर्दः कर्तव्यतया उपदिशते ? उच्यते ; नैव श्वेतादयः कर्तव्या विजायने । यो हि हिंसितुमिच्छेत, तस्य अयम् अश्युपायः, इति हि तिष्ठासुपदेशः । श्वेतेन अभिचरन् यजेत इति समाप्तन्ति, न अभिचरितव्यम् इति । See श्वरभाष्य on ‘चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः’—मौर्यासासूत्र, ११२ ।

अर्थवादः—अर्थवादवाक्यं हि विवेद-निषिद्धयोः प्राशस्य-निन्दितले प्रतिपादयति । स विविधः—विधिश्चिष्टः, निषेधश्चिष्टयेति । Artha-vādas are laudatory and sometimes condemning remarks recommending the observance of a Vidhi—positive or negative. They are not to be taken too literally ; e.g., in continuation of the Vidhi ‘वायव्यं श्रेतं (कामम्) आलभेत भूतिकामः’ (given above), the following text is found—

‘वायुवै द्युषिष्ठा देववा, वायुमेव खेन भागधेयेन उपधावति, स एव एनं भूति गमयति’ ।

Gov. from whom the expression has been taken intact. This expression has been used by Rāgh. also.

(क) वैकल्पिकपदार्थविवद्यधर्मे—Bg, G.   (ख) गर्गच्चासः—B, Bh, P.

The above means that the white goat should be sacrificed by him who wishes to attain prosperity, inasmuch as it is sacred to बाजु, who, on account of his swiftness, can *readily* satisfy the craving of the sacrificer. Now, this is a mere अर्थवाद and it serves to induce us to observe the विधि referred to above. For examples of अर्थवाद, see Sl. 76-78, 80, 81, 83, 84, 87, 107, 168, 230.

मन्त्रः—One of the three kinds of sacred text, a Rik, Yajuh or Sáma—as distinguished from the Bráhmaṇa (i. e. explanatory) portions of the Vedas. They are employed in sacrifices. Rik and Sáma are in verse; Yajuh is mostly in prose but sometimes in verse. The following are examples :—

(i) अग्निसौक्ष्मि पुरोहितं यज्ञस्य देवमृतिजम् ।

हीतारं रत्नधातमम् ॥ चक् ।

(ii) हिरण्यगर्भः समवर्तताये

भूतस्य जातः पतिरेक आसौत् ।

स दाधार इथिवीं व्यासुतेमां

कम्मै देवाय हविषा विधेम ॥ चक् ।

(iii) इषे ला । ऊर्जे ला । वायवः स्य । देवो वः सविता प्राप्यद्यु
श्रेष्ठतमाय कर्मणे—इत्यादि । बजुः ।

(iv) अग्न आयाहि वीतवे गणानो हव्यदातवे ।

नि हीता सत्त्वि वर्हिंवि ॥ साम ।

&c. &c. &c.

3. अर्थवादानामपि &c.—

[N. B. It has been stated above that विधि, अर्थवाद and मन्त्र—all of them are प्रमाणs. Now, that विधिः are धर्मप्रमाणs cannot be doubted, as they distinctly tell us to do something. But the authority of the other two which do not enjoin any performance may be disputed. Cf. आन्नायस्य क्रियार्थैत्वात् आनर्थक्यम् अतदर्थनाम्—मौमांसात्त्व, ११२१ ! Hence, Kull. specially establishes their authority.]

The अर्धवादः also are authorities on धर्मे (though indirectly) inasmuch as they extol the विधिः by identifying themselves so to say, with the latter.

4. विष्णीनां स्युः &c.—The construction is—विष्णिना तु एकवाक्लात् विष्णीनां स्तुत्यर्थेन अर्धवादाः [प्रसारणानि] स्युः । See Kull. Expl. 3.

5. मन्त्राणाम् चपि &c.—The Mantras also are authorities as they are at one with the विष्णिवाक्यः ; when they are employed they further remind us of the अनुष्ठेयः i. e. विष्णिवाक्यः.

N. B. An अर्धवाद् is एकवाक्य with its विधि through a पद, i.e., by the addition of a mere word, e. g. प्रश्नस् or निन्दित । But a मन्त्र is एकवाक्य with a विधि through a वाक्य । A distinct वाक्य is to be made out of the मन्त्र and is to be somehow or other connected with the विधि where the Mantra is to be employed.

6. वेदस्य च धर्मे &c.—The प्रामाण्य or authority—which means the quality of its being a means of right knowledge (यथार्थानुभव-करणत्वरूपं)—of the Veda in matters of Dharma, although self-evident (न्यायसिद्धम्—lit. established by reasoning), is here repeated (अनूद्यते) to shew that the authority of Smriti, &c., rests on nothing but the Veda.

[The Nyāya referred to by Kull. is that of the भौमांसा school, viz., that the प्रामाण्य (authoritativeness) of the Veda (like that of all other knowledge which cannot be contradicted) is *self-evident*. No question of अर्धवाद्, however, will arise according to the नैयायिकs, who resort to a different course and spend a complete syllogism in the following form :—प्रसारणं वेदवाक्यम्, वत्तुविशेषाभिसंहितल्वात्, मन्त्रायुक्तेदवाक्यवत् ।]

N. B. यथार्थानुभव-करणल् is a synonym of प्रामाण्य । The synonym may be traced as follows :—प्रसारण (right knowledge) = यथार्थानुभवः । प्रसारायाः करणम् (means of right knowledge) = प्रसारणम् = यथार्थानुभव-करणम् । प्रामाण्यम् = प्रसारणम् = यथार्थानुभव-करणत्वम् । The word रूप in यथार्थानुभवकरणत्वरूपम् means ‘which is nothing but’.

अनूद्यते = Agreeing with its nom. प्रामाण्यम् । अनु (पश्चात्) उच्यते (कथ्यते) = पुनः कथ्यते = Repeated. ‘सिद्धस्य कथनम् अनुवादः’ ।

7. सृतिशीले—सृतिश शीलं च सृतिशीले ।

8. वेदविदाम् &c.—By the adjective वेदविदाम् it is implied that the authority of सृति, &c., (i.e. सृति, शील and आचार) is based on the Veda. [That is, theirs is not a distinct authority, but they are authorities, simply because they are based on the Veda. If they are anti-Vedic then they are no authorities].

9. शीलं &c.—शील refers to ब्रह्मण्यता, &c. (as enumerated in the next sentence in the quotation from Háríta).

10. ब्रह्मण्यता—ब्रह्मणि (= वेदे ब्राह्मणे वा) साधुः इति ब्रह्मणः, तस्य भावः । Mastery of the Vedas, or friendliness to the Bráhmaṇas.

11. सौम्यता—Agreeableness ; (lit. relating to the moon).

12. अ-परीपतापिता—परम् उपतापयति किञ्चाति इति परीपतापी, न परीपतापी = अ-परीपतापी ; तस्य भावः । An un-offending character.

13. अनसूयता—नाति असूया यस्य सः अनसूयः, तस्य भावः । ‘गुणिनि दोषाविकरणम्’ असूया ।

14. मैत्रता—मिवम् एव मैत्रः, तस्य भावः ; friendliness.

15. शरण्यता—शरणे साधुः शरणः, तस्य भावः । Affording protection.

16. आचारः &c.—आचारः, e. g., fastening a string round the wrist on the occasion of marriage, and so forth.

17. आत्मतुष्टिः “वैकल्पिकपदार्थविषया”—आत्मतुष्टि in cases where an option is given. N. B. The qualification वैकल्पिकपदार्थविषया is supplied by Kull.

18. वैकल्पिके &c.—[For a case of this nature, *vide* Sl. 15].

Notes.

सृतिः—For the meaning, see Notes on Sl. 9, 10.

तद्विदाम्—तं (वेदं) विद्वन्ति ये ते तद्विदः, तेषाम् ।

शीलम्—The 13 qualities, viz., ब्रह्मण्यता, &c., as enumerated by Háríta. Gov. takes it to mean ‘रागविषप्रत्यागः i. e. avoidance of attachment and aversion.

आचारः साधूनाम्—This आचार has been defined in Sl. 18.

साधूनाम्—If the scope of the expression आत्मनस्तुष्टिः be not narrowed, as by Kull., to relate to cases of optionality, this word should be taken both with आचारः and आत्मनस्तुष्टिः—काकाचिंगीलकन्यादेन उभयत्र अन्वयः। (It is believed that the crow has got only one eye-ball, and that it can move it from the socket on one side into that of the other).

आत्मनस्तुष्टिः—This is a very controversial point. We give the different views below :—

(i) आत्मनस्तुष्टिः “वैकल्पिकपदार्थविषया”; where alternatives are met with we can follow any one of them according to our will. (Cf. वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्। For an example, see Sl. 15).—Kull.

(ii) साधूनां धार्चिकाणाम् आत्मनस्तुष्टिश्च अद्वायाथौचर्यमाणपदार्थचेतः—परिसोष्ट्या, वैकल्पिकपदार्थविषया च।—Govinda-rāja.

(iii) (a) आत्मनस्तुष्टिरेव च धर्च्यमूलम् इत्यनुष्टयते, वैदविदाम् साधूनाम् इति च।...यत हि एवविधानाम् अनुष्टेये अर्थे सनः प्रसीदति, वैष्णो न भवति स धर्च्यः।

(b) इहभवत्तथाहुः ये वैकल्पिकाः पदार्थाः तेषु यत्त्विन् पक्षे सनः प्रसीदति स पक्षः आशयितव्यः।

(c) अथवा, यः अश्वदधारः नास्तिकतया तस्य अनधिकारम् आह। नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽपि आत्मा तुष्टति। अतसेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव।

(d) अथवा सञ्चकर्चविषयो भावप्रसादः उपदिश्यते। अनुष्टानकाले क्रीधमोह-शोकादि लक्ष्मा प्रसुदितेन भाव्यम्। अतस्य शौलवत् अस्याः सञ्चशेषतया धर्च्यमूल-व्यभिधानम्। N. B. भावप्रसादः = विक्षप्रसादः। ऐष = Means.

—Medhátithi.

(iv) यत्र विषये वैदादिकं धर्च्यप्रमाणचतुष्टयं सत् अपि नोपलभ्यम् उत्सादादि-वशात्, तत्र यत् कर्म कुर्वतशेषसो लाघवापरनामा प्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम्।—Náráyana.

(v) प्रमाणात्तरागीचरत्वेन धर्च्यत्वं प्रति संशयितेष्वयेषु योऽर्थः धर्च्यत्वेन साधूनां सनसे रोचते स धर्च्य इत्यर्थः। (Cf. the dictates of conscience in the western philosophy. With this view we may compare ‘सतां हि सन्देहपरेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः’—शकृतला)।—Nandana.

यः कश्चित् कस्यचिद्भर्तु मनुना परिकीर्तिः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ३ ॥

Prose. यः कश्चित् कस्यचित् धर्मः मनुना परिकीर्तिः स सर्वः वेदे अभिहितः, हि (= यतः) सः (= मनुः) सर्वज्ञानमयः ।

Bengali. (ভগবান) যশুকর্তৃক যে কোন রাজির যে কোন ধর্ম পরিকীর্তিক ইঁশাছে সে মকলই বেদেৱ। (ভগবান) যশু সর্বজ্ঞ। (অজএব বেদেৱ যে যে অংশ বর্তমানে দৃষ্ট হয় তাহা এবং যে অংশ নষ্ট বা শিক্ষিষ্ট ইঁশাছে তাহা—এ মকলই সম্যক্ অবগত ইঁশা তিনি যথ অণ্ডন কৰিবাছেন ॥ ৩ ॥

English.—Whatever Dharma has been proclaimed by Manu for any one—all that is in accordance with the Veda, for he was omniscient. 7.

Kulluka. वेदादन्येषां वेदमूलतेन प्राप्ताण्येऽभिहितेऽपि मनुष्यैः सर्वोळ्कार्यं-
ज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—यः कश्चिदिति । यः कश्चित् कस्यचित् ब्राह्मणादैः
मनुना धर्म उक्तः स सर्वोऽवेदे प्रतिपादितः । यस्मात् सर्वज्ञाऽसौ मनुः सर्वज्ञतया च
उत्सन्न-विप्रकीर्ण-पञ्चमान-वेदार्थं सत्यक् ज्ञाता (१) लोकहिताय उपनिबद्धवान् ।
गोविन्दराजसु सर्वज्ञानमय इत्यस्य ‘सर्वज्ञानारब्ध इव (२) वेदः’ इति वेदविशेषण-
तामाह ॥ ३ ॥

Kulluka Explained.

१. उत्सन्न-विप्रकीर्ण-पञ्चमान &c.—By knowing fully all the Vedic matters—some of them destroyed (उत्सन्न), some scattered (विप्रकीर्ण), and others still available (पञ्चमान) ।
२. सर्वज्ञानारब्धः इव—As if made up of all knowledge.

Notes.

सर्वज्ञानमयो हि सः—सः (मनुः) सर्वज्ञानमयः (= सर्वज्ञः) ।—Kull.
सः (वेदः) सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानारब्धः ।—Medh. and Gov.

सर्वज्ञानमयः—सर्वज्ञानान् विकारः इति सर्वज्ञान + मयट्—विकारे i. e.
तादात्म्ये । अथवा, सर्वज्ञानात् हेतीः आगतः इति सर्वज्ञान + मयट् by the rule
'मयट् च' where हेतीः and आगतः come as अनुष्ठित्स from previous
rules. Cf. द्वायां नौभ्याम् आगतं धनं हिनावसयं धनम् ।

सर्वे तु समवेच्येदं निखिलं ज्ञानचक्रुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विदान् स्वधर्मे निविश्यत वै ॥ ८ ॥

Prose. विदान् तु इदं सर्वं (= शास्त्रसमूहं) ज्ञानचक्रुषा निखिलं समवेच्य श्रुतिप्रामाण्यतः स्वधर्मे वै निविश्यत ।

Bengali. পণ্ডিত বাঙ্গি এই সকল শাস্ত্র জ্ঞানচক্ষুর্বারা সম্মত পর্যালোচনা করিবা অভিধারণা আবশ্যক (কর্তব্য নির্বাচনপূর্বক) অধর্মে নিবিষ্ট হইবেন ॥ ৮ ॥

English.—A learned man having fully surveyed all these (S'ástras) with the eye of knowledge should take to (the performance of) his own duties according to the authority of the Revelation. 8.

Kulluka. सर्वे त्विति । सर्वे शास्त्रजातां (१) विदार्थावगमोचितां (क) मीमांसा-व्याकরणादिकां (२), ज्ञानमेव चक्रः तेजः, निखिलं लिखिषेण (ख) पर्यालोच्य, वेदप्रामाण्येन “अनुष्ठेयमवगम्य” स्वधर्मैवविष्टत ॥ ८ ॥

Kulluka Explained.

1. शास्त्रजातम्—The host of the शास्त्रs. [जात means 'host,' 'multitude].'

2. विदार्थावगमोचितम् &c.—Subservient to (i.e., helping) the knowledge of the Veda ; viz., मीमांसा, व्याकरण, &c.

Notes.

सर्वेन्म इदम्—शास्त्रसमूहम् ।

निखिलम्—Adv. modifying पर्यालोच्य ।

श्रुतिप्रामाण्यतः—श्रुतिप्रामाण्येन अनुष्ठेयम् अवगम्य । करणे दृष्टाया ।

वै—अव्ययम्, पादपूरणे ।

लिखिष्यते—नि—विश्व + लिङ् इत । आत्मनेपद by the rule 'नि विश्व'—the root विश्व is आत्मनेपदिन् when it is preceded by the Upasarga नि ।

(क) ज्ञान—Added here by B, Bh, M, P, V.

(ख) तद्विशेषण—All except A.

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कौर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुक्तमं सुखम् ॥ ६

Prose. मानवः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम् अनुतिष्ठन् इह कौर्त्तिम्, प्रेत्य च अनुक्तम् सुखम् अवाप्नोति हि ।

Bengali. मानव बेदोङ्क ओ शूत्रोङ्क, धर्मेर अमूर्णान किले इहलोকे कौर्त्ति एवं परलोके सर्वोऽकुष्ट श्वर्त्त लाभ करে ॥ ६ ॥

English.—A man performing the duties enjoined in the Revelations and Traditions, gains fame here (in this world) and supreme bliss after death. 9.

Kulluka. श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितं (१) धर्मम् अनुतिष्ठन् आनन्दः इह लोके धार्मिकाले आनुषङ्गिकौ (२) कौर्त्तिं, परलोके च धर्मफलसुत्कृद्धं खर्गपवर्गादिरूपं सुखं (क) प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्पते (३) ॥ ६ ॥

Kulluka Explained.

1. श्रुतिस्मृत्युदितम्—Mentioned (उदित) in श्रुति and in स्मृति ।

2. आनुषङ्गिकौम्—Secondary. N. B. Celestial bliss, &c., are the primary results of pious deeds, and fame is a thing which is gained *by the way*.

3. अनेन वास्तव &c.—On the strength of this statement of *real* benefit (derived from the observance of the धर्म mentioned in श्रुति and स्मृति) a विधि is to be framed in the following form—
श्रुतिस्मृत्युदितम् धर्मम् अनुतिष्ठेत् (which means that ‘one *should* practise the धर्मS enjoined in श्रुति and स्मृति’) ।

N. B. The argument is this :—Each statement contained in a work of this nature must be a विधि or an अर्थवाद । विधिस are generally put in लिङ्, but this Sloka is not in लिङ्; further, अर्थवाद्स contain laudations, and this Sloka contains such laudations. So, at the first sight, it is supposed to be an अर्थवाद and

(क) खर्गादिसुखरूपं—V. खर्गपवर्गादिस्खरूपं—B, Bg, Bh, Bk, J, G, M, P, S.

not a विधि । But Kull. says that it is not so. अर्थवादः contain laudations indeed, but those laudations are imaginary. But in the present case they are not imaginary but real. So this cannot be an अर्थवाद । The fact is that a विधि to the effect referred to above is essentially necessary. Hence Kull. catches hold of this verse and draws out of it the required विधि ।

Notes.

श्रुतिसूच्युदितम्—वद + क्त = उदितम् । श्रुतिश्च सूतिश्च श्रुतिसूती । तयोः (३मी) उदितम् (= उक्तम्) ।

प्रेत्य—प्र—इण्ठ + ल्प्यप् ; प्रेत्य = मृत्या । cf. प्रेत = मृत् ।

अनुकृतम्—नास्ति उत्तमं यस्मात् तत् अनुकृतम्, तत् ।

श्रुतिसु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै सूतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वभौ ॥ १० ॥

Prose. श्रुतिसु वेदः विज्ञेयः, सूतिस्तु वै धर्मशास्त्रं [विज्ञेयम्] । ते सर्वेषु अर्थेषु अमीमांस्ये, हि (= यतः) ताभ्यां धर्मो निर्वभौ ।

Bengali. अठि शब्दे वेद बूजाइ, । एवं शृणि शब्दे (भाबानि प्रणीत) धर्मशास्त्र द्रासाइ । কোন বিষয়েই এই দ্রষ্টব্যটীকে অভিকুল তরু দাঢ়া বিচার করিবে না ; অর্থাৎ অভিকুল তরু দাঢ়া উছাদের আশাগুণ ব্যথনের চেষ্টা করিবে না । কাব্য, এই দ্রষ্টব্যটী ইহিতেই অর্থাৎ অঠি ও শৃণি শব্দেই সবগুলি ধর্ম অকার্ণিত ইইশাছে ॥ १० ॥

English.—By श्रुति or Revelation is meant the Veda, and by सूति or Tradition are meant the sacred Institutes (of Manu and others). These two should not be adversely discussed in any matter ; for, out of these two, Dharma made its full appearance, i.e., Dharma is set forth by these two. 10.

Kulluka. श्रुतिस्तिः । लोकप्रसिद्धं-संज्ञासंज्ञि-सम्बन्धानुवादोऽयम् (क) श्रुति-सूत्योः प्रतिकूलतर्केण अमीमांस्यत्वं-विद्यानार्थं, सूतेः श्रुतितुल्यत्वोधनेन (ख) आचारा-दिक्ष्यो बलवत्त्वं-प्रतिपादनार्थं च । तेन सूतिविकल्पाचारो हैवः इत्यस्य फलम् (१) ।

(क) लोकप्रसिद्धं-संज्ञासंज्ञि-सम्बन्धानुवादोऽयम्—Bg, G.

(ख) श्रुतितुल्यत्वं च—S.

श्रुतिवेदः, सन्वादिशास्त्रं चृतिः, ते उभे प्रतिकूलतकैर्न विचारयितव्ये । यतस्ताभ्यां धर्मो निःश्रेष्ठेण 'बभौ' प्रकाश्टर्ण गतः ॥ १० ॥

Kulluka Explained.

१. जीकप्रसिद्ध...फलम्—This express statement (अनुवादः) of the relation between the संज्ञा (viz. श्रुति and चृति) and the संज्ञिन् (viz. वेद and धर्मशास्त्र) which is well known to all is intended to shew that the authority of the श्रुति and the चृति should not be called in question by bad reasoning (प्रतिकूलतर्कः); and that चृति, being thus hinted to be of almost equal status with श्रुति, is to be regarded as more authoritative than आचार, &c., thus indicating that an आचार, contrary to चृति, should be abandoned.

Notes.

N. B. अनुवादः=सिद्धस्य कथनम् अनुवादः; express statement of what is already known (सिद्ध)। संज्ञा means a technical term, and संज्ञिन् means the thing denoted by the संज्ञा। Here श्रुति is a संज्ञा and वेद is the संज्ञिन्, चृति is a संज्ञा and धर्मशास्त्र is its संज्ञिन्।

श्रुतिः—शूयते या सा। That which can be learnt by being heard (i.e. only from a Guru). Or, that which is *heard* and not created by any body; hence, Revelations.

चृतिः—क्षय्यते या सा। That which is *remembered*; i.e. Traditions; hence, traditional laws.

N. B. Not only धर्मशास्त्र but all sorts of works composed by Rishis (Seers) are called चृति; thus, Pánini's Grammar (not to speak of the Puráṇas) is a Smṛiti:—Cf. the expression एतच्च 'प्रत्यभिवादे अशृद्दे इति मुतं स्मरन् पाणिनिः स्फुटम् उक्तवान्'—remarked by Kull. under II. 125.

अभीमांस्ये—न + भीमांस्ये। मान (विचारि) + सन् स्वार्थे = भीमांस (धातुः); भीमांस + यत्।

सर्वार्थेष्वभीमांस्ये—सर्वार्थेषु अभीमांस्ये = प्रतिकूलतकैः न विचारयितव्ये।

But Rágh. refutes Kull.'s reading by mentioning the latter's name and says सर्वार्थे भीमांस्ये एव इति पाठः । He explains it as—सर्वैषु ज्ञातव्येषु विषयेषु भीमांस्ये एव, धर्मस्य अतीवसूज्जलत् । With this view we may compare—आर्बं धर्मोपदीर्घं च वेदशास्त्राविरीचिना ।

यस्तकेणागुणसन्धिं स धर्मं वेद नेत्रः ॥ Manu, XII, 106.

Then, it comes to this—धर्मः प्रतिकूलताकैः अभीमांस्ये, किन्तु अनुकूलताकैः सौभांस्ये । So the difference between the two readings, though widest in appearance, is not so serious as regards sense. It should be noted, however, that the use of the word भीमांसा with reference to प्रतिकूलताकै, as explained by Kull. and others, is not a very happy one. More usually the word means सिङ्गान्त in which sense Rágh. takes it. Rágh.'s reading is found in भविष्यपुराण also.

योऽवमन्येत ते तूमे (क) हेतुशास्त्राशयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्विहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

Prose. यः तु द्विजः हेतुशास्त्राशयात् ते उमे अवमन्येत, वेदनिन्दकः [अथएव] नास्तिकः सः साधुभिः [सर्वक्षात् साधुकर्त्त्वाणः] वहिष्कार्यः ।

Bengali. (যে কোন বাঙ্গি, বিশেষঃ) যে কোন দ্বিজাতি কুলকর্ক্ষে আক্ষে অশণপূর্বক নেই বেদ ও শুভিগ্রাম অবস্থান। করে, সাধুগুণ নেই বেদনিন্দক নাস্তিককে সকল নৎকার্য হইতে বহিষ্কৃত করিব। প্রিয়ে ॥ ১১ ॥

English.—(Any one, especially) a twice-born, who, with the help of the Institutes of dialectics, despise those two (sources of Dharma), he, a scorner of the Veda—an atheist, should be turned out by the good. ॥ 11. ॥

Kulluka. योऽवमन्येति । यः पुनः ते द्वे शुतिच्छृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैः (१)द्विजानुष्ठेयाव्ययनादिकर्त्त्वाणः (२)निःसार्थः । पूर्वज्ञाके सामान्येन 'अभीमांस्य'

(क) All except A read ते मूले which cannot be traced in any of the commentaries. ते तूमे is clearly the reading of at least some of the commentators including Gov., as well as of भविष्यपुराण ।

इति भौमांसानिषेधात् अनुग्रुत्वभीमांसापि न प्रवर्त्तनीया इति असी मा भूदिति विशेषयति (क) हेतुशास्त्राशयात्, “वेदवाक्यम् अप्रमाणम् वाक्यलात्, विप्रलच्छक-वाक्यवत्” इत्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्येन (3) । चार्वाकादिनास्तिक इव (4); ‘नालिकः’—यतो वेदनिन्दकः (5) ॥ ११ ॥

Kulluka Explained.

1. जिएः—This is the synonym of साधिः ।
2. द्विजानुषेय &c.—This अपादान of वहिक्यार्थः is supplied by Kull.
3. पूर्वशीके &c.—Discussion (भौमांसा) simply has been prohibited by the word अभौमांसे in the previous verse. So it might be supposed that even favourable discussion is discouraged. To remove that erroneous belief the author here uses a specific word viz. हेतुशास्त्राशयात् । The हेतुशास्त्र or Logic might be applied as in the following adverse array (अवदम्य) of (syllogistic) reasoning—

वेदवाक्य is अप्रमाण, because it is वाक्य, like the words of cheats.

N. B. The above is a vitiated syllogism, the fallacy being सत्यभिचारल उल्लंशित or what is called the fallacy of ‘undistributed middle’ in western Logic. Besides, if this conclusion is valid then the present वाक्य also, viz. वेदवाक्य is अप्रमाण, becomes अप्रमाण !

4. चार्वाकादि &c.—वहिक्यार्थः इति श्रेष्ठः । Chárváka was an atheist. The following quotation from the सर्वदर्शनसंग्रह gives the salient points of his views :—

न स्वर्गे नापवर्गे वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
 नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश फलदायिकाः ॥
 अग्निहोत्रं वयो वेदास्तिदर्जं भक्षणुष्ठनम् ।
 दुष्कृपौरुषहीनानां जौविका धारणिर्विता ॥
 पशुशेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्ठीमि गमिष्यति ।
 स्व-पिता यजमानेन तत्र कस्यान्न हिंस्यते ॥
 मृतानामपि जन्मूनां याद्वं चेत् वृत्तिकारणम् ।
 गच्छतानिह जन्मूनां व्यर्थं पार्थियकल्पनम् ॥

(क) विशेषयति—Omitted in S.

मनुसंहिता ।

यावज्जीवेत् सुखं जीविद् कर्त्यं कृत्वा धृतं पिवेत् ।

भक्षीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

चयो वेदस्य कर्त्तरो भखधूर्तं निशाचराः ।

जर्मनैरौभर्मैल्यादि पश्छितानां वचः चृतम् ॥

&c. &c. &c.

It should be noted that the above arguments, charming though they appear at the first sight, fall to the ground on a more careful scrutiny. To illustrate this let us examine the third couplet. In answer to the query put therein we should say that one should sacrifice animals and not his father, as the Veda enjoins upon him to sacrifice animals and not his father. *Some* (viz. the prescribed) sacrifices lead to heaven, but not all. So the fallacy here is one of ‘undistributed middle’ (सञ्चयिकारल) । The same fallacy is to be found in the fourth couplet also. The fifth couplet, which speaks of देह only, and thereby denies the existence of आत्मा, contains the fallacy of *petitio principii* (स्वरूपसिद्धि) ।

5. नात्सिकः &c.—He is to be regarded as a नात्सिक (atheist), because he is a scorner of the Veda.

Notes.

हितुशास्त्रम्—हितुशास्त्र primarily means the science of Logic where हितुs are most lavishly requisitioned to come into operation. Here, of course, it means ‘bad logic’ (i.e., reasoning directed against the Vedas).

नात्सिकः—‘नात्सि वेदस्य प्रामाण्यम्’ इति मतिः यस्य सः नात्सिकः । नात्सि + ठक् by the rule ‘अत्ति नात्सि द्विष्टं मतिः’ । One who does not admit the authority of the Veda (and hence of the existence of God or of the other world), is called a नात्सिक । Hence, नात्सिक means a non-believer. Similar words are—आत्सिक (a believer), दैषिक (a fatalist, from दैष = fate).

वेदः सूतिः सदाचारः खस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षात्प्रस्तुत्यागमम् ॥ १२ ॥

Prose. वेदः, सूतिः, सदाचारः, खस्य च आत्मनः प्रियम्—एतत् चतुर्विधं धर्मस्य साक्षात् लक्षणम् प्राहुः ।

Bengali. বেদ, সূতি, সদাচার অর্থাৎ বেদজ্ঞ পণ্ডিতগণের আচার, এবং (বৈকল্পিক বিধি বিষয়ে) আজ্ঞাতুষ্টি—ধর্মের সাক্ষাৎ লক্ষণ এই চারি প্রকার ॥ ১২ ॥

English.—The Veda, Traditions, the customs of the virtuous, and self-satisfaction (in optional matters)—these they declare to be the clear four-fold means of defining Dharma. 12.

Kulluka. इदानीं शैलस्य आचारे एव अन्तर्भाव-सम्भवात् वेदसूलता एव तत्त्वं, न सूतिशैलादि-प्रकार-नियमः इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह (१)—वेद इति । वेदो धर्मे प्रमाणम् ; स कर्त्तित् प्रयत्नः, कर्त्तित् सूत्याद्यात्मितः (क) इत्येवं तातपर्यं, न तु प्रमाणपरिगणने (२) । अतएव 'सूतिसूत्युदितं धर्मम्' [मनु—२६] इत्यब इयमेवाभिहितवान् (३) । 'सदाचारः' शिष्टाचारः, 'खस्य च आत्मनः प्रियम्' आत्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

Kulluka Explained.

1. इदानीं &c.—(A five-fold source of Dharma has been enumerated in Sl. 6, but) now the author throws शैल into the category of आचार and enumerates a four-fold source, in order to show that वेदसूलता only, and not the different names, (viz., सूति, शैल, &c.) is the main-point to be considered here.

2. वेदः धर्मे प्रमाणम् &c.—Veda is the source of धर्म; that Veda is sometimes directly available, and is sometimes to be inferred from Smritis, &c. This is the point here; (the niceties in) counting the प्रमाणs are not the point here. (In other words, emphasis is given not on the *number* of the sources, but simply on the fact that *the Veda is the only source* (direct or indirect) of Dharma.

(क) सूत्याद्यात्मितः—B, Bh, Bk, J, M, P, S, V.

३. अतएव श्रुतिच्छुदितं &c.—This being the case, the author has counted only two in the passage श्रुतिच्छुदितं वर्षं &c. (Sl. 9).

Notes.

सदाचारः—In this Sloka सदाचार includes शील also, because the latter has not been separately enumerated as in Sl 6.

स्खस्य च प्रियमात्मनः—This is the same as आत्मनस्तुष्टिरेव च in Sl. 6.

स्खस्य—This word is used for the sake of metre. स्खयहर्णं डुक्तं पूरणाथम्—मेधातिथिः :

लक्षणम्—लक्ष्यते ज्ञायते अनेन इति लक्षणम् ज्ञापकम् ।

N. B. In the presence of Sl. 6, the present Sloka, at the first sight, seems to be a repetition. But the commentators explain that the point of this Sloka is to say that you may count any number of sources of Dharma—but Veda is the fountain-spring of them all. Medh. gives an alternative explanation, viz., that this Sloka is intended to indicate that the subject of धर्मप्रसाद is here *concluded*. In ancient Sanskrit works the conclusion is often characterised by a repetition. We quote from Medh. below.

अन्ये तु उपसंहाराधर्मम् इमं ज्ञोकं व्याच्यते । समाप्तं धर्मलक्षणप्रकरणम् इति पुनः पाठः समाप्तिं सूचयति ।...तथाच पिण्डीक्रत इव प्रागुक्तः अर्थोऽहं वर्तते । यथा नैदायिकाः 'अशिल्पं शब्दं' इति प्रतिज्ञाय साधोपचारं ज्ञात्वा निगमयन्ति—'तस्मात् अनिल्यः शब्दं' इति । प्रायेण च एषा यश्चाकाराणां रौतिः । तथा महाभास्यकारोऽपि क्वचित् सूत्रं वाचिकं वा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ।

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

Prose. अर्थकामेष्व असक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां परमं प्रमाणं श्रुतिः [भवति] ।

Bengali. অর্থ ও কামে র্থীহারা অনাসক্ত এই ধর্মোপদেশ তোহাদেরই অচ্ছ অভিথেত ; (অর্থাং অর্থ ও কাম পরিভ্যাগ না করিলে ধর্মামুষ্ঠানে সম্পূর্ণ কলাত হয় না) ।

वर्ष कि शैशवा ज्ञानिले चांन, अतिहृ उंहारेव अकुण्ठे प्रमाण । (अर्थात् अनु कोन प्रशार्णेव नहिं विद्रोह उपस्थित हईले अतिहृ वलवतौ था किबेन) ॥ १३ ॥

English.—The knowledge of Dharma is prescribed for those who are not given to wealth and desire. To those who seek the knowledge of Dharma the supreme authority is the Revelation. 13.

Kulluka. अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसक्तानाम् अर्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् (१) । ये तु अर्थकामसमीक्ष्या लोकप्रतिपद्यर्थं (२) धर्मसमनुतिष्ठन्ति, न तेषां कर्मफलभित्त्यर्थं । धर्मं च ज्ञातुभिक्ष्वातां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्ष-बोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थी नादरणीय इति भावः । अतएव जावालः (क) —

‘श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरोयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत् सता (३) ॥’

भविष्यपुराणेऽप्युक्तम् [ब्राह्मपञ्चन्, १८।१।१०]—

‘श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना’ (४) ।

जैमिनिर्व्याह—‘विरोधे लक्षणेत्वं स्मार्तं असति ह्यात्मानम् [१।३।२]’ (५) ।—
श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यम् अनपेक्षम् अप्रमाणम् अनादरणीयम्, असति विरोधे
स्मृत्वेदात्मानम् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मोपदेशः—धर्मज्ञानोपदेशः ।
2. लोकप्रतिपद्यर्थम्—To make a display in the world.
3. श्रुतिस्मृति &c.—If there is any conflict between a श्रुति and a स्मृति, then the श्रुति should have preference. If there is no conflict (but simply the स्मृति is not positively supported by a श्रुति) then the Smárta act should always be performed by the good (सता=साधुना) like a Vedic act.
4. श्रुत्या सह &c.—श्रुत्या सह विरोधे तु [स्मृतिः] विषयं विना बाध्यते, अर्थात् यदि तस्याः स्मृतेः अपरः कोऽपि विषयो न विद्यते ताहैं सा परित्याज्या । In a case of conflict with a श्रुति, the स्मृति should be given up, if no special case can be allotted to it.

(क) बोधायनः—A ; अतएव जावालः—Omitted in S.

5. विरोधे &c.—It has been explained by Kull. himself in the next sentence. अनपेक्षम्—नास्ति अपेक्षा (आदहः) यत्, तत् अनपेक्षम्=अनादरणीयम् । असति=असति विरोधे । अनुमानम्=सृतिसमर्थकस्य कर्मचित् वेदवाक्यस्य अनुमानम् । Now see Kull.

Notes.

With the first half of the verse,

Cf. वौद्धैरिव धनाहीतो मिष्टान्नात्र विद्यादिव ।

राचसौभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यासविगच्छति ॥

विधीयते—Medhátithi gives an alternative explanation—धर्मज्ञाने धर्मावदीषः विश्वियते परिषिण धीयते, अवस्थितं भवति । ‘धा’ आधारे इत्यस्य एतद रूपम् ।

जिज्ञासमानानाम्—ज्ञा + सन् = जिज्ञास (धातुः) ; जिज्ञास + शान्त् = जिज्ञास-मान, ततः षष्ठ्या बङ्गवचने । शैषि षष्ठी ।

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावृभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥१४॥

Prose. श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र उभौ धर्मौ धर्मौ स्मृतौ ; हि (=यतः) उभौ अपि तौ मनीषिभिः सम्बन्धकृतौ ।

Bengali. যে স্থলে শ্রান্তিবাকোর শথে পরম্পর বিরোধ দৃষ্ট হয়, সে স্থলে উভয় শ্রান্তিই ধর্ম ইহা মনু বলিয়াছেন, এবং মনুর পূর্ববর্ণী পতিগণকে কৃতক ঐ উভয়ই সমীচীন ধর্ম বঙ্গজা অভিহিত ইহৈগ্রাহে ॥ ১৪ ॥

English.—When two श्रान्तिः are in conflict, both are held by Manu to be law ; for, both are pronounced to be valid law even by sages anterior to Manu. 14.

Kulluka. श्रुतिद्वैधं लिति । यत्र पुनः श्रुत्यैरिव ‘द्वैधं’ परस्यरविरुद्धार्थप्रति-पादनं, तत्र इवापि धर्मौ भगुना स्मृतौ । तु त्यवलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च (क) विरोधाभावः (१) । यस्यात् “मन्दादिभ्यः पूर्वतरैरपि” विबहिः (२) सम्बन्धकृतौ चावपि तौ धर्मावृक्तौ । समानन्यायतया—स्मृत्यैरपि विरोधे विकल्प इति प्रकाशीपयोगः, तु त्यवलतया विशेषात् (३) । तदाह गौतमः—‘तु त्यवलतयोरपि विकल्पः’ ॥ १४ ॥

(क) च—Omitted in J, Bg, G.

Kulluka Explained.

१. तुल्यबलतया &c.—And the (apparent) contradiction is removed by prescribing the performance of either of them, as both of them are equally strong.

२. मन्वादिभ्यः &c.—विवक्षिः is the synonym of मनीषिभिः of the text, and मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि is the adjective supplied by Kull.

३. समानन्यायतया &c.—By the application of the same principle, we get an option in a case of conflict between two Smritis. This conclusion is useful here (प्रकृतीपर्योगः), and it is arrived at on the ground of तुल्यबलत् which is common to both cases (viz., in the case of a conflict between two श्रुतिः, and a conflict between two Smritis.)

Notes.

हैधस—दिघा + अण् ।

मनीषिणः—मनस् + ईषा, शक्मन्वादिलात् साधु [शक + अनु (कूप—well) = शकनु instead of शकानु] । मनीषा + इणिः ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाद्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

Prose. उदिते [हीतव्यम्], अनुदिते चैव [हीतव्यम्], तथा समयाद्युषिते [हीतव्यम्]—इति वैदिकी श्रुतिः [अस्ति] । [अतएव] यज्ञः (=हीमः) सर्वथा (=विकल्पेन) वर्तते (=प्रवर्तते) ।

Bengali. सूर्योदयে হোম করিবে, সূর্যোদয়ের পূর্বে হোম করিবে, এবং সময়াধুষিত নামক সংস্কৃত অর্থাৎ সূর্য ও নক্ষত্র এতদ্বয়বর্জিত কালে হোম করিবে—এইরূপ পরম্পর বিকল্প বৈদিক শ্রুতি বর্তমান আছে। অতএব এই সকল কালেই হোম হইতে পারিবে ॥ ১৫ ॥

English.—Thus, there are the following श्रुतिः—The (Agni-hotra) Homa should take place (i) when the sun has risen, (ii) when the sun has not risen, and (iii) when neither the sun nor the stars are seen. Therefore, the Homa may take place at all these hours. 15.

Kulluka. अब दृष्टान्तमाह (१) — उदितेऽनुदिते चैवेति । सूर्येनक्षत्रवर्ज्जित कालः ‘समयाव्युधित्-शब्देन उच्चते । उदयात् पूर्वम् (२) अरुणकिरणवान् (३) प्रविरलतारकः (४) अनुदितः कालः । परस्परविरुद्धकालश्चरणोऽपि (५) सर्वया विकल्पेन अग्निहोत्रहीमः प्रवर्तते । देवतोऽप्नेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् यज्ञशश्वोऽत्र मौणः (६) । ‘उदिते होतव्यम्’ (७) इत्यादिका वैदिकौ श्रुतिः ॥ १५ ॥

Kulluka Explained.

1. अब दृष्टान्तम् आह—The author gives an illustration of what has been said in Sl. 14.

2. उदयात् पूर्वम्—सूर्योदयात् पूर्वम् ।

3. अरुणकिरणवान्—With the reddish ray (of the sun).

4. प्रविरलतारकः—With scanty stars.

5. परस्परविरुद्धकालश्चरणोऽपि—N. B. In this expression the use of the word अवण deserves notice. It is used because it has reference to श्रुति (which is from the root श्रु) ।

6. देवतोऽप्नेन &c.—[In the previous sentence Kull. has replaced the word यज्ञ of the text by the word होम ; cf. his sentence—अग्निहोत्रहीमः प्रवर्तते । Now he points out that] the word यज्ञ has been used here in a secondary sense (and means होम) on the ground of analogy (गुणयोग), as both of them consist in the offering of a libation to the gods.

N. B. होम is wider than यज्ञ । See the quotation from Medh. under the Notes.

7. उदिते होतव्यम्—N. B. These श्रुतिः are more commonly found to be quoted as ‘उदिते जुहोति’, ‘अनुदिते जुहोति’, &c.

Notes.

उदिते, अनुदिते, समयाव्युधिते—On these words the commentator Rámachandra quotes from Kátyáyana—

रात्रामुखू षोडशे भागे यहनक्षत्रभूषिते ।

कालं चानुदितं ज्ञात्वा होमं कृत्याद् विचक्षणः ॥

तथा च प्रातः समये नष्टे नक्षत्रमरुणे ।
 रविर्यावन् दृश्येत् समयाभ्युषितच्च तत् ॥
 रेखामांसं च दृश्येत् रस्मिभिश्च समन्वितः ।
 उदितं हृं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

समयाभ्युषितम्—Some hold that the word is one single whole, and is by itself a name of Ushas. (Cf. Kull.). According to others, however, it is a compound word consisting of two parts, viz., समया (contiguous) and अभ्युषित (expiration), thereby meaning *break of day* which comes just after the expiration of night and is contiguous both to the rise and the non-rise of the sun ; i.e., which is neither the one, nor the other.—Medh.

वर्तते = प्रवर्तते ; begins.—Medh. and Kull. Rághavánanda explains it as—वर्तते कर्त्तव्यतया इति शेषः ।

यज्ञः—On this word Medh. remarks—

यज्ञो होमः अग्निहोत्राखाः अभिप्रेतः, यागहोमयोर्यतो न अत्यन्तमेदः ।...अर्यं तु विशेषो यष्टव्यस्य—होमे प्रचेपः अधिकः आरोपणविशेषः अग्न्यादौ, अतो यज्ञशब्देनाव होमस्याभिधानम् । होमे हि एते कालाः शूरौ आक्षाताः, न यागमाने ।

वैदिकी श्रुतिः—This expression is frequently met with. Here the adjective वैदिकी might indicate the existence of a different class of श्रुति, perhaps the तात्त्विको श्रुतिः (or शास्त्रिकी श्रुतिः according to a different reading) as referred to by Kull. under II, 1. [N. B. शास्त्रिकी might refer to the शास्त्रs other than the Veda ; cf. Atri, 11]. It should be noted, however, that the said reference is not to be found in the extant हारोतसंहितास (including लघु and डड) । If the genuineness of the said reference is questioned the epithet वैदिकी may be taken as simply प्रपञ्चार्थक ।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्तोदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

Prose. यस्य निषेकादिश्मशानान्तः विधिः मन्त्रैः उदितः (= उक्तः) तस्य अस्मिन् शास्त्रे अधिकारो ज्ञेयः, अन्यस्य कस्यचित् न [ज्ञेयः] ।

Bengali. गर्भाधान हইতে आश्रु करिया अস্ত्रोष्टि पर्यन्त क्रियाकलाप बाह्य
সম্বলে মন্ত্রাচারণ পূর্বক (শাস্ত্রে) বিহিত হইয়াছে এই শাস্ত্রে (অধ্যায়ন ও শ্রবণ বিষয়ে)
কেবল ভাঁহারই অধিকার জানিতে হইবে ; আর কাহারও অধিকার নাই । অর্থাৎ এই
শাস্ত্রের অধ্যায়ন ও শ্রবণ বিষয়ে কেবল বিজ্ঞানিভাবেই অধিকার । তদত্তিরিক্তের অর্থাৎ স্তোত্র ও
শুন্দের অধিকার নাই । (অবশ্য, এই শাস্ত্রাঙ্ক অমুষ্ঠান শীঘ্ৰ অধিকারানুসারে সকলেই
করিবেন) ॥ ১৬ ॥

English.—He, for whom the ceremonies beginning with
the rite of impregnation (*গর্ভাধান*) and ending with the funeral
rite are prescribed with the accompaniment of Mantras, is entitled
to (the study and hearing of) this S'ástra, and no one else. 16.

Kulluka. নিষিকাদীতি । গর্ভাধানাদিরন্তেষ্টিপথ্যন্তী যস্য বর্ণস্য সম্বৰ্ত্তে
রস্তানকলাপ উক্তः, বিজাতিঃ (ক) ইত্যর্থঃ (১), তস্য অভিন্ন মানববৰ্ধমণ্ডাস্তে
অভ্যন্তে অবশ্যে চ অধিকারঃ, ন তু অন্যথ ক্ষয়চিত্—শুদ্ধাদিঃ (২)। এতজ্ঞাস্তানুসারে
চ যথাধিকারঃ সর্঵েৰেব কর্তৃত্যম্ (৩)। প্রবচনং তু অস্য অব্যাপনং যাখ্যাননুপং ব্রাহ্মণ-
কর্তৃকমেব ইতি ‘বিদুষা ব্রাহ্মণেন’ (মহ—১১০৩) ইত্যব অ্যাখ্যাতম্ (৪) ॥ ১৬॥

Kulluka Explained.

1. **গর্ভাধানাদি:** &c.—Of those whose observances from birth
to death have been enjoined to be attended with Mantras ;
i. e. of the twice-born castes.

N. B. The twice-born castes are the following six, as
enumerated by Manu—সজ্ঞাতিজাগন্তরজ্ঞাঃ ষট্সুতা বিজ্ঞানিঃ (১০৪১) ;
viz., the issue of

ব্রাহ্মণ and ব্রাহ্মণী = ব্রাহ্মণ ।

ক্ষত্রিয় and ক্ষত্রিয়া = ক্ষত্রিয় ।

বৈশ্য and বৈশ্যা = বৈশ্য ।

ব্রাহ্মণ and ক্ষত্রিয় = সুর্জভিষিক্ত or সুর্জবিষিক্ত ।

ব্রাহ্মণ and বৈশ্যা = অস্বষ্ট (বৈয়) ।

ক্ষত্রিয় and বৈশ্যা = মাহিষ্য ।

2. **অবশ্য—অবশ্য** means ‘critical study.’

(ক) ক্ষত্রিযাদি:—Bg ; বিজাতি ক্ষত্রিযাদি: (?)—A.

२. न तु अन्यस्य कस्यचित् &c.—अन्यस्य कस्यचित् refers to the S'údras, &c., whose observances are not attended with *Vedic* Mantras.

N. B. By the word आदि in शूद्रादैः the females are meant, whose ceremonies are prescribed to be performed *without* Mantras. (See Sl. 66). The प्रतिलीभज mixed castes are explicitly classed under the head शूद्र—शूद्राणां तु सधमीणः सर्वेऽपव्यंसजाः स्मृताः (मनु, १०ः४१) ।

३. एवच्छास्तानुषानम् &c.—The duties enjoined by this S'ástra should, however, be performed by all, even by the S'údras, &c., according to the proper title or अधिकार of each. [A S'údra is not entitled to study this work, but he has every claim to, nay he must, observe the universal and his own special duties enjoined in this S'ástra, e.g., those with regard to parents, those with regard to Bráhmaṇas, and so forth ; but he should not observe the ceremonies like that of Upanayana, to which he has no claim.]

४. प्रवचनं &c.—That the lecturing (प्रवचन) or teaching (अच्चापन) i.e., explanation (व्याख्यान) of this S'ástra should be done by Bráhmaṇas only has been said (by me) in course of explaining the Sloka 'विदुषा ब्राह्मणेन &c.' (Manu, I, 103, which see). N. B. The word प्रवचन of Kull. is taken from the word प्रवक्तव्यम् in I, 103.

Notes.

निषेकादिशमशानान्तः—निषेकः (गर्भाधानम्) आदि: यस्य सः, बङ्गत्रौहिः ; शमशानम् अन्तः यस्य सः, बङ्गत्रौहिः ; निषेकादिशासौ शमशानान्तश्चेति, कर्मधारयः । Adj. to विधिः । निषेक is the name of a ceremony before impregnation, and शमशान here means obsequies—अत्र शमशानशब्देन अन्त्येष्टिक्रिया लक्ष्यते ।

यस्य भन्ते: (युक्तः) निषेकादिशमशानान्तः विधिः उक्तः=द्विजातिः । On this Medh. remarks—द्विजातिः इति नोक्तम् । विचिवा हि श्वोकानां कृतिः स्वायथ्युवस्थाय स्वयं भनोः ।

मन्त्रः—सहाये दत्तीया, कर्तव्यम् इति ऊर्ध्वक्रियायाः करणे वा ।

विधिः—विधानम्, viz. the संस्कारs. The संस्कारs are numerous, the following 10 being the principal among them—गर्भाधान (निषिक), पुंसवन, सौमन्त्रीव्रद्धन, जातकर्चेन्, नामकरण, अवप्राशन, चूडाकरण, उपनयन, समावर्तन and विवाह ।

N. B. The संस्कारs like our आयुस, विद्या, शक्ति, &c., are growing less and less numerous gradually.

सरस्वतीदृष्टवल्लोदेवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १३ ॥

Prose. सरस्वतीदृष्टवल्लोः [इति] देवनद्योः यत् अन्तरं [भवति] तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते [पञ्चिताः] ।

Bengali. সরস্বতী ও দৃষ্টবল্লো নামক পুণ্য নদীসম্মের মধ্যবর্তী বে হান মেই পবিত্র দেশকে ডক্ষাৰ্থ কহে ॥ ১১ ॥

English.—The land which intervenes between the two sacred rivers Saraswati and Drishadvati—that holy land is called Brahmavarta. 17.

Kulluka. धर्मस्य स्वरूपं (1) प्रमाणं (2) परिभाषाञ्च (3) उक्ता इदानीं धर्मानुषालयोग्यदेशानाह—सरस्वतीति । सरस्वतीदृष्टवल्लोः नद्योः उभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राशस्यादौ (4) ॥ १३ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मस्य स्वरूपम्—The thing धर्म, i. e. the definition of धर्म ।
2. प्रमाणम्—viz. in Sl. 6 and 12.
3. परिभाषाम्—Technicality ; viz. in Sl. 14 which discusses what is धर्म in cases of conflicts between different texts.
4. देवनदी &c.—The use of the words देवनदी and देवनिर्मितदेश is for the ‘praise’ of the river and the country. Thus, देवनदी सरस्वती=The sacred river Saraswati ; देवनिर्मितो देशः ब्रह्मावर्तः=The sacred country of ब्रह्मावर्त ।

Notes.

For the geographical descriptions in this and in the following Slokas, see the Map of Ancient A'ryāvarta in the Frontispiece.

सरखती—Modern Sursuti river (in the Punjab), a tributary of the Indus.

अन्तरम्—मध्यवर्ति स्थानम्; the intervening land; nom. of भवति to be understood.

ब्राह्मणः—ब्राह्मणः (= ब्राह्मणः) अत्र पुनः पुनः आवर्त्तने इति । Cf. the meaning of the word आर्थवर्ति in Sl. 22.

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचारं उच्यते ॥ १८ ॥

Prose. तस्मिन् देशे सान्तरालानां वर्णानां (= संक्षीर्णजातिपरिवर्त्तनां चतुर्थी सुख्यानां वर्णानां) पारम्पर्यक्रमागतः यः आचारः [वर्तते] सः सदाचारः उच्यते ।

Bengali. সেই ব্রহ্মবর্তি দেশে ভাজন, ক্ষতিগ্রস্ত প্রভৃতি মুখ্য বর্ষ এবং (শৰ্কারিভিত্তি, অবস্থা প্রভৃতি) গোণবর্ণের মধ্যে পারম্পর্যক্রমে প্রচলিত যে আচার তাহাই সদাচার বলিয়া উক্ত হয় ॥ ১৮ ॥

English.—The custom handed down by regular succession among the primary castes and the sub-castes of that country, is called सदाचार (or good custom). 18.

Kulluka. तस्मिन् देशे इति । तस्मिन् देशे प्रायेण शिष्टानां सम्बवात्, तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां संक्षीर्णजातिपर्यन्तानां (१) य आचारः पारम्पर्यक्रमागतो न तु इदाशीननः (२) स सदाचारोऽभिधौयते ॥ १८ ॥

Kulluka Explained.

1. संक्षीर्णजातिपर्यन्तानाम्—Including the mixed castes, viz., मूङ्गीभित्तिक (or मूङ्गीभित्ति), अब्दष, मार्हिष्य, &c. See Notes on अन्तर-प्रभवाणाम् in I, 2.

२. पारम्पर्यक्रमागतः &c.—Handed down in succession, and not of recent origin.

Notes.

सान्तरालानाम्—अन्तरा (२या) मत्त्वं लाति गृह्णन्ति इति अन्तरालाः । Cf. the word अन्तरप्रभव in I. 2. अन्तरालैः सह वर्तमालाः सान्तरालाः ।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्थिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनल्लरः ॥ १६ ॥

Prose. कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः—एषः वै ब्रह्मर्थिदेशः, [एषः] ब्रह्मावर्त्तात् अनल्लरः (= किञ्चित् जलः) ।

Bengali. कुरुक्षेत्र, मृग्नि, पञ्चाल, शूरसेन (मथुरा)—ऐই কঢ়টী দেশের সমুদ্র-সংলগ্ন 'ব্ৰহ্মৰ্থিদেশ' । ব্ৰহ্মৰ্থিদেশ ব্ৰহ্মাৰ্থ অপেক্ষা (পৰিত্বাব বিধৱে) কিঞ্চিৎ ছোন ॥ ১৯ ॥

English.—Kurukshestra, Matsya, Panchala and S'urasena—these form the ब्रह्मर्थिदेश which is next to ब्रह्मावर्त्त (in respect of sanctity). 19.

Kulluka. कुरुक्षेत्रसिति । मत्स्यादिशब्दा बङ्गवचनाला एव देशविशेषवाचकाः (१) । पञ्चालाः कान्यकुलदेशाः । शूरसेनकाः मधुरादेशाः । एष ब्रह्मर्थिदेशी ब्रह्मावर्त्तात् किञ्चिद्गूनः (२) ॥ १६ ॥

Kulluka Explained.

१. मत्स्यादिशब्दाः &c.—The words मत्स्य, &c., are (generally) plural when they are the names of country.

N. B. No universal rule can be laid down for the (gender and) number to be used in these words which are proper names. Cf. Pánini's rule 'तद् अशिष्यं संज्ञाप्रमाणलात्' which supersedes the preceding rule 'तुष्य युक्तवद् व्यक्तिवचने' । तद् अशिष्यम् &c. means—'there can be no rule as to that (viz., gender and number), because the usage observed with regard to proper names is the proper authority.

२. किञ्चिद्गूनः—A little inferior (viz., in point of sanctity).

Notes.

कुरुचेवम्—Near Delhi, extending from the south of the river Saraswatí (modern Sursuti) to the north of the river Drishadvatí.

मत्स्यः—मत्स्यानां निवासो जनपदः मत्स्यः—मत्स्य + अए, तस्य लुप् by the rule जनपदे लुप्। For the plural number, see Kull. Expl. 1. मत्स्य is to the west of modern Dholpur (in Rajputana). Its capital Viráta is probably the same as the modern Vairat, 40 miles north of Jaipur. In the Mahá-Bhárata (Sabhá, Ch. 31) it has been clearly placed to the *south* of इन्द्रप्रस्थ (or Delhi), and therefore cannot be identified with the moden Dinajpur and Rangpur in Bengal, as has been done by Prof. Wilson.

पञ्चालः—The upper half of the Gangetic Doab, extending from the neighbourhood of Delhi to the south of Muttra (Mathurá). Cf. Kull.—**पञ्चालः कान्यकुब्जदेशः**। N. B. Kányakubja (modern Kanouj) is near modern Farakkabad in U. P.

शूरसेनाः—Modern Muttra (or Mathurá).

ब्रह्मर्षिदेशः—ब्रह्मतप्तपरा: ऋषयः ब्रह्मर्षयः, तिषां देशः। ब्रह्मर्षि and ब्रह्मर्षिनि are optional forms in Sandhi by the rule 'ऋत्यकः'।

ब्रह्मवर्तीत्—‘अनन्तर’ शब्दयोगे धूसो, by the rule ‘अन्यारात् &c.’

अनन्तरः—नास्ति कल्तरं व्यवधानं यस्य सः अनन्तरः—बहुवौह्निः। All the commentators take it in the sense of ‘next in respect of sanctity.’ (Cf. किञ्चिद्भूनः—Kull.). But more probably the word means ‘next in respect of geographical position, i. e. contiguous. For the respective sanctity of these provinces, we should look to Sl. 18 and 20. (Also see Notes on सव्यदेशः in Sl. 21, as well as Notes on Sl. 22).

एतद्वेशप्रसूतस्य सकाशादग्यजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिरेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

Prose. पृथिव्यां सर्वमानवाः एतद्वेशप्रसूतस्य अग्यजन्मनः सकाशात् स्वं स्वं चरित्रं शिरेन्।

Bengali. পৃথিবীর বাবতৌম্য সন্ধি উচ্চ কুরক্ষেত্রাদি দেশসমূহত ব্রাহ্মণের নিকট
নিজ নিজ চরিত্র শিক্ষা করিবেন ॥ ২০ ॥

English.—All men on earth should learn their own proper course of conduct from a Bráhmana born in these lands. 20.

Kulluka. एतद्वेश्मि । कुरुचेचादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् सर्व-
मनुष्या आमीयम् । आमीयमाचारं शिक्षेन् ॥ २० ॥

Kulluka Explained.

I. आमीयम्—Own.

Notes.

It is a very interesting fact to note that some years ago it was brought to light by a Russian researcher named Notovitch through some of the records preserved by the Lamas of Tibet, that Jesus Christ came to Benares and stayed there for sometime as a disciple of the Bráhmanas.

सकाशात्—अपादाने धूमी by the rule 'आख्याता उपयोगे'—उपयोग means to learn. अग्निमनः—अग्ने जन्म यज्ञ सः अग्निमनः = ब्राह्मणः ; cf. तं हि स्वयम्भूत्वाद्यात् तपतवाऽहितोऽस्तुजत् (Manu, I. 94).

शिक्षेन्—शिक्ष + लिङ्ग + इरन् । लिङ्ग has many forces—'विधिनिमना-
सन्वयाधीषसंप्रवर्पयन्ते' इरन् । Here it denotes विधि which means
'injunction'—this *should* or *should not* be done.

हिमवद्विम्ब्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनश्ननादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च भञ्जदेशः प्रकौर्त्तिः ॥ २१ ॥

Prose. यत् हिमवद्विम्ब्ययोः मध्यं, विनश्ननात् अपि प्राक्, प्रयागात् च प्रत्यक्
एव, [सः] मञ्चदेशः प्रकौर्त्तिः ।

Bengali. যে দেশ হিমালয় ও বিক্ষা পর্বতের মধ্যস্থলে, বিনশনের পূর্বে, ও
অগ্নাগের পশ্চিমে অবস্থিত তাহা মধ্যদেশ নামে কৌর্ত্তিত ॥ ২১ ॥

English.—The land which lies between the Himálaya and the Vindhyá, to the east of Vinas'ana (the place where the river

Saraswati' disappears), and to the west of Prayága, is called सञ्चादेश (or the intermediate land). 21

Kulluka. हिमवदिति । उत्तरदक्षिणदिग्वस्थितौ हिमवद्विष्टौ पर्वतौ तथोद्यन्नांचं, 'विनश्नात्' सरखल्लर्धानदेशात् (१) यत् पूर्वं, प्रयागात् यत् पश्चिमं, स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

Kulluka Explained.

i. विनश्नात् &c.—विनश्नन means the country where the river Sarasvatí disappears (—the root नश means अन्तधान) ।

Notes.

विनश्नात्—Near Kurukshetra where the river Sarasvatí disappears. Dr. Bühler identifies it with the Hissar districts, and Prof. Macdonell, perhaps more rightly, with the Patiala districts, of the Punjab.

The words विनश्नात् and प्रयागात् are in भूमी in connection with the words प्राक् and प्रत्यक् respectively, by the rule 'अन्यारात् &c'—प्राक् and प्रत्यक् are दिक्षम्बद्धs.

मध्यदेशः—This word also, as अन्तरः in Sl. 19, is taken by Medh. with reference to sanctity.—'नाल्युक्तज्ञाती नातिनिष्ठासः इत्यं मध्यदेशः, न तु पृथिवीमध्यमध्यात् । But Sarvajna-Náráyána boldly remarks, perhaps more rightly,—मध्यः पृथिवीजघनस्तारीयो देशः ।

आ समुद्रात् वै पूर्वादा समुद्रात् पश्चिमात् ।

तयोरिवान्तरं गिर्योरार्थावत् विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

Prose. आ पूर्वात् समुद्रात् तु, आ पश्चिमात् समुद्रात् तु, तयोरिव गिर्योः अन्तरं बुधाः आर्यावर्तं विदुः ।

Bengali. উভ পর্বতদ্বয়ের মধ্যবর্তী এবং পূর্বদন্ত ও পশ্চিমদন্ত পর্যন্ত বিস্তৃত অদ্যেশকে পঙ্খিতেরা আর্যাবর্ত বলেন ॥ ২২ ॥

English.—The country between those two mountains and extending as far as the Eastern and the Western seas, the wise call A'ryavarta (or the land of the A'ryas). 22.

Kulluka. आ समुद्रादिति । आ पूर्वसमुद्रात्, आ पश्चिमसमुद्रात्, हिमवद्विष्ययोश्य यन्नाव्यः, तमार्यावर्त्तदेशं पर्खिता जागर्ति । मर्यादायाम् अयम् आङ्, न अभिविधौ । तेन समुद्रसम्बद्धीपाणां न आर्यावर्तता (१) । आर्या अत्र आवर्तते पुनः पुनरुद्धवलि इति आर्यावर्तः (२) ॥ २२ ॥

Kulluka Explained.

1. मर्यादायाम् &c.—Here the आङ् is used in the sense of अन्यादा (or exclusion) and not of अभिविधि (or inclusion). So, the islands in the (said) seas (being thus excluded) are not आर्यावर्तते ।

2. आर्याः अत्र &c.—A'ryavarta is so called because the A'ryas are being born here from time immemorial (पुनः पुनः) ।

N. B. Medh. adds a line more—आक्रम्य आक्रम्य अपि न चिरं तत्र स्थित्याः स्थातारो भवति । Nár. gives an altogether different meaning—आर्यासम्भिन् आवर्तते भमन्ति, न तु मर्यादया वसन्ति इति आर्यावर्तः । This meaning would ascribe to the Aryans a nomadic character.

Notes.

The relation between the several countries named in these few Slokas (१७, १९, २१, २२) is thus set forth by Rághavánanda :—आर्यावर्त्तव्यायो मध्यदेशः, तद्वायो ब्रह्मर्धिदेशः, तद्वायो ब्रह्मावर्तः ; i.e. ब्रह्मावर्तः is within ब्रह्मर्धिदेश, ब्रह्मर्धिदेश is within मध्यदेश, and मध्यदेश is within आर्यावर्तः ।

If this be the case the word अनन्तर in Sl. १९ cannot, of course, be taken to mean ‘contiguous in respect of geographical position’, as remarked there.

कृष्णशारसु चरति मृगो यत्र स्थभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्तेच्छदेशस्थवतः परः (क) ॥२३॥

Prose. कृष्णशारः मृगः यत्र तु स्थभावतः चरति सः यज्ञियो देशः ज्ञेयः, अतः परः तु स्तेच्छदेशः [ज्ञेयः] ।

(क) स्तवः परः—Bg and G.

Bengali. कुशशार मृग ये देशे अतावतः विचरण करते सेहै देशहै यज्ञोपयोगी देश, उत्तित्र देश द्वार्जन्देश ॥ २३ ॥

English.—The land where the black antelope naturally roams (as native to the soil) is to be known as a land fit for sacrifices ; beyond it is the Mlechchha land. 23.

Kulluka. कृष्णशारस्ति । कृष्णशारी मृगो यत्र स्वभावतः वसति, तत् बलादानीतः, स यज्ञाहीं देशो ज्ञातव्यः । अन्यः स्वेच्छदेशः, न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

Notes.

कृष्णशारः—कृष्णशासौ शारः (चिन्तितः) च इति—वर्णो वर्णेन इति सूत्रेण कर्मधारयः । An antelope of variegated colour, but chiefly black. The word कृष्णशार is also spelt with स । In that case the meaning would be, according to Raghunath, कृष्णः सारः मज्जा अस्य ; some take सार as a different form of शार ।

यज्ञियः—यज्ञम् अहंति इति यज्ञ + घ (= इय) by the rule यज्ञित्विग्भां घञ्जातौ, (यज्ञित्विग्भां तत् कर्म अहंति इत्युपसंख्यानम्) । यज्ञिय is, thus, a more accurate form than यज्ञीय ।

स्वेच्छः—The different classes of the स्वेच्छाः, as given by Amara, are as follows :—भिदाः किरातश्वरपुलिन्दा स्वेच्छजातयः ।

एतान् द्विजातयो देशान् संश्वयेरन् प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्वत्तिकर्षितः ॥ २४ ॥

Prose. द्विजातयः एतान् देशान् प्रयत्नतः संश्वयेरन्, शूद्रस्तु वृत्तिकर्षितः यस्मिन् कस्मिन् वा [देश] निवसित ।

Bengali. द्विजातिगण निवासेर जনा उपरि उत्त देशसमूह यत्पूर्वक आश्रय करिबেন । कিন्तु शूद्र जीविकार अभाव हইলে ये कोন देशे बास कরিতে পারে ॥ २४ ॥

English.—The twice-born people should earnestly resort to these countries, but a S'údra, distressed for subsistence, may reside in any country whatsoever. 24.

Kulluka. एतानिति । अन्यदेशोऽव्वा अपि विजातयः यज्ञार्थलात् (क) (१) अदृष्टार्थलात् (२) एतान् देशान् प्रयत्नात् आश्रयेन् । गूदस्तु वृत्तिपीडितो वच्यर्थमन्य-देशमपि आश्रयेत् ॥ २४ ॥

Kulluka Explained.

१. यज्ञार्थलात्—For the performance of sacrifice (to which these lands only are suited).

२. अदृष्टार्थलात् च—Also for the earning of some अदृष्ट i.e. religious merit. [The point is that the mere habitation in such a country is conducive to the earning of religious merit].

Notes.

वृत्तिकर्षितः = वच्यभावपौडितः (Medh.), and जौविकाभावपौडितः (Gov.). Nár. adds वृत्तिकर्षितो न तु स्वस्थः । So, वृत्तिकर्षितः (in quest of a living) does not seem to be supported by the commentators here. कर्शितः = क्षण + शिच् + क्त ; without शिच् the form would be क्षण ।

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकौर्तिता ।

सम्भवश्वास्य सर्वस्य, वर्णधर्मान्विबोधत ॥ २५ ॥

Prose. एषा धर्मस्य योनिः समासेन वः (= युधाकम्) प्रकौर्तिता, अस्य मर्त्यस्य (= जगतः) सम्भवश्च [प्रकौर्तितः] । [अघुला] वर्णधर्मान् निवोधत ।

Bengali. धर्म जनिबार उपाय় এবং সমগ্র জগতের উৎপত্তি আপনাদিপোর নিকটে নিক্ষেপে এই কৌর্তৃত হইল । (একশে) বর্ণধর্ম (ইত্যাদি) অবগত করুন ॥ ২৫ ॥

English.—Thus was the source of Dharma been briefly described to you, as also the origin of all this (universe). Learn now the duties of the Varnas (i.e. castes), &c. 25.

Kulluka. एषा धर्मस्येति । एषा युधाकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेण उक्ता । 'योनिः' जौविकारणं, 'वैदोऽखिलो धर्ममूलम्' (मनु—३।६) इत्यादिना उक्तमित्यर्थः (१)।

(क) यज्ञार्थलात्—A. S. यज्ञाहृ, however, is the synonym given by Kull. of the word यज्ञिय in Sl. 23.

गोविन्दराजस्तु इह धर्मशब्दः अपूर्वाकधर्मे (क) वर्तते इति ; ‘विद्धिः सेवितः’ (मनु—२।) इत्यत्र तद्कारणे अटकादौ च (ख), अपूर्वाख्यात्य धर्मस्य (ग) योनिरिति व्याख्यातवान् (२) । ‘सम्भवश्च’ उत्पत्तिर्जगतः इत्युक्ता (घ) । ब्रदानौ वर्णधर्मान् शृणुत । वर्णधर्मशब्दश्च वर्णधर्माऽऽशमधर्मे-वर्णाश्रमधर्मे-गुणधर्मे-नैमित्तिकधर्माणां पञ्चानाम् (ङ) उपलब्धकः (३) । ते च भविष्यपुराणे व्याख्याताः (च) [ब्राह्मपञ्चम्, १८१, १०-१५]—

‘वर्णधर्मः’ स्मृतस्वेकं आश्रमाणामतः परम् ।
 वर्णाश्रमस्तत्त्वैयस्तु गौणो नैमित्तिकस्थात् ॥
 वर्णालभिकामाश्रित्य यो धर्मः सम्भवर्तते ।
 वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं चृप (४) ॥
 यस्त्वाथम् समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते ।
 स वर्णाश्रमधर्मस्तु भिक्षादद्विको यथा (५) ॥
 वर्णालभाव्यमलब्धं योऽधिकात्य प्रवर्तते ।
 स वर्णाश्रमधर्मस्तु भौज्ञीयो मेखला यथा (६) ॥
 यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
 यथा सूडार्णभिक्षात्य प्रजानां परिपालनम् (७) ॥
 नैमित्तिकामाश्रित्य यो धर्मः सम्भवत्ते ।
 नैमित्तिकः स विजेयः प्रायश्चित्तविशिष्यथा’ (८) ॥

Kulluka Explained.

1. योनिः ज्ञानिकारणम् &c.—The योनि (of धर्म) means ज्ञानिकारण or *promulgating cause* as referred to in Sl. 6—वेदोऽस्मिलो धर्ममूलम् &c.

2. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rája explains that the word धर्म here means ‘spiritual merit (अदृष्ट)’, and in the Sl. विद्धिः

-
- (क) अपूर्वाख्यात्यकधर्मे—All except A.
  - (ख) वा—Bg, G, M, P, V.
  - (ग) अपूर्वाख्यात्यधर्मस्य—S.
  - (घ) इत्युक्ता—Bg, G, S.
  - (ङ) पञ्चानाम्—Only in A.
  - (च) भविष्यपुराणीकाः—All except A.

सेवितः &c. (II. १), the word धर्म means the (producing) cause of that अपूर्व, viz. अटकाशाह्व. &c. So, धर्मस्य योगिः means अपूर्वस्य योगिः or the producing cause of spiritual merit, i.e., अटका, &c., (in which sense the word is used in Sl. १).

3. वर्णधर्मशब्दः &c.—Here the word वर्णधर्म stands for the following five, viz., (i) वर्णधर्म, (ii) आश्रमधर्म, (iii) वर्णाश्रमधर्म, (iv) गुणधर्म, and (v) नैतिकधर्म । (For a full description of these, see below.)

4. वर्णलम् &c.—O King (तृप), वर्णधर्म means a characteristic feature of a particular Varna, e.g., उपग्रह [which is prescribed for the first three Varnas only (viz., Brâhmaṇa, Kshattriya and Vais'ya) to the exclusion of the fourth Varna (viz., S'ûdra)].

N. B. The word तृप, like the word खण्डिष्प under Sl. १, refers to अरुण । See, Sl. १. Kull. Expl. १२.

5. यस्त्वाश्रमं &c.—आश्रमधर्म means a characteristic feature of a particular A's'rama, e.g., भिक्षा, दर्ढ, &c., [which are prescribed for the 1st and 4th A's'ramas (viz. ब्रह्मचर्य and मैत्र्य) only to the exclusion of the other two A's'ramas (viz., गाहूस्य and वानप्रस्थ)].

6. वर्णलम् आश्रमत्वं च &c.—A वर्णाश्रमधर्म is one which is determined by वर्ण and आश्रम taken together, e.g., a मेखला made of सुज्ञा grass. N. B. A मेखला is an आश्रमधर्म, as it is peculiar to the आश्रम of ब्रह्मचर्य; but it is ordained that the मेखला of a Brâhmaṇa Brahma-chârin should be made of सुज्ञा grass, that of a Kshattriya Brahma-chârin should be made of मूर्च्छा grass, and that of a Vais'ya Brahma-chârin should be made of शृण fibre, (See Sl. 42). So these latter are not merely वर्णधर्म or आश्रमधर्म, but *both* वर्णधर्म and आश्रमधर्म, i. e., वर्णाश्रमधर्म ।

7. यो गुणेण &c.—गुणधर्म means the duties referred to by the connotation (गुण) of a term ; e.g., the protecting of subjects as connoted by the term मूर्जाभिषिक्त । [A मूर्जाभिषिक्त which means a 'king' (lit. coronated) cannot be called as such without the said qualification.]

द्वितीयोऽध्यायः ।

५१

8. निमित्तम् &c.—A particular act to be done on account of some special reason (निमित्त) is called a नैमित्तिकघर्षणं; e.g., a penance (practised to avert the evils of a sin).

Notes.

वः—षष्ठी or षष्ठी in connection with the verb प्रकीर्तिता ।

योनिः—For Kull.‘s explanation, see Kull. Expl. 1, and for Gov.‘s view, see Kull. Expl. 2.

समादेन = संचेदिण । See Notes on the word in I, 68.

अत्य सर्वस्य सम्भवः = अत्य जगतः उत्पन्नः । Nom. to the verb प्रकीर्तिं: to be understood.

वर्णधर्षान्—वर्णानां धर्षाः ; the different duties of the different castes. See Kull. Expl. 3.

वैदिकैः कर्मभिः पुख्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चिह्नं च ॥ २६ ॥

Prose. पुख्यैः वैदिकैः कर्मभिः द्विजन्मनाम् इह च प्रेत्य च पावनः निषेकादिः शरीरसंस्कारः कार्यैः ।

Bengali. পুণ্যজনক বৈদিক কর্তৃত্বাত্মা দ্বিজাতিগণের গৰ্ভাধানাদি শরীরসংস্কার কর্তব্য । উহা তাঁহাদের ইহলোকে ও পরলোকে উভয়ত প্রবিজ্ঞতা বিধান করে । (তদ্বারা তাঁহাদের ইহলোকে বেদাধ্যানে এবং পরলোকে যজ্ঞকলাতোগে অধিকার জন্মে) । ২৬।

English.—The sacraments such as those on conception, &c., of the twice-born should be performed with holy Vedic rites which are purificatory both here and after death. 26.

Kulluka. वैदिकैरति । वैदमूललात् वैदिकैः (१), पुख्यैः शमैः,—मन्त्र-योगादिकर्मभिः, द्विजातीनां गर्भाधानादिशरীরসंস্কারঃ কর্তব্যঃ । পা঵নঃ পাপচম-হ্রন্তঃ । প্রেত্য পরলোকৈ, সংস্কৃতস্য যজ্ঞাদিফলসম্বন্ধাত् (२), ইহ লোকে চ বৈদাত্যযন্তা-অধিকারাত্ (३) ॥ ২৬ ॥

Kulluka Explained.

1. वैदमूललात् वैदिकैः—The वैदिक कर्मस are so called because they are based on the Vedas.

2. संखातस्य &c.—[This is the छेत्र of the statement प्रेत्य पावनः ।] Because one who has undergone संखात, is entitled to perform sacrifices, &c. [N. B. संखात is an adj. from संखार ।]

3. इह लोके च &c.—Ennobling in this world also, because such a person is entitled to Vedic study, &c.

Notes.

निषिकादिः—निषिकः आदिः यस्य सः ; adj. to श्रौरसंखारः । निषिक means गर्भाधान—the ceremony of impregnation.

श्रौरसंखारः—सं—क्त + घच्—करणे ; the augment सुट् comes in by the rule ‘हयुषेभ्यः करीतौ भूषणे’। श्रौरस्य संखारः—इष्टी समाप्तः। Decoration (so to say) of the body ; i.e. sacraments. For the संखारः, see Notes on निषिकादिश्मशानात्ति विधिः in Sl. 16.

पावनः—पू + शिच् + ल्लु—कर्त्तरि ।

प्रेत्य—प्र + इण् + ल्लप् ; मृत्या ; after death.

इह—इदम् + ह सम्बन्धे निपातनात् सिङ्गम् । In this world.

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौज्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो हिजानामपमुच्यते ॥ २७ ॥

Prose. गार्भैः होमैः जातकर्मचौडमौज्जीनिवन्धनैः हिजानां वैजिकं गार्भिकं च एनः अपमुच्यते ।

Bengali. পর্ণধানাদি সংশ্কার, আতুকর্ত্তা, ছূড়াকর্ত্তা এবং মৌজ্জীবক্ষন (অর্থাৎ উপনয়ন) —এই কয়টি সংশ্কারবাজি বিজ্ঞাড়িগণের শিতুরীয়াসম্বন্ধীয় এবং মাতৃগৰ্ভবাসজনিত দেৱ অপমুচ্ছে অর্থাৎ দুরীকৃত হয় ॥ ২৭ ॥

English.—By the ceremonies of (the mother's) conception, &c., natal rite, tonsure and the binding of the Munjā grass (i.e. investiture with the sacred thread), the seminal and the uterine impurities of the twice-born people are wiped away. 27.

Kulluka. ऊतः पापसञ्चापः येनैवां पापच्यहेतुलभ् ? अत आह—
गार्भेरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गर्भाः (१) । हीमग्रहणम् उपलब्धणम्,

गर्भाधानादेः अहोमरुपलात् (क) (२) । जातस्य यत् कर्म मन्त्रवत्सर्पिः-
प्राशनादिरूपं तज्जातकर्म (३) । चौड़ चूड़ाकरणकर्म (४) । 'मीज्ञोनिवन्धनम्'
उपनयनम् । एतैः वैजिकं प्रतिषिङ्गमैयुगसंकल्पादिना च पैदकरितोदीषात् यत् (ख)
यापं (५), गर्भिंको च अशुचिभावगर्भवासजं, तत् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

Kulluka Explained.

1. ये गर्भशुद्धये &c.—Those are called गर्भ ceremonies which are performed for the purification of the foetus. N. B. Of these the principal are गर्भधान, पुंसवन and सीमन्तीनयन । गर्भधान is the rite of impregnation, पुंसवन has the effect of securing a male child, and सीमन्तीनयन which consists in parting the hair of the lady upwards with various Mantras and implements (such as a porcupine's quill, &c.), has the effect of perhaps making the lady confident of getting an issue and is performed generally in the 6th or 8th month of pregnancy.

2. होमयहण्णम् &c.—Here the word होम is rather loosely used. Indeed, some of the above ceremonies, e. g., गर्भधान, are not होम.

N. B. Of the ceremonies intended here by गर्भः होमैः, गर्भधान (proper) contains no होम ; सीमन्तीनयन does contain it, while पुंसवन contains it according to some, but not according to others ; and of the minor ceremonies some contain होम and some do not. Here Gov. observes—होमयहण्णं यथासम्बवं गर्भे विशेषणम्—गर्भधानादेः अहोमकल्पात्, सीमन्तीनयनादेश सहोमकल्पात् । It is probable, as appears from the variant noted here, that Kull. also concluded his sentence, like Gov., सीमन्तीनयनादेश होमरुपलात् without which the sentence is rather unintelligible.

3. जातस्य यत् कर्म &c.—जातकर्म means the natal ceremony which consists in feeding the boy with clarified butter, &c. (See Sl. 29).

(क) होमरुपलात्—A, S.

(ख) यत् यत्—All except A.

4. चौड़ &c.—चौड़ means the ceremony of चूडाकरण (for which see Sl. 35).

5. वैजिकं &c.—The uncleanliness due to the faulty semen of the father on account of his thinking of prohibited intercourse, &c.

Notes.

गर्भैः हीमैः—See Kull. Expl. 1 and 2.

मोङ्गलनिवन्धनम्=उपनयनम् on which occasion a Bráhmaṇa Brahma-chárin has to use a सेखला made of सुज्ञा । See Sl. 42.

अपमृज्यते—अप—मृज + लट् ते—कर्मणि वाचे, कर्मकर्त्तरि वा । मृज—लट्—मार्दि, लट्—अमार्दि, लुड्—अमार्जित्, अमार्जित् ।

The sentence गर्भाधानादिभिः एनः अपमृज्यते may be construed in three ways :—

(i) गर्भाधानादिभिः (कर्मभिः) एनः अपमृज्यते—कर्मणि वाचे ।

(ii) गर्भाधानादिभिः (कर्त्तृः) एनः अपमृज्यते (जनैः कर्मभिः)—कर्मणि वाचे ।

or (iii) गर्भाधानादिभिः (हित्रभिः) एनः अपमृज्यते (खयमित्रः)—कर्मकर्त्तरि वाचे ।

स्वाध्यायेन ब्रतैर्हीमैस्त्वैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते ततुः ॥ २८ ॥

Prose. स्वाध्यायेन ब्रतैः हीमैः वैविद्येन इज्यया सुतैः महायज्ञैः यज्ञैः च इत्यततुः (अर्थात् तत्त्वी वर्तमानः आत्मा) ब्राह्मी (ब्रह्मप्राप्तियोग्या) क्रियते ।

Bengali. [ब्रह्मर्चार्याबस्थाय—] बेदपाठि, मदामांस-बर्जनादिराप नियम, होम, त्रैविद्याभ्रत, (देव, ऋषि ओ शित्तलाकेৰ) তর্পণ, এবং [গার্হস্থ্যাবস্থায—] পুত্রোৎপাদন, বেদাধ্যায়নাদি পক্ষমহাযজ্ঞ এবং জোড়িষ্টোমাদি যজ্ঞ স্বারী। এই শরীর অর্থাৎ শরীরহিত আজ্ঞা ব্রহ্মপ্রাপ্তিৰ উপযোগী হয় । ২৮ ।

English.—By the study of the Veda, by vows, by burnt oblations, by the Traividya vow, by offerings (to the gods, Rishis and the *Manes*), by the procreation of sons, by the five obligatory duties and by sacrifices, (the soul residing within) this body is made fit for its union with Brahman. 28.

Kulluka. स्वाध्यायेनि॒ति । वैदा॒व्यनेन, 'ब्रतैः' सङ्गमं सवज्ञै॒नादिनियमैः, होमैः सविवचक्षु॒होमादिभिः, सायं प्रात् होमै॒श्च, तैविद्याखेन च ब्रतेन—प्राधान्यादस्य (क) पृथगुपन्यासः (१), 'इज्या' ब्रज्ञचर्यावस्थायां देवर्षिपिण्डतपैरणहृपया, गृहस्थावस्थायां पुरोत्पादनेन, महायज्ञैः पञ्चभिर्ज्ञयज्ञादिभिः, यज्ञैश्च ज्योतिष्टोमादिभिः, 'ब्राह्मौ' ब्रज्ञप्राप्तियोग्या, इयं 'ततुः'—तन्त्रवच्छिन्नः (ख) आत्मा (२), क्रियते ; कर्मसहकृत-ब्रह्माजनेन भीक्षावासिः (ग) (३) ॥ ३८ ॥

Kulluka Explained.

1. प्राधान्यात् &c.—The वैविद्य ब्रत is separately mentioned on account of its superiority.

2. 'ततुः' तन्त्रवच्छिन्नः आत्मा—Here ततु means the soul encased and particularised by the body. N. B. The body which is an inanimate thing can never have the knowledge of Brahman ; hence, the word ततु here refers to the (animate) soul encased by the body.

3. कर्मसहकृत &c.—As final emancipation is attained by the knowledge of Brahman attended with the performance of the prescribed acts.

N. B. For philosophical discussions, see Notes on Sl. 2, pages 9-11.

Notes.

स्वाध्यायः—(i) सुषु आवच्यं अव्यवन्म ; careful study of the Vedas.

(ii) Some analyse the word thus :—ख + अध्याय, i.e. the study of one's own Veda.

N. B. Each one of the twice-born classes has in it the followers of the different Vedas. Some are ऋग्वेदिन्, some यजुर्वेदिन्, and some are सामवेदिन् ।

(क) ब्रतेष्वप्राधान्यात् अस्य—M, P, V.

(ख) तत्र विच्छन्नः for तन्त्रवच्छिन्नः—A.

(ग) भीक्षावासिः—A, S.

चैविद्य—The word has been variously interpreted :—

(i) The acquisition of the three-fold sacred science, i.e., learning the three Vedas. It is either a co-ordinate word, or an adj. to स्वाध्ययेन । तथः एव वेदाः चैविद्यम्, चातुर्क्रम्यादिवत् रूपसिङ्गः—Medh.

(ii) The vow to study the three Vedas (during thirty-six years).—Nár. and Rágh.

(iii) It falls under the head of ब्रत, but it has been separately mentioned here for its speciality, i.e., for the sake of emphasis—Kull.

इज्यथा—यज्ञ + क्यप् — भावे ।

महायज्ञैः—अथ्यर्थं ब्रह्मयज्ञः पिठृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

हीमो दैवी बलिभौती नृयज्ञीतियिपूजनम् ॥ Manu, III, 70.

See under I, 112.

ब्राह्मी—ब्रह्मणः इयम् इति ब्राह्मी ; ब्रह्मप्राप्तियोग्या ।

ततुः—The Soul encased by the body.

प्राणनाभिवृद्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिष्ठाम् ॥ २८ ॥

Prose. नाभिवृद्धनात् (= नाभिच्छेदनात्) प्राण् पुंसः जातकर्म विधीयते । [तदा च] अस्य हिरण्यमधुसर्पिणां मन्त्रवत् (= मन्त्रोज्ञारण्यपूर्वकं) प्राशनम् [कार्यम्] ।

Bengali. নাভিচ্ছেদনের পূর্বে পুঁসদ্বানের জাতকর্মাখ্য সংস্কার বিধেয় । এবং তখন তাহাকে মন্ত্রোচ্চারণপূর্বক (মার্গিত) শূর্ব, মধু ও শৃঙ্খলাও আবশ্যিক হইবে ॥ ২৯ ॥

English.—Before cutting the umbilical cord, the natal ceremony of a male child should be performed. He should then be fed with (killed) gold, honey and Ghee with the accompaniment of Mantras. 29.

Kulluka. प्राणिति । नाभिच्छेदनात् (१) पूर्वं (क) पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा च अस्य सर्गस्त्रीक्रमन्त्यैः (२) सर्पिष्ठामधुष्टवानां प्राशनम् ॥ २८॥

(क) प्राण—All except A.

Kulluka Explained.

१. नाभिच्छेदनात्—N. B. The word क्षेद् is the synonym of वर्जन् in the text.

२. खगद्वज्ञक्षमत्वे:—Attended with the Mantras of one's own ग्रहसूत्र (by which his domestic ceremonies are directed to be performed).

Notes.

नाभिवर्जनात् = नाभिक्षेदनात् । वर्जनम् is from the root वृष्ट—to increase ; here it means 'cutting' perhaps by विपरीतलक्षणा ।

युसः—According to Medh. and Gov., the word युसः is used to show that no ceremony is to be performed in the case of a eunuch child, and in the case of a female child the ceremony is to be performed without any Mantra—see II, 66.

हिरण्य-मधु-सर्पिंशाम् प्राशनम्—Dr. Bühler, evidently dreading the effects of licking gold-dust on the system of a new-born child remarks :—‘Though the text clearly says that the child is to be fed with gold, honey and butter, it appears from the Grihya-Sûtras, as also some of the commentators point out, that the last two substances only are two be given to the child, after they have been touched with a piece of gold or a golden ring’. But Sus’ruta, who knows more than the learned Doctor about the therapeutic effects of gold, says :—‘अथ कुमारं श्रीताभिः अङ्गिः आश्वास्य जातकच्छणि त्रिते मधु-सर्पिं-रनन्ता-ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णम् अङ्गुख्या अनामिकया लेहयेत्’।—शारीरस्थान, १० । The thing is that killed (or mairita) gold and not raw gold is to be used, and we need not be anxious for its effects.

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणाच्चिते ॥ ३० ॥

Prose. [जन्मापेक्षया] दशम्यां द्वादश्यां वा तिथौ, पुण्ये वा (= एव) तिथौ, [पुण्ये एव] मुहूर्ते, गुणाच्चिते वा (= एव) नक्षत्रे अस्य (= शिशोः) नामधेयं कारयेत् ।

Bengali. জন্মের পর দশম দিনে (অথবা দশম দিন অভীত হইলে), অথবা ধারণ দিনে, অথবা শুক্ল তিথি, সুহৃষ্টি ও নক্ষত্রসংযুক্ত দিনে শিশুর নামকরণ করিবে ॥ ৩০ ॥

English.—The rite of naming the child should be performed on the tenth or twelfth (day after birth), or on a lucky lunar day, in a lucky hour, under a lucky star. 30.

Kulluka. नामविद्यमिति । जातकर्मेति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वात् जन्मापेक्षयैव दशमे हादशे वा अहनि (१) अस्य शिर्णानांसविये “स्वयमसप्तवै” (२) कारयेत् । अथवा ‘अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विद्योयते’ [२२] इति शङ्खवचनात् दशमे अहनि अतीते एकादशाहि इति आद्येयम् (३) । तत्रापि अकरणे—प्रसस्ते तिथौ, प्रशस्ते एव सुहृत्ते, नक्षत्रे च गुणवत्त्यै ज्योतिषावगते (४), कर्त्तव्यम् । वा शस्त्रोऽवधारणे ॥ ३० ॥

Kulluka Explained.

1. जातकर्मेति &c.—On the 10th or 12th day counted from the day of *birth* (on this earth) which comes from the context, because ‘birth’ is referred to in the word जातकर्म which occurs in the previous Sloka.

2. स्वयमसप्तवै—[This word does not occur in the text, but is supplied by Kull. to explain the शिर्ण in the word कारयेत् । The causative कारयेत् will apply only] when the father is not in a position to perform the ceremony *himself*; [otherwise सः स्वयम् एव ज्ञायात्] ।

3. अथवा अशौचे तु &c.—Or, here दशमां तिथौ should be explained as दशমे अहनि अतीते, अर्थात् एकादशहनि—on the expiry of the tenth day, i.e. on the eleventh day. This will reconcile the present passage with the following statement of (the sage) शंख (one of the 20 principal law-makers)—अशौचे तु &c., [which means that the ceremony of नामकरण is to be performed on the expiry of अशौच [i.e. on the eleventh day (for a Brâhmaṇa)]].

4. ज्योतिषावगते—Known with the help of ज्योतिषशास्त्र or astrology. N. B. This is an adjective qualifying all the nouns, viz., तिथि, सुहृत्ते and नक्षत्र ।

Notes.

नामधेयम्—नामन् + धेय प्रत्ययः—खार्ये, by the rule भागरूपनामस्तो धेयः।

दशम्याम् द्वादश्यां वा—The word तिथि is both masc. and fem. Hence दशम्याम् and द्वादश्यां are in fem. N. B. The word तिथि here means a solar तिथि or a day and not a lunar तिथि। The expression दशम्याम् &c. has been explained in two ways :—

- (i) On the 10th day, on the 12th day, &c. (for all castes) ;
- or (ii) On the *expiry* of the 10th day, i.e., on the eleventh day, or on the next day viz. twelfth day, &c. (for Bráhmaṇas).

N. B. Though the first explanation could not be objected to on the ground of अशौच on the strength of this विषि by which the ceremony might be performed during अशौच, even as the ceremony of जातकर्त्त्वं is actually performed during that period, still the second explanation seems to be preferable on the ground that it would reconcile the present passage with all the other authorities on the same subject. Cf. अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते—शंखः, अहन्येकादशे नाम—याज्ञवल्पाः, अशौचव्यपगमे नामधेयम्—विषः, एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्—श्रुतिः। Besides, the word द्वादश्यां will have no force in the first explanation, as there would be no reason for omitting the eleventh day. But in the second explanation the word द्वादश्यां which is the next available day, may be explained as being intended to stand for the *nearest* auspicious day. Cf. Rágh.—द्वादशीपद् प्राशस्त्वपरम, अतएव आह पुण्यम् इत्यादि। Some (e.g. Gangádhara) have improved the second explanation a little and has applied it to all the castes in the following way :—

दशम्यां रात्रौ अतीतायाम् एकादशेऽहनि ब्राह्मणस्य, द्वादश्यां रात्रौ अतीतायां वयोदशेऽहनि चर्चियस्य, वा-शब्दात्—पञ्चदश्यां रात्रौ अतीतायां षोडशे वैश्यस्य, चिंच्यां रात्रौ अतीतायाम् एकचिंशेऽहनि शूद्रस्य। Medh. has evidently anticipated this explanation, but he does not know whether to reject or to accept the stretch in the said explanation.

He says—... तद अयुक्तं लक्षणायां प्रमाणाभावात् ; यदि तु ब्राह्मणभोजनं विहितं क्वचित्, तदा शुक्ता लक्षणा ।

कारथेत्—क् + णिच् + लिङ् । पिता खयस् असवावे नामधेयम् अन्येन केनचित् कारथेत् इत्यर्थः । ‘पिता खयं कुर्व्यात्’—is the primary कल्प ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्वचियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्तिम् ॥ ३१ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य मङ्गल्यं, क्वचियस्य बलान्वितं, वैश्यस्य धनसंयुक्तं, शूद्रस्य तु जुगुप्तिम् [नामधेयं] स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणের मङ्गलवाचक, क्वचियेत्र । बलवाचक, बैश्येत्र धनवाचक, एवं शूद्रेत्र शीनतावाचक नाम हইবে ॥ ৩১ ॥

English.—A Brâhmaṇa's name should denote something auspicious, a Kshatriya's denote power, a Vais'ya's wealth, and a S'ûdra's something contemptible. 31.

Kulluka. मङ्गल्यमिति । ब्राह्मणादौनां यथाकर्म मङ्गल-बल-धन-निन्दा-वाचकानि शुभ-बल-वसु-दोनादौनि (१) नामानि कर्त्तव्यानि ॥ ३१ ॥

Kulluka Explained.

1. शुभ-बल &c.—These are typical names denoting मङ्गल, बल, धन and निन्दा respectively.

Notes.

मङ्गल्यम्—मङ्गले साधु इति मङ्गल + यत् । मङ्गल्यम् as well as the three other adjectives in this Sloka qualify the word नामधेयम् in the preceding Sloka.

जुगुप्तिम्—शुभ + सन् (निन्दायां) = जुगुप्त इति नामधातुः, ततः क्त-प्रव्ययः ।
जुगुप्तिम् = निन्दितम् ।

शर्वंवद्ब्राह्मणस्य स्याद् राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य शर्ववत्, राज्ञः रक्षासमन्वितम्, वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं, शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतं [नामः उपपटं] स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणेर नामे शुद्धवाचक, क्षत्रियेर नामे रक्षवाचक, वैष्णेयेर नामे पृष्ठवाचक, एवं शुद्धेर नामे दासत्ववाचक कोन उपग्रह सिते हइबे ॥ ३२ ॥

English.—A Brâhmaṇa's distinctive title or surname should imply happiness, a Kshattriya's imply protection, a Vais'ya's imply thriving, and a S'ûdra's imply service. 32.

Kulluka. इदानीमुपपदशनियमार्थमाह (१) — शर्ववद्वाज्ञणस्येति । एषां यथाक्रमं शर्व-रचा-पुष्टि-प्रैष्ठ-वाचकानि (२) शर्व-वर्च-भूति-दासाद्वैति उपपदानि (३) कार्याणि (४) । उदाहरणानि तु शुभशर्मा, वलवर्मा, वसुभूतिः, दीक्षदास इति । तथाच यमः—

‘शर्मा देवश (ख) विप्रस्य, वर्मा चाता च (ख) भूमुजः (५) ।

भूतिदंतश (ख) वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारवीत् ॥’

विष्णुपुराणोऽपि (३।१०।६) उक्तम्—

शर्ववद्वाज्ञणस्योत्तं वर्माति चच्चसंयुतम् ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः (६) ॥ ३२ ॥

Kulluka Explained.

1. इदानीम् &c.—Now the author says the following for the regulation of the surnames (उपपद) ।
2. शर्ववर्च &c.—These are respectively illustrations of शर्ववाचक, रचावाचक, पुष्टिवाचक and प्रैष्ठवाचक surnames. (शर्व means 'happiness', and प्रैष्ठ means 'servitude'.)
3. उपपदानि—Surnames (as distinguished from the *proper names*).
4. कार्याणि = कर्त्तव्यानि । [कार्य here does not mean 'an act'.]
5. भूमुजः = भूपालस्य = राज्ञः = चत्तियस्य ।
6. वैश्यशूद्रयोः—(यथाक्रमम् इति शेषः; thus गुप्त is for वैश्य, and दास for शूद्र) ।

(क) All add कर्त्तव्यानि after वाचकानि । This seems to be a reader's note on the word कार्याणि below, but wrongly inserted into the body of the commentary.

(ख) शर्वदेवश—वर्चताता च—भूतिदंतश—M, P, V.

Notes.

शर्मवत्—शर्म (the base being शर्मन्) means ‘happiness’, ‘शर्मशात्-सुखानि च’ इत्यमरः । शर्मवत् as well as the three other adjectives qualify the word नामवेचम् in Sl. 30, but here the word नामधेय should be taken in the sense of उपपद (surname), as the description of the *proper* names have already been given in Sl. 31.

प्रैष्टसंयुतम्—इष + एष्ट = एष्टम् । प्र + एष्टम् = प्रैष्टम् by the rule प्रादूहोढोव्येष्टेष्टु—The first vowel of the words ऊह, ऊठ, ऊढ़ि, एष and एष is lengthened when preceded by प्र । प्रैष्टेण (=दासलेन) संयुतम्, यथा लत्पुरुषः । N. B. The form प्रैष्ट also is admissible. In that case इष + एष्ट = ईष्टम् । प्र + ईष्टम् = प्रैष्टम् ।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

Prose. स्त्रीणाम्...आशीर्वादाभिधानवत् [नामधेयं स्थात्] ।

Bengali. জ্ঞানোক্তের নাম শ্রদ্ধাকার্যা, অকুর্যার্থক, আশ্টার্থযুক্ত, মনোহর, মঙ্গলবাচক, দীর্ঘবর্ণালি, এবং আশীর্বাদবাচক হইতে ॥ ৩৩ ॥

English.—The names of women should be easy to pronounce, not implying anything dreadful, plain of meaning, pleasant, auspicious, ending in a long vowel, and containing a word of benediction. 33.

Kulluka. स्त्रीणामिति । सुखोद्यार्थम्, अकूर्यार्थवाचि, व्यक्ताभिधेयं (१), मनःप्रैतिजननं मङ्गলवाचि, दीर्घस्वरान्तम्, आशीर्वाचकेन ‘अभिधानेन’ शब्देन उपेतं, स्त्रीणां नाम कर्त्तव्यं—यथा यशोदादेवी (क) इति ॥ ३३ ॥

Kulluka Explained.

1. व्यक्ताभिधेयम्—[This is the synonym of विस्पष्टार्थम्—व्यक्तम् अभिधेयम् अर्थः यस्य तत्] ।

(क) सारदादेवी—A.

Notes.

सुखोदम्—सुखेन उद्यते उच्चार्येति इति सुख + वद + क्यप्—कर्मणि वाचे । The affixes क्यप् and यत् are alternatives by the rule 'वदः सुषि क्यप् च' । यत् would give सुखवदम् । सुखोदम् means that which is easily pronounceable, unlike the names सुश्लिष्टाङ्गी, &c.

अकूरम्—unlike the names डकिनी, छिन्नसत्ता, &c.

विस्त्रायम्—unlike the names कामनिधा, कारीषगन्धा, &c.

मनोहरम्—unlike the names कालाचौ, &c.

मङ्गल्यम्—unlike the names दुःखिनी, दुर्शीला, &c.

दौर्बल्यान्तम्—unlike the names भरत, प्रभातकुसुम, &c.

आशीर्वादभिधानवत्—unlike the names अलक्षणा, &c.—

आशीर्वं वदति इति आशीर्वादम् (adj.) = आशीर्वादकम् ; आशीर्वादम् अभिधानम्—कर्मचारयः, आशीर्वादभिधान + मतुप् । This is the same as मङ्गल्यम् । On this word Medh. remarks—अथ मङ्गलस्य आशीर्वादस्य च की विशेषः ? न कथित् । वत्पूरणार्थं भेदेनोपादानम् ।

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

Prose. चतुर्थे मासि शिशीः गृह्णात् निष्क्रमणं कर्तव्यम् । षष्ठे मासि अन्नप्राशनं [कर्तव्यम्] । यत् वा कुले मङ्गलम् इष्टं [सर्वव तत् कर्तव्यम्] ।

Bengali. চতুর্থাবস্থে জন্মগ্রহণ হইতে শিশুর 'নিষ্কৃমণ' সংক্ষাত্র কর্তব্য । ষষ্ঠেরামে 'অন্নপ্রাশন' । অথবা বৈকুণ্ঠ কৃত্যশৰ্ম্মাশুনামে যথেন যে সংক্ষাত্র সংক্ষেপে বলিবা নির্বিটু আছে তখন সেই সংক্ষাত্র করিবে ॥ ৩৪ ॥

English.—The infant's Nishkramana (or going out of its birth-chamber) should be performed in the fourth month ; his Anna-prás'ana (or first feeding with rice) in the sixth month ; or optionally at any other time held to be auspicious according to the custom of the family. 34.

Kulluka. चतुर्थे मासैति । चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृह्णनिष्क्रमणम् 'आदिवद्वर्णनाथ' (1) कार्यम् । अन्नप्राशनच षष्ठे मासि । अथवा कुलधर्मलेन (2)

यन्माङ्गलम् इदं तत् कर्तव्यम् । तेन उत्तकालादन्वकालेऽपि निष्क्रमणम् (३) । तथाच यमः—‘ततस्तुतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् (४)’ सकलसंखारविषयशायम् (क) (५) । तेन नामां शर्मादिकमप्युपयदं कुलाचारेण कर्तव्यम् (६) ॥ ३४ ॥

Kulluka Explained.

१. आदिल्लदर्शनार्थम्—[This is supplied by Kull.].
२. कुलधर्मविन—Being the custom of the family.
३. तेन उत्तकालात् &c.—So, even at a time different from that prescribed before (viz. the fourth month) the ceremony of निष्क्रमण may be performed.
४. ततस्तुतीये कर्तव्यम्—&c.—N. B. This sentence which is not found in any of the printed यमसंहिताः (which deals mainly with प्रायश्चित्तः only) is a distinct and unwarrantable departure from such high authorities as Manu, Yáynavalkya, Vyásá, Vishnu, &c. I would therefore venture to suggest that if it were not a bogus quotation the word दृतीय as found by Kull. in his यमसंहिता might be a copyist's devil for द्वृतीय which means 'fourth'. The line would then read as—‘ततस्तुरौये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्’ and will thus be reconciled with all the authoritative texts on the point.
५. सकलसंखारविषयः &c.—This (alternative, viz., यदेष्ट मङ्गलं कुले) applies to *all* the संखारः.
६. तेन नामां &c.—Therefore, even the surnames, viz., शर्मन्, &c., should be used according to the custom of the family.

Notes.

मासि—मास-शब्दस्य सप्तम्या एकवचने ; मासि is the alternative form. मास् is optionally ordered in place of मास in शस् (रथा बङ्गवचन) and the subsequent विभक्तिः.

रहात् = सूतिकाग्रहात् ।

(क) सकलसंखारविषयशायम्—B, M, P. This language is more technical, and is, curiously enough, found intact in Medh.

यदेष्टं मङ्गलं कुले—Some of the commentators take it as applying not only to the observances *named* here, but to other observances also, if any. Cf. ‘यत् वा कुले दारकस्य शेषस्यं मङ्गल्यं प्रूपनाशकूनिकैकड़ीपहारादि प्रसिद्धं’ कालविशेषे वा तत् कर्त्तव्यम्—Medh.

चूड़ाकर्मं द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽव्दे छतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

Prose. सर्वेषाम् एव द्विजातीनां धर्मार्थं चूड़ाकर्मं प्रथमे छतीये वा अव्दे श्रुतिचोदनात् कर्त्तव्यम् ।

Bengali. সকল দ্বিজাতিরই আগের অথবা বর্তে অথবা তৃতীয় বর্তে চূড়াকর্ম নামক সংস্কার অভিন্ন ইন্দ্রিয় অশুস্তারে ধর্মার্থ কর্তৃত । ॥ ৩৫ ॥

English.—The ceremony of Chudá-karman (tonsure) should be performed, as hinted in the S'ruti, for the sake of spiritual merit, of all twice-born men in the first or third year (after birth) 35.

Kulluka. चूड़ाकर्मेति । चूड़ाकरणं प्रथमे वर्षे छतीये वा द्विजातीनां ‘धर्मतः’ धर्मार्थं कार्यम्, श्रुतिचोदनात्—‘यत् वाणा: सम्पत्तिं कुमारा विशिखा इव’ [चत्पदे ६।७॥।१०] इति सन्देशात् (१) । कुलधर्मानुसरिण अयं व्यवस्थात्-विकल्पः । अतएव आश्वलायनगृह्णम् [१।१।१]—‘छतीये वर्षे चौत्रं (क), यथाकुल-धर्मं वा’ ॥ ३५ ॥

Kulluka Explained.

1. श्रुतिचोदनात् &c.—The word श्रुतिचोदनात् means that the चूड़ाकर्म (though not directly mentioned in the श्रुति) is prescribed by the Veda, as it gives an indirect hint to it in the सन्देश (Vedic text)—‘यत् वाणा: सम्पत्तिं कुमारा विशिखा इव’!

N. B. [The quotation (which gives the description of a battle-field) means—where arrows strike like hairless i.e. shaved

(क) चूड़ाकरणम्—A, B, J, G, S.

(heads of) boys. Now, here the word विश्वित् informs us that in the Vedic age boys used to have their heads shaved. So, we should follow that practice and have that संस्कार amongst us even now.]

Notes.

धर्मतः—धर्म + तस्—चतुर्थीः । So, धर्मतः = धर्मार्थम्—Kull. Nandana explains धर्मतः as कुलधर्मतः । Cf. आश्वलायन (quoted by Kull.)—कृतौये वर्षे चौलं, यथाकुलधर्मं वा ; also cf. चूडा कार्या यथाकुलम्—याज्ञवल्क्यः ११२ ।

श्रुतिचोदनात्—चुद + ल्यट्—भावि । चोदन = Enjoinment. On the word श्रुतिचोदनात्, Gov. remarks (after quoting the श्रुति as found in Kull.)—अनेन एतदर्थयति यत् एव प्रायः वैदिकज्ञानाः स्मृतयः इति ।

गर्भाटमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्तोपनायन् ।

गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्सु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

Prose. गर्भाटमे अब्दे ब्राह्मणस्य, गर्भात् एकादशे [अब्दे] राज्ञः (= चत्तियस्य), गर्भात् द्वादशे [अब्दे] तु विशः (= वैश्वस्य) उपनायनम् (= उपनयनं) कुर्वीत ।

Bengali. ब्राह्मणের उपनयन संक्षार गर्भाट्टम बर्षे, क्षत्रियের गट्टेकादश बर्षे एবং বৈশ্যের গর্ভ-বাদশবর্ষে কর্তব্য ॥ ৩৬ ॥

English.—The investiture with the sacred thread should be performed in the eighth year after conception in the case of a Brāhmaṇa, in the eleventh year after conception in the case of a Kshattriya, and in the twelfth year after conception in the case of a Vais'ya. 36.

Kulluka. गर्भाटम इति । गर्भवर्षादद्दमे वर्षे ब्राह्मणस्य उपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनसेव उपनायनम्—‘अन्येषामपि इश्यते’ (पाणिनिः ६.३.१३७) इति दीर्घैः (१) । गर्भेकादशे चत्तियस्य, गर्भद्वादशे वैश्वस्य ॥ ३६ ॥

Kulluka Explained.

I. उपनयनमेव &c.—The word उपनायनम् is thus derived.—उपनयनमेव उपनायनम् । The अ is lengthened into आ by the rule ‘अन्येषामपि दृश्यते’ । [The Sūtra means—Lengthening is found in other cases also. Cf. पूरुष for पुरुष ; also cf. Kull. 6 on I. 10.]

Notes.

गर्भाष्टमेऽन्दे—In the eighth year counted from the child's birth in the womb. N. B. According to Yájnavalkya, it may also be counted from the birth on the earth ; or, in each case, according to the custom of the family.

Cf. गर्भाष्टमेऽन्दे वाच्च ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राजामिकादशै, सैकै विश्वामिकै यथाकुलम् ॥ ११४ ।

उपनायनं कुर्वीत—उपनयनमेव इति उपनायनम् । This is the view of all except Náráyana and Gangádhara.

उपनयनं पिता कार्यम्, असच्च वे अन्येनाभि कारयितव्यम् इत्येतदर्थम् उपनायनमिति प्रयोजनव्यापारः पितादेवान् दर्शितः ।—Náráyana. Cf. Kull.'s explanation of नामधेयं कारयेत in Sl. 30.

Gangádhara explains उपनायनम् as formed with an *emphatic* श्लिंख् and holds that the boy's उपनयन should not be performed by the father *himself*, but by somebody else. The quotation—

अष्टौ संस्कारकर्चाणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यात् तद्यो वा तस्याभावैऽपि तत्प्रभात् ॥

is pronounced by him to be bogus and unauthentic. His grounds are :—

(1) पुत्राचार्य is held to be अपांक्तेय ; cf. Manu, III, 160. [The exposition पुत्रः आचार्यः यस्य सः (instead of पुत्रस्य आचार्यः), as proposed by Kull. and others, is perverse].

(2) उत्पादकः पिता and ब्रह्मदाता पिता have been distinguished rather too often. Cf. उत्पादकब्रह्मदातोर्गर्भोदयान् ब्रह्मदः पिता—II, 146 ; &c. &c.

(3) Numerous authoritative instances can be cited to shew that in spite of the father's presence some other has been engaged to initiate the son. So the so-called injunction तस्याभावे तदन्यः कुर्यात् is found often to be violated :—

“शूयते हि क्वाद्योग्योपनिषदि—उद्दालके जीवति तस्य पुन्नः श्वेतकेतुः पितुरन्यद्व ब्रह्मचर्यं इदश्वर्वं ऋत्वा अनूचागमानी भूला समावृत्तः पितुरथे अगत् । जीवति दशरथे सन्निहिते च वसिष्ठे रामादीन् उपानाययत् । जीवति वसुदेवे रामकृष्णौ सान्दीपनिः उपानाययत् । तस्यात् ‘तस्याभावे तदन्यः कुर्यात्’ इति असङ्गतम्” ।

(4) निख्यगुरुकुलवास to which so much credit is given, would become a queer thing if the father and the आचार्यगुरु were the same person.

(5) If the father is the आचार्यगुरु then the mother would belong to the गुरु's family. So the injunction that the first begging should preferably be made of the mother (cf. Manu, II, 50) is not easily reconcilable with the injunction 'गुरोः कुले न भिजेत' (cf. Manu, II, 184)

To these might be added :—

(6) With reference to the injunction of the child's initiation the form उपनायन (as found here) instead of उपनयन is often met with. Cf. Yájnavalkya, I, 14 ;—S'amkha, II, 6.

(7) The following expression also which is often employed in Grammar as a typical example of लिङ् to denote अशौष्ट (wish), favours this view—अद्वीच्छासो भवन्त् साणवकां भवानुपानयेत् ।

(8) Should the father be the prescribed आचार्य, the queries like the following made to the ब्रह्मचारिन्—‘को नाम असि’, ‘कस्य ब्रह्मचारी असि’, &c., would sound rather queer.

(9) The general injunction with regard to *Tantric* initiation—‘पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात्’ might be due to this interpretation of the *Vedic* उपनायन ।

(10) Barring some rare instances in these days we do not come across any instance in the Vedic and Puranic ages where the father has been described to be the A'chrāya of his son.

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राजो बलार्थिनः पष्टे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

Prose. ब्रह्मवर्चसकामस्य विप्रस्य पञ्चमे [वर्षे], बलार्थिनः राजो (= चक्रियस्य) पष्टे [वर्षे], ईहार्थिनः (= क्षत्रादिकार्म्मप्रयत्नस्य) वैश्यस्य अष्टमे [वर्षे] [उपनायनं] कार्यम् ।

Bengali. ব্ৰহ্মবৰ্চসকামস্য বিপ্ৰস্য পঞ্চমে [বৰ্ষে], বলাৰ্থিৱ রাজো (= চক্ৰিযস্য) পষ্টে [বৰ্ষে] ঈহার্থিনঃ (= ক্ষত্ৰাদিকাৰ্ম্মপ্ৰযত্নস্য) বৈশ্যস্য অষ্টমে [বৰ্ষে] [উপনাযন] কাৰ্যম ।

English.—The investiture of a Brāhmaṇa desirous of spiritual proficiency should be done in the fifth year after conception ; that of a Kshattriya seeking power, in the sixth ; that of a Vais'ya longing for (success in his) business, in the eighth. 37.

Kulluka. ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाभ्यन्-तदथेज्ञानादिप्रकार्षक्तं तेजो 'ब्रह्मवर्चस' (१) ; तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम्, चक्रियस्य हस्यादिराज्यबलार्थिनी (२) गर्भपষ्टे, वैश्यस्य बहुज्ञात्तदिच्छिष्ठार्थिनी (३) गर्भाष्टसि,—गर्भवर्षाणामेव प्रकातलात् (४) । यद्यपि बालस्य कामना न सञ्चवति तथापि तत्पितृरेव तङ्गतफलकामना तञ्चिन्नुपचर्यते (५) ॥ ३७ ॥

Kulluka Explained.

1. वेदाभ्यन् &c.—The word ब्रह्मवर्चस means the spiritual power due to the excellence of the study of the Veda and its accurate knowledge, &c.

2. चक्रियस्य हस्यादि &c.—Of a Kshattriya who wants to have royal strength consisting of elephants, horses, &c. [The word बलार्थिनः occurs in the text, and Kull. illustrates बल as चक्सिर्णु, अश्व, &c.]

3. वैश्यस्य &c.—Of a Vais'ya who seeks prosperous business of cultivation, &c.

[The word ईहा (from the root ईह—चेष्टायाम्) means 'activity'.]

4. गर्भवर्षाणामेव प्रकातलात्—In all the above cases the age is to be counted from गर्भवर्ष i.e. the birth in the womb, as गर्भवर्ष comes from the context.

५. यद्यपि &c.—Although a child can have no (such) desire yet the desire of his father regarding the child is transferred (उपर्युक्ते) to the latter.

Notes.

ब्रह्मवर्चं सामस्य—ब्रह्मो वर्चः = ब्रह्मवर्चसम् । समासान्तं अत् comes in by the rule 'ब्रह्महित्यो वर्चसः' । ब्रह्मवर्चसं कामः अस्य सः—ब्रह्मीहि:, यदा ब्रह्मवर्चसं कामयते यः सः इति ब्रह्मवर्चस—कम् (+ शिङ्) + अल—कर्त्तरि ।

ईहाधिनः—ईह (चेष्टायाम्) + अत्, तदः दाप् = ईहा = चेष्टा = activities ; business. अर्थः असन्निहितः अस्य इति अर्थो, ईहानाम् अर्थो ईहार्थो, तस्य ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आ षाविंशात् चत्त्रवस्त्रोरा चतुर्विंशतिविंशः ॥ ३८ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य आ षोडशात्, चत्त्रवस्त्रोः; आ षाविंशात्, विंशः (= वैश्वस्य) आ चतुर्विंशतिः सावित्री (= गायत्री, उपनयनम् इत्यर्थः) न अनिवर्तते ।

Bengali. ब्राह्मणের गर्भ-वोडशर्वर्ष पर्यान्त, क्षत्रियের षाविंशर्वर्ष पर्यान्त, एবं देखेन्द्र चतुर्बिंशर्वर्ष पर्यान्त उपनयনের काल अतिक्रान्त हই नা ॥ ३८ ॥

English.—The (time for the) Sávitri (i.e. investiture) of a Bráhmaṇa does not lapse until the completion of the sixteenth year (after conception); of a Kshattriya until the completion of the twenty-second; of a Vais'ya, until the completion of the twenty-fourth. 38.

Kulluka. आ षोडशादिति । अभिविद्यौ आत्, ब्राह्मणचत्त्रविंशाम् उक्ताष्टमैकादशवादश्वर्षद्वैश्वस्य विवितलात् (१) ।—षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्रज्ञवस्त्रम् (क) उपर्यन्तं (२) नातिक्रान्तकारं भवति; चत्त्रविंशस्य षाविंशतिवर्षपर्यन्तम्; वैश्वस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत भव्यादायामात् किञ्चित् आख्यापयन्ति यस्मवचन्द्रग्नात् (३) । तथाच अमः—

'पतिता अस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषणे तदा राजन्यैश्वर्योः ॥

(क) साविद्यर्थे ब्रचनम्—B, Bg, J, S, V, G. (But G in his notes reads साविद्यावृचनम्) ।

प्रायश्चित्तं भवेदिषां प्रीवाच वदतां वरः ।
 विवस्तः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥
 सशिखं वपनं (4) कला व्रतं कुर्यात् समाहितः ।
 हविष्यं भोजयेदद्वं ब्राह्मणान् सत्पञ्च वा' ॥ ३८ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिविधौ &c.—Here the आड् is used to denote अभिविधि or *inclusion*, as the different ages prescribed for the different castes are evidently intended to be double of what have been *primarily* prescribed for them (in Sl. 36). [Kull.'s point is that if the 16th year or the 22nd year or 24th year is not *included* they cannot be *double* the primarily prescribed period viz. 8, 11 and 12 ; but Kull. argues that the present figures, as they are put, are certainly intended to be *double* of the former ones ; otherwise it would be perhaps prosaic according to him]

2. साविव्रतुवचनम् उपनयनम्—[सावित्री (which means गायत्री) is the word which occurs in the text. Kull. replaces it by साविव्रतु-वचनम् or giving the सावित्री (unto the माणवक) which means उप-नयनम् । उपनयनम् is the synonym of साविव्रतुवचनम् ।

3. अत्र भर्याद्याम् &c.—[The addition of an इति after आड् would improve the language which is otherwise clumsy. The passage means—] Some explain that the आड् here denotes भर्यादा or inclusion on the strength of a passage of Yama (author of one of the 20 principal Smritis). N. B. The passage referred to has been quoted by Kull. It enjoins penances for a Bráhmaṇa boy who has passed 15 years without having received the गायत्री । Kull. does not venture to refute this second view, nor does he suggest any reconciliation between the text of Manu and that of Yama. The real explanation seems to be as follows :—

• Here in the present Sloka of Manu we cannot but take आड् in अभिविधि as the गर्भवर्ष must come from the context, (cf.

Kull. Expl 4, Sl. 37). But in the text quoted by Kull. and attributed to Yama the year is to be counted from the child's birth *on the earth* and not *in the womb*, as there is no context of गर्भवर्षे ।

4. सशिखं वपनम्—A wholesale shaving including that of the shikha even. [This shows that this is a very extreme case].

Notes

आ षीड्ग्रात्—If the two words were compounded, the form would be आषीड्ग्राम् । The आङ् is in अभिविधि or *inclusion*.

सावित्री—Here सावित्री is the *investiture* of the सावित्री । (सावित्री means ग्रायत्री) ।

ऋब्दम्—The word ऋन्त्र at the end of such compounds sometimes implies contempt. Here of course it has no such force.

अत जर्ज्ञं लयोऽप्येति यथाकालमसंख्याः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्थविगर्हिताः ॥ ३८ ॥

Prose. लयोऽपि एते (= ब्राह्मणादयः) यथाकालम् असंख्याः अतः जर्ज्ञं सावित्रीपतिताः आर्थविगर्हिताः व्रात्याः (= व्रात्यसंज्ञकाः) भवन्ति ।

Bengali. ব্রাজ্ঞানি এই তিনি বর্ণ যদি এতাবৎ কালের মধ্যে সংকৃত অর্ধে উপনীত না হন তাহা হলে তাহারা উগনযন্ত্রণ ইইশ্বা সাধুসমাজে নিম্নোচ্চ হন, এবং তাহাদের সকলকেই ব্রাত্য বলে ॥ ৩৯ ॥

English.—After these periods, men of these three castes who have not received the sacrament at the proper time, are excluded from the Sávitri (initiation) and despised by the good, and are called Vrátyas, 39.

Kulluka. अत जर्ज्ञसिति । एते ब्राह्मणादयः ‘यथाकाल’—यां यथा आत्मक्षिकोऽपि उपलयनकाल उक्तः—षीड्ग्रवर्षादिपर्यन्तः, तत्र (१) असंख्यासदूर्ज्ञं ‘सावित्रीपतिताः’ उपलयनहीनाः शिगर्हिता व्रात्यसंज्ञा (२) भवन्ति । संज्ञा-

प्रयोजनं—‘ब्रात्यानं याजनं कृत्वा’ [मरु—१११६] इत्यादि (क) व्यवहार-सिद्धिः (३) ॥ २६ ॥

Kulluka Explained.

१. यथाकाले &c.—यथाकालम् असंकृताः means not initiated even within the time *secondarily* prescribed for each, viz. the 16th year, &c. (See Sl. 38).

२. ब्रात्यसंज्ञाः = ब्रात्यसंज्ञकाः । Technically called ब्रात्य ।

३. संज्ञाप्रयोजनं च &c.—The necessity of giving them a technical name is to facilitate reference to them (in the S'ástras) ; thus (instead of saying ‘those who officiate as priests for those who have not been initiated at the proper time’) the author in XI, 198 says ‘those who officiate as priests for the *Vratyás*'. The mention of this short name saves the trouble of unnecessarily repeating big sentences like the one mentioned above.)

Notes.

अतः—Referring to the maximum age-limit mentioned in Sl. 38.

यथाकालम्—See Kull. Expl. १.

सावित्रीपतिताः—सावित्राः पातताः भट्टाः इति धर्मी-तत्पुरुषः । यदा, पतिता सावित्री विषयं ते सावित्रीपतिताः, पतितसावित्रीकाः वा ; ‘वा आह्विताग्न्यादिशु’ इति सूत्रेण पददृश्यम् । सावित्री means गायत्री—सविता देवता अस्याः इति सावित्री । सविता is the deity of the hymn to which the गायत्री belongs. Or, वेदं सूते या सा सवितो, सवित्री एव सावित्री । खार्ये अण् ।

सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते ।

यतस्तदेवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ॥

वेदप्रसवनाद्वापि सावित्री प्राच्यते बुद्धेः ॥ वज्ञिपुराण, ब्राह्मणप्रशंसा ।

ब्रात्याः—ब्रातः = समूहः = व्याधादि, स इति इति ब्रात्यः—ब्रात + यत् ।

(क) इत्यादिना—B, Bg, Bh, Bk, J, G, M, P, V ; इति—A.

आर्थ-विगर्हिताः—आर्थैः (श्लौः) विगर्हिताः (निर्दिताः) इति ३या-तत्पुरुषः ।
 N. B. It should be noted that these ब्राह्मणs (at least up to a certain generation) are re-admitted to society on their performing the penance called ब्राह्मस्तोम ; cf. सावित्रीपतिता ब्राह्मा ब्राह्मस्तोमाद्यते क्रतोः—याज्ञवल्क्या, १३२ ।

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद् ब्राह्मणः (क) सह ॥४०॥

Proso. ब्राह्मणः विधिवत् अपूतैः एतैः सह आपदि अपि कर्हिचित् (कर्हिचित्) ब्राह्मान् यौनान् च सम्बन्धान् त आचरेत् ।

Bengali. बिधिबैश्च आपश्चित्त धारा परित्र ना हইলে কোনও ব্রাহ্মণ (ইত্যাদি) ইহাদিগের সহিত আপত্কালেও কদম্পি যাজন, অধ্যাপন ইত্যাদি বেদসংবর্ক এবং কশ্যাদানাদি মোনিসংবর্ক করিবেন না ॥ ४० ॥

English.—With such men, if they have not been purified according to the rule, let no Brāhmaṇa, &c., ever, even in times of distress, form a connection either through the Veda or through marriage. 40.

Kulluka. नैतैरिति । एतैत्रायैः अपूतैः (ख) यथाविधि प्रायश्चित्तमक्षत-
वद्धिः सह आपत्कालिऽपि कर्हिचित् अप्यापनकन्यादाशाद्विसम्बन्धान् ब्राह्मणो
नामुविष्टेत् ॥ ४० ॥

Notes

एतैः—३या in connection with सह, the last word of the verse. The composition of this verse is open to दूरान्वयदोष ।

विधिवद् अपूतैः—न विधिवत् पूतैः । अपूतैः इत्यत्र सपिच्चलेऽपि गमकालात् समाप्तः । न विधिवत् पूतैः इत्येव साप्तैः । The विधि refers to the प्रायश्चित्त called ब्राह्मस्तोम—See Notes on आर्थविगर्हिताः in the previous Sloka.

आपदि—Even in times of distress ; i. e. even in extreme circumstances.

(क) ब्राह्मणैः—A, M, P. (ख) अपूतैः—Before ब्राह्मैः in all except A..

कहिंचित्—कदाचित् । कहिं=किम् + हिंत्—सम्भासः ।

ब्राह्मान् सम्बन्धान्—Connection through Brahman or Veda, viz., teaching them or reading with them the Veda ; or officiating for them as a priest, or to appoint them as priests.

यैनान् सम्बन्धान्—Connection through marriage, viz., giving girls to them in marriage, or taking a girl from their family.

ब्राह्मणः—Nom. of आचरित् । The reading ब्राह्मणैः also gives sense ; but Kull. seems to have read ब्राह्मणः । Nár. notices ब्राह्मणैः as an alternative reading. In both cases the word ब्राह्मण stands for all the twice-born castes.

कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्वेण शाणकौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

Prose. ब्रह्मचारिणः शाणकौमाविकानि [अधीवासांसि] कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि [उत्तरीयाणि] च आनुपूर्वेण वसीरन् ।

Bengali. তিনবর্ণের উকচারী যথাক্রমে শণবন্ধ, কোষ (অর্থাৎ ব্রেশমী) বন্ধ ও মেবলোমনির্বিত (অর্থাৎ পশমী) বন্ধ পরিধান করিবেন, এবং কৃষ্ণারম্ভচর্চ, কুরুমৃপচর্চ ও ছাগচর্চ উত্তরীয়ালপে গ্রহণ করিবেন ॥ ৪১ ॥

English. Let students, according to the order (of their castes) wear (lower) garments made of hemp, silk and wool, and (as upper dresses) the skins of Krishna-s'ára, Ruru and he-goat. 41.

Kulluka. कार्ष्णरौरववास्तानीति । कार्ष्ण इति विशेषानभिधानेऽपि सूर्य-विशेषः ;—रुक्षसाहचर्यात्, ‘हारिणमैषैयं वा कार्ष्णं ब्राह्मणस्य’ (२१३) इति आप-सम्बन्धनात् ज्ञात्यमृगी गृह्णते (१) । ज्ञात्यमृग-रुक्ष-च्छाग-चर्माणि ब्रह्मचारिणः “उत्तरी-याणि” वसीरन् । ‘चर्माण्युत्तरीयाणि’ इति गृह्णवचनात् (२) । तथा शश-चुमा-मिषलीम-भवानि “अधीवसनानि” (३) ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधौरन् ॥ ४१ ॥

Kulluka Explained.

1. कार्ष्ण इति &c.—Although the adjective कार्ष्ण has been used here without any particular noun, yet the black deer is intended here on the strength of the neighbouring word रुक्ष (which

is also a kind of deer). This is also supported by the following text of A'pastamba—‘(the skin) of a black हरिण or एण is prescribed for a Bráhmaṇa’.

2. चर्माणि &c.—[In the preceding sentence Kull. has added the word उत्तरीयाणि as the objective of वसौरन् । Whence does he get it ? He gets it] from the following गृह्णसद—‘The skins are to be used as उत्तरीय—upper garments.

3. अधोवसनानि—Lower garments. [Like the word उत्तरीयाणि in the previous sentence this word is supplied here by Kull.]

Notes.

कार्ष्णरौरववासानि—क्षणस्य (= क्षणमृगस्य) इदं चर्म इति कार्ष्णम् । कर्णः (= कर्णमृगस्य) इदम् इति रौरवम् । वस्तुस्य (= क्षणस्य) इदमिति वालम् । कार्ष्ण च रौरवं च वालं च कार्ष्णरौरववासानि—इच्छः ; adj. of चर्माणि ।

शाश्वत्तौमाविकानि—श्रापस्य इदमिति शाश्वम् । चुमायाः इदमिति चौमम् ; चुमा means silk. अवैः मेषस्य इदमिति अवि+ठक्=आविकम्=मेषलाम-भवम् ; woolen ; वयाणां द्रव्यसमाप्तः ।

वसौरन्—This verb is placed in a position intermediate between the two objectives which it governs, viz., कार्ष्णरौरववासानि चर्माणि and शाश्वत्तौमाविकानि । Kull., quoting an authority, explains that those in the first group are to be put on as upper garments, and those in the second as lower garments. N. B. Upper garments are those that are used above the waist, and ower garments are those that are put on below the waist.

आनुपूर्वेण—आनुपूर्व + अञ्ज । Respectively.

मोङ्गी विवृत समा श्वस्या कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

Prose. विप्रस्य—मोङ्गी, विवृत, समा, श्वस्या मेखला कार्या ; क्षत्रियस्य तु—मौर्वी ज्या [मेखला कार्या] ; वैश्यस्य—शणतान्तवी [मेखला कार्या] ।

Bengali. ब्राह्मणेर मेखला अर्थात् मधारबनौ मुख्तृणनिर्धित, त्रिष्ण, समष्टिगतय-
विशिष्ट ओ मूथपर्ण हइवे ; मूर्वातुगनिर्धित ज्या (अर्थात् धनुकेर हिला) क्षत्रियेर मेखला
हइवे ; एवं बैश्नेयेर मेखला शृण्मूत्तनिर्धित (ओ त्रिष्ण) हइवे ॥ ४२ ॥

English.—The Mekhalá (or girdle) of a Bráhmana is to be made of a triple cord of Munja grass, smooth and of uniform size ; that of a Kshattriya, of a bow-string made of Múrvá fibres ; that of a Vais'ya, of a (tripple) thread of hemp. 42

Kulluka. सौज्ञीति । सुज्ञमयी विगुणा समग्रणचयनिर्धिता सुखस्पृशी
ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या । चक्षियस्य सूर्वामयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला ; अत (क)
ज्यात्विनाशपत्तेः चिह्नत्वं नास्ति इति मेधातिथिगोविन्दराजौ (१) । वैश्यस्य श्रण-
सूतमयी, अत वैश्यस्य मतुवर्त्तते एव (ख), 'विगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' इति सामान्येन
प्रचेतसा वैश्याभिधानात् (२) ॥ ४२ ॥

Kulluka Explained.

1. अत ज्यात्वा &c.—Medh. and Gov. hold that here (in the case of a Kshattriya) the मेखला is not to be taken threefold, as then the ज्याल would vanish, i.e., it would then cease to be a ज्या । [The point is this—For a चक्षिय the girdle has been prescribed to be not only सूर्वामयी but सूर्वामयी ज्या । So, it must be taken in the form of a ज्या, which, as we all know, is never threefold. If we take it threefold, it would be सौज्ञी of course, but it would cease to be a ज्या ।]

2. अत वैश्यस्य &c.—Here, again, (viz. in the case of a वैश्य), the वैश्य comes in, for the girdle has been generally (सामान्येन) said to be threefold by प्रचेतस् in the following text—'विगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' । [The point is this—The girdle has been said to be threefold. This is the general rule. An exception was made in the case of a चक्षिय on *special* grounds. But no such ground appears in the case of a वैश्य । So, the general rule applies ; i.e. the girdle of a वैश्य should be

(क) अतः—All except A. (ख) वैश्यस्य वक्तं इति—A.

threefold.] N. B. The text 'विगुणः प्रदक्षिणा मेखला:' quoted above, means—A मेखला should be prepared threefold with a left-to-right course of the hand.

Notes.

मौज्जी—सुज्जः लग्नविशेषः, तस्य इयम् ।

चिप्त—वि-पृत् + क्षिप्—कर्त्तरि ।

मेखला—Girdle. The name clearly indicates that it should be worn as a waistband, but the custom in Bengal as well as in some other provinces, as we see in these days, is to wear it in the position of the उपवृत्ति !

शणतान्वी—Medh. explains the derivation in two different ways—(i) शणतनु + अण्, उत्तरपदवृद्धिः क्वान्दसलात् ; or (ii) तनु + अण् = साम्बन्धी, शणान् तान्वी इति ।

मुच्चाऽलाभे तु कर्तव्यः कुशाश्मन्तकवत्वजैः ।

विवृता ग्रन्थिनैकेन विभिः पञ्चमिरेव वा ॥ ४३ ॥

Prose. सुज्ञाद्वामि (= सुज्ञादीनाम् अत्तमि) [ब्राह्मणादीनां वृथाणां यथाक्रम] कुशाश्चर्मकवल्लजैः चिद्रता एकेन ग्रन्थिना चिक्षिः पञ्चभिः एव वा [ग्रन्थिभिः] निखुला कार्या ।

Bengali. মুঞ্জের (মূর্খার এবং শণ্ডলের) অভাব হলে আকণগাঁথি বর্ষত্বের
মেলখা যথাক্রমে কৃশ, অশ্বাত্রক ও বন্ধজ তৃণ দ্বারা। অস্তু করিতে হইবে। এবং তাহাদের
তিনিশুল লইয়া (উভয় পক্ষেই অর্ধাং মুঞ্জাদিকৃতই হউক, অথবা কুশাদিকৃতই হউক)
কুলাচারামুসারে এক, তিন বা পাঁচটী গ্রাণ্হি করিতে হইবে। ৪৩।

English.—If Munja grass (and so forth) be not procurable, the girdles may be made (respectively) of Kus'a, As'mantaka and Valvaja fibres, threefold, with a single knot or with three or five knots (according to the custom of the family). 43.

Kulluka. सुज्ञालाभेदिति । कर्तव्यः इति बहुवचननिर्देशात्, ब्रह्मचरित्यस्य प्रकृतलाभात्, सुखालाभे विष्वपि अपेक्षायाः समलाभात्, कौशीषदीनां च तिमुखां विधानात्, सुज्ञालाभे इति बोधव्यम् (१) । ‘कर्तव्या इति बहुवचनम् उपपत्ति-

तरम् (२) भिन्नजातिसर्वभितया' इति ब्रवाणस्य मेषातिथिरपि बङ्गवचनपाठः सम्भवः ।—सुज्ञायज्ञामे ब्राह्मणादीनां वयाणां यद्याक्रमं कुशादिभिस्तिभिः (क) लृण-विशेषसेर्वत्वाः कार्याः । तिगुणैकग्रन्थिना (ख) युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत च 'वा'शब्दनिर्देशात् यन्योनां च विप्रादिभिः क्रमेण सर्वसः, किन्तु सर्ववयथाकुलाचारं विकल्पः (३) । यन्यमेदशायं सुख्यापेक्षासम्भवात् [सुख्यास्त्रपेक्षासम्भवात् ?] (ग) यहौतव्याः (४) ॥ ४३ ॥

Kulluka Explained.

1. कर्त्तव्याः इति &c.—[In the preceding Sloka three different things, viz. सुज्ञ, मीर्वीं ज्ञा and शशतन्, have been prescribed to be the मेषतास of the three different castes. But, in this Sloka three other things are prescribed as अनुकल्प or substitutes. Now, these appear to have been said to be अनुकल्प for सुज्ञ only. But Kull. (with all other commentators) argues that] here the word सुज्ञ must be taken in the sense of सुज्ञ, etcetera, and that on the following grounds :—(a) The word कर्त्तव्याः is in plural; (b) the Brahmacárins here are *three* in number. (c) The want of the primary thing may happen in all the *three* cases equally; and (d) here also *three* अनुकल्पs are prescribed,—कुश, अमृतक and वेलन ।

2. उपपन्नतरम्—Very appropriate.

3. अत च 'वा'शब्दनिर्देशात् &c.—From the use of the word वा (it is to be understood that) the (three kinds of) knots mentioned here are not to be taken with (the three castes, viz.) the Bráhmaṇas, &c., *respectively*, but, in all cases, to be held as optional in accordance with the custom of the family.

(क) तिभिः—Not in M, P, V. (ख) त्रिगुणैकग्रन्थिना—A.

(ग) सुख्यासुख्यापेक्षासम्भवात्—B, Bh, Bk, J, M, P, V; this also, by being supplied with an altogether foreign word, e. g., उभयतापि, would give the same sense. सुख्यापेक्षासम्भवात् (?)—S. After all it seems that none of these readings is genuine.

4. ग्रन्थभेदः &c.—यथा अमुखग्रासु (=आतुकत्यिकापु) मेखलासु तथा सुखग्रासु अपि मेखलासु यस्ये कुलाचारस्य च अपेक्षायाः सच्चवात् (or समवात् ?) तत्वापि अयं ग्रन्थभेदः य हीतव्यः । This difference in the number of knots (although mentioned by the side of the substitutes) should be taken with reference to the primary things also ; i.e., the difference in the number of the knots (which depends solely on कुलाचार) is not affected whether we use सुझ, भौवीं ज्या and शशतन्तु, or their substitutes—कुश, अमन्तक and वलञ्ज । Cf. एतच्च प्रतिनिधिसन्निधिपादेऽपि सुखेनाद्यन्तिं भवति, तत्वापि ग्रन्थादेर-पैचित्वात्—Nár. ; ग्रन्थभेदशायं सुखाप्स्तपि भवति—Gov.

Notes.

अमन्तकः—‘अम्बुजाङ्ग’ इति भाषा ।

वलञ्जः—उलपत्तणम्, ‘उलु’ इति भाषा ।

विह्वता—वि + वृत + क्रिप् ; दृतीयायाः एकवचनम् ; adj. to ग्रन्थिना । Some take it as वि - ह + क्त, स्त्रियाम् ; an adj. to मेखला ।

एकेन ग्रन्थिना विभिः पच्चभिरेव वा—यथाकुलाचारं विकल्पः—Kull. कैचित् प्रवरसंख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्पः इत्याङ्गः—Nár. The two mean the same.

The Gotras generally have three or five प्रवरः. The वैद्याप्रपदया Gotra (to which Bhíshma belonged) may be cited as having one प्रवर only. Cf. ‘वैद्याप्रपदगोत्राय साङ्केतिप्रवराय च’ इत्यादि—भौधतप॑ण् ।

कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धृष्टतं चिह्नत् ।

शण्मुखमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

Prose. विप्रस्य कार्पासम्, राज्ञः शण्मुखमयं, वैश्वस्य आविकसौत्रिकम् (मिष्ठलीमनिर्धितम्) उर्ध्वतं चिह्नत् उपवीतं स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणের उपवीत कार्पासमस्त्रनिर्धित, क्षत्रियের शण्मुखनिर्धित, एবं बैश्वेत्रे ब्रेबलोकनिर्धित हইবে। ঐ শুক্রসূহ (পথগতঃ অধেভাবে আবর্তিত হইয়া) ত্রিষ্ণু হইবে এবং পরে উদ্বিদিকে আবর্তিত হইবে। ॥ ৪৪ ॥

English.—The sacrificial string of a Bráhmaṇa should be made of cotton threads ; that of a Kshattriya, of hempen threads ;

and that of a Vais'ya, of woolen threads. Each thread should consist of three strands twisted to the right (each of them having been already twisted to the left). 44.

Kulluka. कार्पोसमिति । यदीयविन्यासविशेषस्य उपवौतसंज्ञां वृत्यति तद् धर्मिण्या ब्राह्मणस्य कार्पोसम्, चक्षियस्य शशसुतमर्यां, दैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् (१) । विवृदिति विगुणं क्रत्वा, जहंडत्वं (क) दक्षिणावर्त्तिम् (२) — एतच्च सर्वत्र सम्भव्यते (३) । यद्यपि गुणवयनेव जहंडत्वं (ख) मरुगा उक्तम्, तथापि तत् विगुणोऽक्रान्तं विगुणं कार्यम् (४) । तदुक्तं कृन्दीगपरिशिष्टे—

‘जहंडन् चित्रसं कार्यं तन्तुवयमधोड्वतम् ।

विडतं चीपवौतं स्यात् तस्यैको गम्भीरिष्यते ॥’

देवलोऽप्याह—‘यज्ञोपवौतं कुञ्चित् सूत्राणि नव तन्तवः’ (५) ॥ ४४ ॥

Kulluka Explained.

1. यदीय &c.—[A twice-born is called उपवौतिन् (see Sl. 63) when his sacred thread passes under the right arm and rests on the left shoulder. The word उपवौतिन् means उपवौतम् अस्ति अस्य इति । So, the word उपवौत means a particular posture or धर्म । Now, in the present Sloka the उपवौत is enjoined to be कार्पोस । But a posture or धर्म cannot be कार्पोस । So, here the word उपवौत must mean the *material* thing or धर्मिण्, a particular posture with which is called उपवौत ।] Now that thing or धर्मिण् (तद् धर्मिण्), a particular posture with which will be called उपवौत (in Sl. 63), should be कार्पोस in the case of a Brâhmaṇa, शशसुत्र in the case of a Kshattriya, and मेषलोम in the case of a Vais'ya.

N. B. Kull.'s language is an extremely concise and obscure summary of Medh. whom we quote below—
उपवौतशब्देन वासविन्यासविशेष उच्यते । वृत्यति—उड्डते दक्षिणे पाणौ इति [मरु—श.६३] । तच्च धर्मेसावम्, तस्य न कार्पोसता सम्भवति । अतीते धर्मेण धर्मी लक्ष्यते । यस्य असौ विन्यासविशेषः सत् कार्पोससुच्यते ।

(क) जहंड उतम्—A, M, P, S. (ख) जहंड उतम्—A, B, Bg, Bh, J.

2. ऊर्ध्वतम् &c.—Twisted up, i. e., to the right.
3. एतत्र &c.—This, viz., विड्यत ऊर्ध्वतम् applies everywhere, i.e., in the cases of शशसूत्र and अविकसूत्र also.
4. यद्यपि &c.—Although Manu speaks of *three* strings only to be wound up, yet *each* of those strings should be *trippled* once *before*.
5. यज्ञोपवीतं कुर्वीत, तस्य स्वारणि (प्रलेकं) नव तत्त्वः भवन्ति ।

Notes.

उपवीतम्—Kull. following Medh. has explained the term in a peculiar way. The word might be taken very easily in its ordinary meaning, viz., ब्रह्मसूत्र or the sacred thread.

ऊर्ध्वतम्—Twisted *up*, as opposed to अधोउतम् twisted *down*.
विड्यत्—वि—वृत + क्रिप् । Tripple.

आविकसूत्रिकम्—अविः = मिषः । अविसूत्र + उत्, अनुशतिकादिलात् उभयपद्वज्जिः, यथा—पारलौकिकम् इत्यादि । Medh. reads आविकसूत्रिकम् or आविकसूत्रिकम् । His exposition is अविकी मिषः, तस्य सूतं, तेन ज्ञवम् आविकसूत्रिकम्, अव्यामादिलात् उत् कर्तव्यः । अविकसूत्रिकम् इति वा पठितव्यम्, तत्र च सत्यार्थेण ठना रूपसिद्धिः ।

ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ चत्तियो वाटखादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

Prose. ब्राह्मणः वैल्वपालाशौ, चत्तियः वाटखादिरौ, वैश्यः पैलवौदुम्बरौ—दण्डान् धर्मतः: (= शास्त्रतः) अर्हन्ति ।

Bengali. ब्राह्मण बিষ्ण অথবা পলাশদণ্ড, ক্ষত্রিয় বট অথবা খদিরদণ্ড, বৈশ্য পৌলু অথবা উদুম্বরদণ্ড ধারণ করিবেন । ইহাই শাস্ত্র ॥ ৪৫ ॥

English.—A Bráhma should, according to the sacred law, have a staff of Bilva or Palás'a ; a Kshattriya, of Vata or Khadira; a Vais'ya, of Pilu or Udumbara. 45.

Kulluka. ब्राह्मण इति । यद्यपि इच्छनिटेश्चेन ससुच्चयावगमात् धारणस्यि
ससुच्चितस्यैव प्राप्तम्, तथापि—‘केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः’ [मनु—२४६]
इति, तथा ‘प्रतिगृह्णीभितं दण्डम्’ [मनु—२४८] इति विद्धौ एकलस्य विविचित-
त्वात्, ‘बैलः पालाशी वा दण्डः’ [११ अः] इति वासिष्ठे विकल्पदर्गनात्,
एकस्य एव दण्डस्य धारणम् (१) । विकल्पितयोरेव एकब्राह्मणसस्वत्यात् ससुच्चयो
इच्छेन अनूद्यते (२) । ब्राह्मणादयः विकल्पेन ही द्वौ दण्डौ वच्यमाणकार्ये कर्तु-
मठंति ॥ ४५ ॥

Kulluka Explained.

1. यद्यपि &c.—[Two staves have been prescribed for each of the castes. Now the question is—are these *both*, or *either* of the two mentioned in each group, to be carried? Kull. says that *either* of the two is to be carried.] Although both the things seem at the first sight to have been prescribed to be carried, because they are compounded as a इच्छ which implies ससुच्चय or aggregation, yet *only one* of them is to be carried on the following grounds :—In Sl. 46—केशान्तिकः &c., and in Sl. 48—प्रतिगृह्णी &c., which enunciate the विधि of carrying staves, the word दण्ड has been used in *singular*, and in the following text of Vasishtha बैलः पालाशी वा दण्डः the two are clearly stated to be alternatives.

2. विकल्पितयोः &c.—[Now, the question arises that if the two are alternatives then how could they be compounded as इच्छ which has some sense of ससुच्चय or *aggregation*. In answer to this Kull. replies—] The two are compounded as इच्छ because the समाप्त signifies the aggregation of the *alternatives* for each individual.

Notes.

Authorities differ in naming the special staff of each. Some also add—‘सर्वे वा सर्वेषाम्’—cf. A’s walāyana, I, 20, 1.

वैलः—विलस्य विकारः इति वैलः—विल + अण् । ‘विलादिभ्यः अण्’ ।

पालाशः—पलाश + अञ्—‘पलाशादिभ्यो वा’; पचे पलाशः ।

वाटः—वट + अण—‘अवयवे च प्राणोषधिष्ठिर्विभ्यः’ ।

खादिरः—खदिर + अज्—‘पन्नाशादिमी वा’ ।

पैलवः—पैलु + अज्—‘ओः अज्’ । (ओः = उक्तारालात्) ।

ओदुम्बरः—उदुम्बर + अज्—‘प्राणिरजतादिभ्यः अज्’, the word उदुम्बर is read in the रजतादि class. उदुम्बर or उदुम्बर is ‘अज्ञुमुर’ इति भाषा ।

धर्मतः—प्रक्षत्यादिभ्यः ततोयायाः तस्मै ।

किशाल्लिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसम्मितो राज्ञः स्यानु नामाल्लिको विशः ॥ ४६ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य दण्डः प्रमाणतः किशाल्लिकः कार्यः ; राज्ञः ललाट-सम्मितः ; विशः तु नामाल्लिकः स्यानु ।

Bengali. ब्राह्मणের दण्डेर प्रमाण केख पर्यास्त, क्षत्रियের ललाट पर्यास्त एবং दैঘ্নেয়ের नामाग्र पर्यास्त ॥ ৪৬ ॥

English.—The staff of a Brâhmaṇa should be made of such length as to reach the end of his hair ; that of a Kshattriya, as to reach his forehead ; and that of a Vais'ya, to reach the tip of his nose. 46.

Kulluka. किशाल्लिक इति । कैश्च-ललाट-नामिका-पञ्चलपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

Notes.

किशाल्लिकः—कैशः अल्लिकः (समीपे) यस्य सः, reaching the hair. Medh. reads किशाल्लगः and notices किशाल्लकः (with समासान् कः) as an alternative reading.

प्रमाणतः—प्रक्षत्यादिभ्यलृतीया ।

ललाटसम्मितः—सं—मा + क = सम्मितः ; ललाटे न सम्मितः ; measured up to the forehead.

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरब्रह्माः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नामिदूषिताः ॥ ४७ ॥

Prose. ते सर्वे [दण्डः] ऋजवः, अब्रह्माः, सौम्यदर्शनाः नृणाम् [अन्यथा च प्राणिनाम्] अनुद्वेगकराः, सत्वचः, नामिदूषिताः च सुः ।

Bengali. দণ্ডনয়ে নরল, অক্ষত, শুভী, প্রাণিগণের অনুহেগকর, বক্তব্যস্ত ও অদংশ হইবে ॥ ৪৭ ॥

English.—The staves should be straight, without a bruise, fair to look at, not weapons of offence against (or not likely to terrify) men (and other beings), with their bark perfect, and un-hurt by fire. 47.

Kulluka. ऋजुव इति । ते दख्छा 'अब्रणाः' अचताः श्रीभन्दश्चेनाः सवस्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः, न च तैः प्राणिजातमुडेजनीयम् (१) (क) ॥ ४७ ॥

Kulluka Explained.

1. न च तैः &c.—[This is the meaning of अनुडेगकराः of the text.]

Notes.

अब्रणाः—नास्ति ब्रणः ब्रणं वा देषां ते ; without any bruise.

नृणाम्—The word नृ here stands for प्राणिन् in general. प्राणिजातम् (Kull.)=प्राणिसमूहः ।

अनुडेगकराः—For Kull. (who follows Medh. and Gov.) see Kull. 1. Nár. has 'निम्नोद्धतादिदेषिण अधृत्यहेतवः' (i.e. not repulsive to look at) which though almost the same as सौभद्रश्चेनाः suits the context better.

प्रतिगृह्णेष्ठितं दख्छमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्देहेत्यं यथाविधि ॥ ४८ ॥

Prose. इष्ठितं दख्छं प्रतिगृह्ण, भास्करं च उपस्थाय, अग्निं प्रदक्षिणं परीत्य यथाविधि भैरवं चरेत् ।

(क) न च तैः प्राणिजातम् उडेजनीयम्—Inserted in the Tiká on the next Sloka by all except A and S; इत्याह—Added after उडेजनीयम् by all except A.

Bengali. [उक्तचारी] आविष्टेत दण्ड प्रश्नपूर्वक स्थैर्योपस्थान करिया (अर्थात् दण्डारमान हइया स्थादेवताक मन्त्रविशेषेर द्वारा स्थैर्य लक्षि करिया) अग्नि प्रदक्षिण-पूर्वक वथाविधि भिक्षाचरण करिबेन ॥ ४८ ॥

English.—Having taken a staff according to his choice, and having worshipped the sun by standing opposite to him (with Mantras), and having circumambulated the (sacred) fire to the right, the student should go for alms according to rule. 48.

Kulluka. प्रतिस्तृच्छित्तमिति । उक्तलक्षणम् आपुमित्तं (१) (क) दण्डं गृहीत्वा आदिल्याभिमुखं स्थित्वा अग्नि' प्रदक्षिणीक्षय यथाविधि मैर्चं याचित् ॥ ४८ ॥

Kulluka Explained.

1. आपुम् इष्टम्—[This is a paraphrase of इस्तितम् of the text. It has nothing to do with the preceding word, viz. उक्तलक्षणम् which is supplied by the commentator as an adj. of दण्डम् ।]

Notes.

भास्तरम् उपस्थाय—उप—स्था + ल्यप् ; (transitive) ; standing towards the sun. The root स्था means ‘to stand’. N. B. The स्थैर्योपस्थान forms a part of our daily सन्ध्या ।

प्रदक्षिणम्—Adv. ; keeping to the right.

परीय—परि—इ (ण) + ल्यप् ; walking round.

मैर्चम्—भिक्षाणं समूहः इति भिक्षा + अण्—समूहार्थे ।

यथाविधि—According to the prescribed rule (for which see the following few Slokas).

भवत्पूर्वं चरेहैक्षमुपनीतो द्विजोक्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

Prose. उपनीतः द्विजोक्तमः (= ब्राह्मणः) भवत्पूर्वं, राजन्यः भवन्मध्यं, वैश्यस्तु भवदुत्तरं मैर्चं चरेत् ।

(क) प्रापुमित्त—All except A.

Bengali. উপনীত ব্রাহ্মণ ব্রহ্মচারী ভবৎ শব্দ দ্বারা বাক্যারঙ্গ করিব। তৈকচর্চ্যা
করিবেন, ক্ষত্রিয় ব্রহ্মচারী ভবৎ শব্দ বাক্যের মধ্যস্থলে এবং বৈশ্য ব্রহ্মচারী উহু বাক্যের শেষ
ভাগে বাবহার করিবেন ॥ ৪২ ॥

English.—An initiated Brâhmaṇa student should beg, putting the word **ভবত्** at the beginning of his begging formula ; a Kshattriya, placing the word in the middle ; and a Vais'ya placing it at the end (of the formula). 49.

Kulluka. ভবদিতি । ব্রাহ্মণঃ—‘ভবতি (I) ভিচাং দেহি’ ইতি ভবচ্ছব্দ-
পূর্ব্ব ভিচাং যাচন্ত বাক্যসুবারযেত् । ক্ষত্রিয়ঃ—‘ভিচাং ভবতি দেহি’ ইতি ভবন্মায়ম্ ।
বৈশ্যঃ—‘ভিচাং দেহি ভবতি’ ইতি ভবদৃত্তরম্ ॥ ৪৩ ॥

Kulluka Explained.

1. **ভবতি**—সম্বোধন of ভবতী (fem. of ভবত्). N. B. The word is put here in feminine, as the first alms should be preferably begged of a lady (as enjoined in the next Sloka).

Notes.

ভবত্পূর্বম্—ভবত ইতি শব্দঃ পূর্বঃ যস্মিন् তত, বজ্জন্মৈহিঃ ।

ভবন্মায়ম্, ভবদৃত্তরম্—See ভবত্পূর্বম্ ।

মাতরং বা স্বসারং বা মাতুর্বা ভগিনীঁ নিজাম্ ।

ভিক্ষিত ভিচাং প্রথমং যা চৈনং ন বিমানযেত্ (ক) ॥ ৫০ ॥

Prose. মাতরং বা, স্বসারং বা, মাতুর্বা নিজাঁ ভগিনীঁ, [অথবা]
যা চ এনং ন বিমানযেত্ [তাঁ] ভিচাং প্রথমং ভিক্ষিত ।

Bengali. মাতা, সহশোদরা, সাক্ষাৎ মাতৃশসা, অথবা অশু বে কোন নারী
ব্রহ্মচারীকে অত্যাধীন ছাড়া বিশিষ্ট না করিবেন একেবারে কাশীরও নিকট ব্রহ্মচারী
[ব্রহ্মচর্চ্যা] সর্বত্থাম ডিক্ষা প্রার্থনা করিবেন ॥ ৫০ ॥

English.—He should first beg alms of his mother, sister, or the own sister of his mother, or some other female who will not insult him (by a refusal). 50.

(ক) নামানযেত্—All except A. But ন বিমানযেত্ is clearly the reading of almost all the commentators.

Kulluka. मातरं वेति । उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां (१) प्रथमं मातरं, भगिनीं
वा, मातुर्वा भगिनीं सहीदरां याचेत् । या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेन नावमन्येत् ।
पूर्वांसम्भवे उत्तरपरिग्रहः (क) (२) ॥ ५० ॥

Kulluka Explained.

१. उपनयनाङ्गभूतां भिक्षाम्—भिक्षा which is an अङ्ग or subsidiary
of उपनयन ।

२. पूर्वांसम्भवे &c.—The subsequent alternatives are to be
resorted to when the preceding one or ones have failed.

Notes.

प्रथमम्—For the very first time (in his ब्रह्मचर्य) । अहरहस्तु न
विमानाभयम् आश्वर्योदयम्—Medh.

या चैनं न विमानयेत्—On this Nár. remarks—या चैनम् इति अव-
शिष्टेऽपि स्वैलिङ्गनिर्देशात् स्वोज्ञे भैच्छरणम् । But this, though perhaps
more rational, will go against the following गत्त्वास्त्र of
A's'waláyana—‘अप्रत्याख्यायिनम् अस्मि भिक्षित अप्रत्याख्यायिनो वा’—१२३७ ।

समाहृत्य तु तज्जैकं यावदर्थममायया (ख) ।

निवेद्य गुरवेस्त्रीयात् आचम्य प्राङ्गुरुः शुचिः ॥ ५१ ॥

Prose. तत् मैत्रं यावदर्थं समाहृत्य अमायया गुरवे निवेद्य आचम्य शुचिः
प्राङ्गुरुः सुज्ञीत ।

Bengali. একৌশল প্রয়োজনমাত্র পর্যাপ্ত সেই তৈক্ষ সংগ্ৰহ কৰিবা অকপটভাবে
তাহা গুরকে নিবেদন কৰিবা আচমনপূর্বক শুচি হইবা পূর্বমুখে ভোজন কৰিবে ॥ ৫১ ॥

English.—Having collected (from several persons) only as
much food as is required, and having given it without guile to his
Guru, he should eat facing the east, and having purified
himself by sipping water. ५१.

(क) उत्तरापरिग्रहः—All except A, P, S.

(ख) यावदर्थममायया—All except A, V. But यावदर्थममायया is
the reading of all the commentators except Gangádhara.

Kulluka. समाहत्य इति । तज्जेचं “बहुभ्यः” आहत्य यावदर्थे द्वितिसाक्रोचितं गुरुवे निवेद्य निवेदनं क्लवा, ‘असायया’—न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्य (१), एवमेतत् गुरुः न (क) यहीष्यति (२) इत्यादिसायाच्चतिरेकेण, तदशुज्ञात आचमनं क्लवा युच्चिः सन् सुखीत प्राप्युखः ॥ ५१ ॥

Kulluka Explained.

१. न कदन्नेन &c.—Without hiding the good food with the bad one.
२. एवम् एतत् &c.—Thus the Guru will not be able to take it.

Notes.

यावदर्थम्—यावान् अर्थः (=प्रयोजनम्) इति अव्ययीभावः । The word यावान् in the विश्व ह is not an अव्यय and should not be confused with यावत् (अव्यय) as found in the compound. Hence, like all अव्ययीभाव compounds, it is an instance of अखण्डविश्व । Or, यावान् अर्थः अस्य अनेन वा इति यावदर्थम् ; cf. आहरेद्यावदर्थानि (plural) in Sl. 182.

आयुष्यं प्राप्युखो भुज्ज्ञे यशस्यं दक्षिणासुखः ।

श्रियं प्रत्यज्ञुखो भुज्ज्ञे ऋतं भुज्ज्ञे ह्युद्युखः ॥ ५२ ॥

Prose. आयुष्म [अर्द्ध] प्राप्युखः सुज्ञे, यशस्यम् [अर्द्ध] दक्षिणासुखः [भुज्ज्ञे], श्रियम् [इच्छन्] [अद्वा] प्रत्यज्ञुखः भुज्ज्ञे, ऋतम् (=सत्यफलम्) [इच्छन्] [अद्वम्] उद्युखः सुज्ञे ।

Bengali. আযুষ্ম বাকি পুর্বমুখে, যশস্বাম বাকি দক্ষিণমুখে, শ্রীকাম বাকি পশ্চিমমুখে এবং সত্যাদিত্বকলাম অর্থাৎ স্বর্গকাম বাকি উত্তরমুখে ভোজন করিবেন ॥ ৫২ ॥

English.—Facing the east, one eats (food) conducive to long life ; and facing the south, conducive to fame. He should eat facing the west if he longs for prosperity ; and facing the north, if he longs for the merit of truthfulness. 52.

(क) न—Omitted in all except A.

Kulluka. इदानीं काम्यभोजनमाह—आयुषमिति । आयुषे हितमन्त्रे प्राङ्मुखो सुडक्ते,—आयुष्टामः प्राङ्मुखो सुडक्ते इत्यर्थः । यशसे हितं दर्चिणासुखः । शियमिक्षन् प्रत्यक्षुखः । ‘कृत’ सत्यं तवफलमिक्षन् उद्भुखो सुज्ञोत ॥ ५२ ॥

Notes.

आयुषम्—आयुषे हितम् ; adj. of अन्तम् । आयुष्टम् अन्तम् प्राङ्मुखो सुडक्ते = आयुष्कामा जनः प्राङ्मुखः सुज्ञोत । एवं यशस्यम् इत्यचापि ।

दर्चिणासुखः—दर्चिण + आ=दर्चिणा—अत्ययम् । दर्चिणा सुखं यस्य सः दर्चिणासुखः । But in the Purानas this is prohibited for one whose father is alive ;

cf. असाज्ञानं गयाशाङ्कं दर्चिणासुखभोजनम् ।

न जीवतपित्रकः दुर्योत् क्लेते च पित्रहा भवेत् ॥

शियम् and कृतम्—Objectives of इक्षन् to be understood.

कृतम् = सत्यम् = सत्यस्य फलम् । कृतं सत्यं यज्ञश्च, तत्फलं वा स्वर्गः—Medh.

It should, however, be noted that उद्भुखभोजन is condemned generally by some authorities (as well as in practice) ; cf. नोदर्डसुखः अन्नमाददीत (चरकसंहिता, सूतस्थान, ८) and नाथादर्डसुखो नित्यविधिरेत्र सनातनः (आदित्यपुराण, १६१७) । Gangádhara, who is silent here, in explaining the above passage of Charaka, has quoted the present passage which occurs in Mahá-Bhárata also (अनुशासन, १०४, ५६), and has explained कृतं सुडक्ते as—‘कृतं यद्वद्यथम् आहरिति तद्वद्यगुणमात्रत्वम् सत्यम् इत्यर्थः ; i.e. he gets no additional fruit like long life, fame, &c.

प्राङ्मुखः, प्रत्यक्षुखः, &c.—विदिमीजनं तु प्राङ्मुखलनियमेन निरस्तम्—Rágah.

उपसृश्य द्विजो नित्यमन्त्रमद्यात् समाहितः ।

भुक्ता चोपसृशेत् सम्यगद्विः खानि च संस्यृशेत् ॥ ५३ ॥

Prose. द्विजः नित्यम् उपसृश्य समाहितः [सन्] अन्तम् अद्यात् । भुक्ता च सत्यक् उपसृशेत्, खानि (द्विद्राणि, चक्षुःकर्णादीनि इत्यर्थः) च अद्विः संस्यृशेत् ।

Bengali. দ্বিতীয়গণ নিত্য আচমন করিবা অনন্তমনাং হইবা আহার করিবেন । এবং আহারের পর যথাশাস্ত্র উত্তমরূপে আচমন করিবেন ও চক্ষুকর্ম ইত্যাদি শিরঃস্থিত ছিঞ্জসমূহ জলদ্বারা স্পর্শ করিবেন ॥ ৫৩ ॥

English.—A twice-born man should always eat his food with a concentrated mind after having formally sipped water. And after he has eaten, he should duly cleanse himself with water and sprinkle the cavities (of his head). 53.

Kulluka. उपसृष्टेति । ‘निवेद्य गुरवेऽप्नीयादाचम्य’ [सत्—२।५१] इति यथपि भोजनात् प्राणाचमनं विहितं, तथाप्यङ्गः खानि च संसृशीत् इति गुणविधानार्थोऽनुबादः (१) । ‘नित्य’ ब्रह्मचर्यानन्तरमपि, हित्र आचम्य अप्नं सुज्ञोत । ‘समाहितः’ अनन्यमनाः । भुक्ता च आचामेत्, ‘सम्यक्’ यथाशास्त्रं, तेन ‘प्रकाल्य हल्कौ पादौ च त्रिः पिवेदस्तु वैचित्रम्’ [२।१४] इत्यादि दक्षाद्युक्तमपि मन्त्रग्रन्थाति (२) । जले न ‘खानि’ इन्द्रियाणि षट् क्षिद्राणि च सुशेत् । तानि च शिरःस्थानि ग्राणचच्छःश्रीवाणि (३) अहीतव्यानि, ‘खानि चोपसृशीर्षीर्षेण्यानि’ इति गोतमवचनात् [१।८ अः] (४) । उपस्थर्णन् ऋत्वा खानि संसृशीदिति पृथग्विधानात् तिरब्भवण्मात्रमाचमनं, खस्यर्णलादिकम् इतिकर्तव्यता (ख) इति दर्शितम् (५) ॥ ५३ ॥

Kulluka Explained.

1. निवेद्य गुरवे &c.—Although आचमन previous to भोजन has already been enjoined by the text ‘निवेद्य गुरवेऽप्नीयादाचम्य’ &c. (II. 51), yet this repetition (अनुबादः) is made to add the qualifying clause (गुण)—‘अङ्गः खानि च संसृशीत्’।

2. ‘सम्यक्’ यथाशास्त्रम् &c.—The word सम्यक् means ‘according to the S'ástras; so, such texts as ‘having washed the hands and feet he should sip water after seeing it’, as stated by दक्ष and others, are also recognised.

3. तानि च &c.—The appertures referred to are those on the head, viz., the (two of the) nose, the (two of the) eye and

(क) ग्राणचच्छःश्रीवादौनि—All except A.

(ख) अपि कर्तव्यम् for इतिकर्तव्यता—S.

(the two of) the ear. This explanation is based on the following text of Gotama—‘खानि च उपस्थिति शीर्षयानि’। N. B. The word शीर्षया is formed as शिरस् + यत्, the word शिरस् being changed into शीर्षन् by the rule ‘ये च तद्विती’।

4. उपस्थितेन जलां &c.—After having performed उपस्थितेन, he should touch the appertures. By putting the two observances *separately* it is shown that आचमन means ‘simply taking or sipping water thrice’, and ‘the touching of the appertures’, &c., are practices to be observed in that connection. [The root चम means भक्षण ।]

Notes.

गिल्यम्—Not only during ब्रह्मचर्य, but *always*—in later life also.

समाहितः—‘भूजमानं द्रव्यं साक्षात्कर्त्ति च अवेक्षस्याः, अनन्यचितस्यस्य हि शुद्धिविकृद्धवादिवर्जनं साक्षात्कर्त्तिभीजनं च न स्यात्’ इति मेधानियः । [The word साक्षात् in the quotation means ‘that with which one has been identified, i.e., to which one is specially accustomed’.]

खानि = आकाशानि = Holes or appertures (viz. on the head). See Kull. 3.

पूजयेदशनं नित्यमद्याचैतदकृतस्यन् ।

दृष्टा हृष्टेत् प्रसीदेत् प्रतिनन्देत् सर्वशः ॥ ५४ ॥

Prose. [विजः] अश्वने नित्यं पूजयेत्, एतत् अकृतस्यन् च अद्यात्, [एतत्] दृष्टा हृष्टेत्, प्रसीदेत् च, सर्वशः (= सर्वम् अन्न) प्रतिनन्देत् च ।

Bengali. বিজাতিগুণ আহার্যজ্ঞবা নিতা পুজা করিবেন এবং ভাশাৱ নিমা না করিয়া আহাৱ করিবেন। আহার্যজ্ঞবা দেখিবাই হষ্ট ইইবেন এবং সনেৱ অজ্ঞান খেদ দূৰ করিবেন এবং প্রতিদিন এইৱেপ অমূলাভ হটক এই কাৰনা করিবা সকল অন্নেৱ পূজা করিবেন ॥ ৫৪ ॥

English.—He should always worship his food and eat it without finding fault with it. And even only when he has seen it he should rejoice and be satisfied, and receive all his food with a prayer that he may always obtain it. 54.

Kulluka. पूजयेदशनमिति । सर्वदा अन्नं पूजयेत् प्राणार्थलेन ध्यायेत् । तदुक्तमादित्यपुराणे (क) —‘अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह’ इत्यनुवृत्तौ ‘प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् तथा (ख) संपूजयेत् सदा’ (ग) (१) इति । अनिन्देतद अव्यात् (घ), दृष्टा हृष्टेत्, प्रसीदेत्ति—हेत्वलरजमपि (ड) खेदमन्तर्दर्शनेन त्यजेत् (२) । ‘प्रतिनन्देत्’—नित्यमन्माकमेतदस्तु इति अभिधाय वन्दनं ‘प्रतिनन्दनम्’ । तदुक्तमादित्यपुराणे—‘अन्नं’ दृष्टा प्रणाम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्तः ।
असार्कं नित्यमस्तेवदिति भक्त्या सुवद्धमेत् ॥”
सर्वशः सर्वमन्तर्दर्शम् ॥ ५४ ॥

Kulluka Explained.

१. अन्नं विष्णुः &c.—In continuation (अनुइच्छित) of the subject—‘अन्न which is the same as Vishnu himself spoke’ (the following is added) ‘one should always look upon me as the sole means of life and worship me’.

२. प्रसीदेत् &c.—प्रसीदेत् means ‘should shake off troubles due to other causes (हेत्वलरजम्) also on seeing the food’.

Notes.

हृष्टेत्, प्रसीदेत्, प्रतिनन्देत्.—For the nice distinction between these, see Kull.

सर्वशः—सर्व + श्वस्—द्वितीयायाः । सर्वशः अन्नस् = सर्वम् अन्नस् । Medháthi takes श्वस् in सप्तमी and notices ‘सर्वदा’ as an alternative reading.

(क) आदिपुराणे—All except P, S. But the आदिपुराण does not discuss these subjects. The quotations, however, are not found in the आदिपुराण also.

(ख) स मां for तथा—All except S.

(ग) G has evidently taken it as prose.

(घ) एव दद्याच्च—A ;—दद्यात्—B, M, P.

(ड) हेत्वलरजमपि—M, P, V ; हेत्वलरेणापि—S.

पूजितं द्वाशनं नित्यं बलमूर्ज्जं च यच्छति ।

अपूजितं तु तद्गुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

Prose. पूजितम् अशनं हि नित्यं बलम् ऊर्ज्जं च यच्छति, अपूजितं तु तद् मुक्तम् उभयम् इदं नाशयति ।

Bengali. অন্ন পূজিত হইলে নিতা দণ্ডীর্ধা আদান করে এবং নিন্দিত হইলে এতে দ্রুতভাবেই নষ্ট করে ॥ ৫৫ ॥

English.—Food which is worshipped, always gives strength and manly vigour; but, eaten irreverently, it destroys them both. 55.

Kulluka. पूजितमिति । यस्मात् पूजितमन्नं [नित्यं] (क) सामर्थ्यं वीर्यं ददाति, अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति, तस्मात् सर्वदा अव्रं पूजयेत् इति पूक्ष्येणैक-वाक्यतापद्ममिदं फलश्वरणम् (१) । सम्यावन्दनादौ उपात्तदुरितचयवत् (क) कामना-विषयत्वेनापि (ख) नित्यशुतिरविहता (ग) (२) । नित्यविशुतिरविहतो धात् फलश्वरणं स्तुत्यर्थमिति तु मेघातिथिगोविन्द्रराजी (३) ॥ ५५ ॥

Kulluka Explained.

i. यस्मात् &c.—Food when worshipped gives prowess and valour, and, when condemned, destroys both; therefore *food*

(क) नित्यम्—Added before कामनाविषयत्वेन by all except J. This might be a reader's own supply of the reason of नित्यशुतिरविहता । In the presence of this adverb, the word अपि after कामनाविषयत्वेन could not stand. Or, more probably, the word नित्यं which was perhaps originally placed before सामर्थ्यं has slipped to this position through a copyist's inadvertence. If, after all, it is to be kept here, we must put a stop after it and take the word with फलश्वरणम् । But then the meaning of the word नित्यं is to be stretched as far as नित्यविशुतिरविहतकम्, and the concluding sentence, viz., नित्यशुतिरविहता loses all force as being almost redundant.

(ख) कामनाविषयत्वेनापि—P. (ग) अविरुद्धा—A;—अविहता—S.

should be worshipped. This expression of the bearing of fruit, being reduced to the above form, would be identical with the sense of the previous Sloka.

2. सम्यावन्दनादौ &c.—Although it is a case which speaks of the bearing of fruit, the use of the word नित्य here remains unaffected (अविहता) in the same way as with reference to the saying of daily prayers which has for its fruit the dispelling of accumulated sins. [Cf. सम्यासुपासते ये तु सततं सेश्चित्रवताः । विधूतपापाले यान्ति ब्रह्मलीकमनामयम् ॥] N. B. Such works, although associated with कामना, may be termed नित्य on the ground of their being *obligatory*, whereas काम्य works *proper* are performed only when the particular fruit is desired. (For this interpretation of कर्म, See S'amkara on Gítá, 18, 67, and his preface to Brihadá-ranyaka.)]

N. B. The example सम्यावन्दनादौ उपात्तदुरितच्यवत् may be applied both ways—फलश्चरण as well as कामनाविषय । But as it is more urgently required with the latter to supply at least an illustration of the apparently contradictory statement which follows, we have put a full stop after फलश्चरणम् । We might as well put full stops after इदम् and च्यवत्, and take फलश्चरणं सम्यावन्दनादौ॒उपात्तदुरितच्यवत् as a separate sentence.

3. नित्यश्रुतिविरोधात् &c.—Medhátíthi and Govinda-rája, however, hold that this reference to the bearing of fruit is not to be taken literally, in as much as the worshipping of food has been explicitly said to be नित्य or obligatory—where there can be no expectation for fruit. [In other words, Medh. and Gov. take these fruits to be *mere inducements*, whereas Kull. takes them to be *real*.]

Notes.

जर्जम्—जर्जते इति जर्ज्; जर्ज बलप्राणनयोः इति धातीः क्षिप्; ततः रथा, एकवचनम् । The form जर्जस् (जर्ज् + असन्) is more common.

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दानाद्याच्चैव तथान्तरा ।

नचैवात्यशनं कुर्याद् चोच्छिष्टः क्वचिद्ग्रजेत् ॥ ५६ ॥

Prose. उच्छिष्टं कस्यचित् न दद्यात्, तथा अन्तरा न अयात् । अत्यश्शर्णे च नैव कुर्यात्, उच्छिष्टश्च [सन्] क्वचित् न ग्रजेत् ।

Bengali. [বক্ষচারী] কাহাকেও ভূত্যাপিষ্ঠ দিবেন না ; দিনের ও রাত্রির আহারের মধ্যে আবার আশার করিবেন না ; এবং উচ্ছিষ্ট সংযুক্ত ইঙ্গেল কোথাও গাইবেন না ॥ ৫৬ ॥

English.—A Brahma-chārin should not give to any one the leavings of his food, nor take an extra meal between the two meal-times. He should not eat to excess, nor go anywhere in touch with Ucchisht । 56.

Kulluka. नोच्छिष्टमिति । भुक्तावशेषं कस्यचित् न दद्यात्, चतुर्थीं प्राप्ताद्याद् सम्बन्धानविवक्षया षष्ठी । अनन्तैव सामान्यनिषेदेन शूद्रसापि उच्छिष्टदाननिषेदे सिद्धे ‘नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्’ [मनु—४।८०] इति शूद्रगोचरनिषेदधातुर्थः स्वातक-ब्रतत्वार्थः (क) (१) । दिवासायभीজनवोश्च मध्ये (२) न सञ्जीत । वारइयेऽपि अतिभोজनं न कुर्यात् । ‘नातिसौहित्यभारेत्’ [मनु—४।६२] इति ‘चातुर्थीं’ स्वातक-ब्रतत्वार्थम् (३) । उच्छिष्टः सन् क्वचिद्गच्छेत् ॥ ५६ ॥

Kulluka Explained.

1. अनन्तैव &c.—By this general prohibition the giving of the remnants (उच्छिष्ट) is prohibited in the case of a S'ūdra also ; so, the special prohibition with regard to a S'ūdra occurring in the 4th Chapter (चातुर्थी) in the passage ‘नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्’ (शूद्राद्य दद्यात्) should be interpreted as being intended for स्वातकब्रतत्व ।

2. दिवासाय &c.—[This is the explanation of अन्तरा । अन्तरा means मध्ये ; कयोः मध्ये ? दिवासायभीজनयोः मध्ये ।]

3. नातिसौहित्यम् &c.—[The arguments are the same as in Kull. 1. सौहित्य means ‘satiety’].

(क) स्वातकब्रतं लार्यः (?)—Bg, G.

Notes.

कस्यचित्—सञ्चारिवच्चया षष्ठौ, चतुर्थीं साधीयसी ।

नादाङ्गैव तथानरा—See Kull. 2.

Cf. अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

‘सदोपवासी’ भवति यो न भुड्के कदाचन ॥ बौद्धायन, २०३३६ ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं च यो नरः ।

‘सदोपवासी’ भवति यो न भुड्केन्तरा पुनः ॥

महाभारत, अनुशासन, ९३।१० ।

N. B. Brahma-Chārins are granted *two* meals. In this respect they differ from widows who also are ब्रह्मचारिणीs. The ground for this difference is to give them some facility for study.

Cf. आहिताग्निरन्दुंश ब्रह्मचारीति ते तयः ।

अश्वत्त एव सिञ्चन्ति नैवां सिङ्गरनश्चताम् ॥

Medh. notices the two following additional explanations :—

(i) अथवा अवधारवचनः अन्तराशब्दः । अत्प्रभोजनव्यापारः क्रियान्तरेण अवधाय पुनर्लटेवं प्राक्ष्यावग्न्यहीतं न सुज्ञते । (ii) केचित् विच्छेदम् अन्तराम् आच्चते । सर्वेन पाणिना पात्रम् अन्वालभ्य दक्षिणेन अवदाय प्राणाय आस्ये लुहोति इति श्रुयते ।

उच्छिष्टः—उच्छिष्ट + अच् (अश्वत्तादिल्वात् अस्त्वये) ; unwashed of the remnants of food attached to the different parts of the body.

अनारोग्यमनायुष्मस्त्वर्गं चातिभोजनम् ।

अपुरुणं लोकविहिष्टं तस्मात्तत् घरिवर्ज्येत् ॥ ५३ ॥

Prose. अतिभोजनम् अनारोग्यम्, अनायुष्मम्, अस्त्वर्गं च, अपुरुणं, लोकविहिष्टं [च भवति], तस्मात् तत् परिवर्ज्येत् ।

Bengali. अतिभोजन आরोग्य, आयुष्म, शर्व ओ प्रणोर बिरोधी एবं लोकসंवाङ्गे निषिद्ध । अতএব তাহা পরিত্যাগ করিবে ॥ ৫৩ ॥

English.—Excessive eating is prejudicial to health, to fame, and to the attainment of heaven and of spiritual merit, and it is detested by people. One should therefore avoid it. 57.

Kulluka. अतिभोजनदीप्तमाह—अनारोग्यमिति । अरीगो रोगाभावः, तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुषम् । यस्मात् अविभोजनमनारोग्यमनायुषं च भवति—अनीण्जनकल्पेन रीगमरणहेतुत्वात्, अस्खर्यं च—स्खर्गहेतु-यागाद्विरोधित्वात् (१), अपुख्यम्—इतरपुख्यप्रतिपचत्वात् (२), लोकविहिष्टं बहमेजितया लोकौनिंदनात्, तस्मात् तत्र कुर्यात् ॥ ५७ ॥

Kulluka Explained.

1. अस्खर्य &c.—अतिभोजन is अस्खर्य in as much as it hinders (the performance of) sacrifices which leads to (the attainment of) स्खर्ग ।

2. अपुख्यम् &c.—अतिभोजन is अपुख्य as it is a hindrance to the other virtues.

Notes.

अनारोग्यम्—न रोगः = अरोगः (= रोगाभावः); अरोगाय हितम् इति आरोग्यम्; अरीग + अज् । न आरोग्यम् = अनारोग्यम् ।

अपुख्यम्—न पुख्यम्; पुख्यविरोधि इत्यर्थः । Some take this to be subordinate to अस्खर्यम् ।—Thus, अपुख्यम् अतएव अस्खर्यम् । This seems to be more reasonable.

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्थिते ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥ ५८ ॥

Prose. विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन कायत्रैदशिकाभ्यां वा नित्यकालम् उपस्थिते, पित्रेण [तीर्थेन] कदाचन न [उपस्थिते] ।

Bengali. ब्राह्मणादि সকল জাতিই সর্বদা ব্রাহ্ম-তীর্থ হাঁড়া আচমন করিবেন । অথবা কান্ত-তীর্থ (প্রজাপতি-তীর্থ) ও দেব-তীর্থ হাঁড়াও আচমন করিতে পারেন । কিন্তু পিতৃ-তীর্থ হাঁড়া কদাচ আচমন করিবেন না ॥ ৫৮ ॥

English.—A Bráhmaṇa (and every one else) should sip water with the part of the hand called ब्राह्मतीर्थ ; or with the कायतीर्थ, or with the चैदशिक-तीर्थ (i.e. दैवतीर्थ) ; but never with the पितृतीर्थ । ५८.

हितीयोऽध्यायः ।

६८

Kulluka. ब्राह्मेणि । ब्राह्मादिसंज्ञेयं शस्त्रव्यवहारार्था (क), सुख्यर्था च, न तु सुखं ब्रह्मदेवताकल्पं (ख) सम्भवति, अयागच्छपत्वात् (ग) (१) । तोर्द्ध-शब्दोऽपि पावनशुण्योगात् (२) । ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रादिराचासित् । 'कः' प्रजापतिः, तदौर्यः—कायः,—‘तस्येदम्’ इति (पाणिनि—४।३।१२०) अण् इकारशास्त्रादेशः (३), वैदिग्निको दैवः, ताभ्यां वा । पित्रेण तु तीर्थेन न कदाचित् आचासित् ॥५८॥

Kulluka Explained.

1. ब्राह्मादि &c.—These technical terms ब्राह्म, &c., are for the facility of the discussion of these things in the S'astras, as well as for their praise ; certainly ब्रह्मन्, &c., cannot be the presiding deities of these limbs in the primary sense, as the latter are no sacrifices. [Medh. adds another हेतु—अयागच्छपत्वात् असम्भवत्वात् च । The argument is that only यागs and भज्जs have presiding deities, but these तीर्थs are neither of them ; hence these terms are simply intended to convey an idea of praise.]

2. तीर्थशब्दोऽपि &c.—They are called तीर्थ (in preference to any other term) on the analogy of their sacred character.

3. ‘कः’ प्रजापतिः &c.—The word ‘कः’ means प्रजापति । काय means anything relating to कः । The word काय is formed thus :—‘कस्य’ इदम् इति क + अण् by the rule तस्येदम् । क is changed into कि (irregularly). [Then, कि + अण् = कायः ।]

Notes.

विप्रः = विप्रादिः (see Kull.). All the castes are intended here.
तीर्थेन—Both masculine and neuter.

नित्यकालम्—नित्यः कालः—कर्मधारयः । अत्यन्तसंयोगे हितीया ।

कायः—क (=प्रजापति) + अण् = कि + अण् = कायः । See Kull.

(क) संव्यवहारार्थ—All except A.

(ख) न चतुर्मुखब्रह्मदेवताकल्पम्—S.

(ग) अयोगच्छपत्वात्—Bh, J, P.

वैदशिकः—विसः दशः (वाँडको विना अन्याः तिसः) इषां ते, यदा विराहताः
दश येषां ते विदशः देवाः । विदश + उक् । Medh. reads 'वैदशकाभ्याम्' ।
विदश + अण् by the rule 'देवताभ्यः अण्', ततः खार्षे कः ।

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽगे दैवं पित्रं तयोरधः ॥ ५६ ॥

Prose. अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थम्, अङ्गुलिमूले (= कनिष्ठाङ्गुलिमूले)
कायम्, [अङ्गुलीनाम्] अये दैवं, तयोः (= अङ्गुष्ठतज्ज्ञीः) अधः (= मध्ये) पित्रं
[तीर्थं] प्रचक्षते [प्रज्ञिताः] ।

Bengali. अङ्गुष्ठमूलतले ब्राह्मतीर्थ, (कनिष्ठा) अङ्गुलिर श्ले कायतीर्थ, अङ्गुलि-
नमूहेर अभिभागे दैवतीर्थ, एवं (अङ्गुष्ठ ओ तज्ज्ञी एই) हइटি अङ्गुलिर नधो पित्र-
तीर्थ—प्रज्ञितेरा बलिया थাকেন ॥ ५६ ॥

English.—They call the part at the root of the thumb, the
ब्राह्मतीर्थ ; that at the root of the (little) finger, the कायतीर्थ ; that at
the tips of the fingers, the दैवतीर्थ ; and that between the two
fingers (viz. the thumb and the index finger), the पित्रतीर्थ । 59.

Kulluka. अप्रसिद्धलात् (क) ब्राह्मादितीर्थान्याह (१)—अङ्गुष्ठमूलस्येति ।
अङ्गुष्ठमूलस्याषोभागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिमूले कायम्, अङ्गुलीनामये दैवम्,
अङ्गुष्ठप्रदेशिणीमध्ये (२) पित्रं तीर्थं मन्त्रादय आहुः । यद्यपि 'कायमङ्गुलिमूले'
'तयोरधः' इत्यत च अङ्गुलिमात् श्रुतं, तथापि स्मृत्यन्तरात् विशेषपरियहः (३) । तथाच
आज्ञवल्क्यः [११६]—

‘कनिष्ठादिशिण्यङ्गुष्ठमूलान्यग्’ करस्य च ।

प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-दैव-तीर्थान्यनुक्रमात् (४) ॥ ५६ ॥

Kulluka Explained.

1. अप्रसिद्धलात् &c.—The author defines the ब्राह्मतीर्थ, &c., as
these are not well-known.

2. अङ्गुष्ठप्रदेशिणीः मध्ये—[प्रदेशिणी is the *index* finger].

(क) अप्रसिद्धलात्—Taken as the closing word of the Tíká on
Sl. 58 by all except J.

3. यद्यपि &c.—[The text has अङ्गुलिमूले कायम् and तयोः अङ्गः पिवत्स्तम् । In neither of these two passages, a particular finger or fingers are named. In his explanation of those passages Kull. has supplied the names of the particular fingers intended in each case. He puts his arguments thus—] Although no particular finger or fingers are named in the passages ‘कायमङ्गुलि-मूले’ and ‘तयोरङ्गः’, yet those particular (विशेष) names should be supplied here with the help of other Smritis. [Then follows a quotation from याज्ञवल्क्य which see below.]

4. कनिष्ठा &c.—[The construction is as follows :—]

कनिष्ठासूलम्, आदिशिनीसूलम्, अङ्गुष्ठसूलम् and करस्य अगम्—these are respectively called प्रजापतितीर्थ, पिण्डतीर्थ, ब्रह्मतीर्थ and देवतीर्थ ।

Notes.

तयोः—पठ्टी in connection with the word अङ्गः by the rule ‘अङ्गी अतस्थैप्रद्यन्ते’ । On the strength of other authorities Kull. explains तयोः as अङ्गुष्ठप्रदेशित्योः ।

विराचामिदपः पूर्वं हि: प्रमुच्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव सृग्निदद्विरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

Prose. पूर्वम् अपः विः आचामित्, ततः मुखं हि: प्रमुच्यात्, अङ्गः खानि (चतुर्कण्ठादीति मुखच्छिद्वाणि) चैव आत्मानं शिरः एव च सृग्नित् ।

Bengali. [আচমনের প্রক্রিয়া এইরূপ—] [তাঙ্গাদি তৌর্ধ্বারা] প্রথমতঃ তিনবার জলগান করিতে হয়, তার পর [ওঠে ও অধর সংতৃপ্ত করিয়া অঙ্গুষ্ঠসূলদ্বারা] দুইবার মুখ মার্জনা করিতে হয়, তৎপর চক্ষুকর্ণ ইত্যাদি মুখস্থিত ছিন্সমূহ এবং বক্ষঃহঙ্গ ও মস্তক জলদ্বারা স্পর্শ করিতে হয় ॥ ৬০ ॥

English.—[To perform आचमन] he should first sip water thrice ; next twice wipe his mouth [with the root of the thumb]; and then touch with water the cavities [of the head], [the seat of] the soul, and the head. 60.

Kulluka. सामान्योपदित्य (१) आचमनस्य अनुष्ठालक्ष्मम् आह—
विराचामिदति । पूर्वं त्राङ्गादतीर्थं जलगच्छपत्रयं पिवेत् । अनन्तरं “संडल्य ओप्प-

धरौ (२) वारदयम् “अङ्गुष्ठमूलेन” संमृज्यात्, (३) ‘संवत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्या चतो मुखम्’ [२१४] इति इदेष विशेषाभिधानात् (४) । ‘खानि’ च इन्द्रियाणि जलेन मृशेत्—मुखस्य सत्रिधानात् सुखखाच्चेव (५) । गौतमोऽप्याह—[१ अः] ‘खानि चौपस्थृशीच्छीरण्डानि’ । ‘हृदयलक्ष्योति पुरुषः’ [हृददारण्डाक, ४।२७] इत्याद्युप-निषेत् (क) हृदयदेशलेन आत्मनः अवशात् ‘आत्मानं’ हृदयं (६), शिरस्य अङ्गिरिक मृशेत् ॥ ६ ॥

Kulluka Explained.

1. सामाच्चेन &c.—The author now gives the details (अनुष्टानं क्रम) of आचमन which has so long been discussed generally (सामाच्चेन) ।
2. संबल्प ओषाधरौ—Closing the upper and the lower lips.
3. ‘अङ्गुष्ठमूलेन’ संमृज्यात्—Should wipe (his mouth) *with the ball of his thumb*.
4. संवत्याङ्गुष्ठमूलेन &c.—[In explaining मुख प्रमृज्यात् above, Kull. has supplied the two points (i) ओषाधरौ संबल्प and (ii) अङ्गुष्ठमूलेन । Now, whence does he get them? In reply to this Kull. says that] these two points are particularly mentioned by इति in the text ‘संवत्याङ्गुष्ठमूलेन’ &c.
5. मुखस्य सत्रिधानात् &c.—Here by the word खानि (=क्षिद्राणि) the holes of the mouth (मुख-खानि) are to be taken inasmuch as the word मुख occurs here.
6. हृदि अतः &c.—The हृदय or heart is here meant by the word आत्मन्, as आत्मन् is said to be situated in the heart in many passages in the Upanishads, e. g., ‘In our internal heart there is Light—the Purusha’.

Notes.

द्विः—त्रि + असुच् ; three times ; thrice . द्विः also is similarly formed. N. B. Females and S'ūdras should perform each act only once : cf. स्त्रीशूद्रस्य सक्तात् सक्तात्—मनु, ४।१३६ ।

(क) इति उपनिषदि—S.

आक्षानम् = छद्यम् । Medh., after explaining it as छद्यम्, gives the following *additional* explanation :—‘नाभिम् आचमेत इति श्चित् स्थर्यते, तेन नाभि’ भवामहि’ । The practice is to touch both of them—the छद्य as well as the नाभि ।

अनुशासाभिरफेनाभिरज्जिस्तीर्थेन धर्मवित् ।

शौचेषुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदञ्जुखः ॥ ६१ ॥

Prose. शौचेषुः धर्मवित् अनुशासिः अफेनाभिः अङ्गः तीर्थेन (=ब्राह्मादित्येन) एकान्ते प्रागुदञ्जुखः सर्वदा आचमेत् ।

Bengali. শৌচেষু ধর্মবিত্ অনুশাসি: অফেনাভি: অংগঃ তীর্থেন (=ব্রাহ্মাদিত্যেন) একান্তে প্রাগুদঞ্জুখঃ সর্বদা আচমেত্ ।

English.—He who knows the sacred law and seeks purity should always perform the rite of आचमन with water neither heated, nor frothy, with a (prescribed) तीर्थ, in a solitary place and facing the east or the north. 61.

Kulluka. अनुशासिरित । अनुशीक्षताभिः (१), फेनवर्जिताभिः ब्राह्मादित्येन शौचमिच्छन् ‘एकान्ते’ जनैरनाकीर्णे, श्चिदेश इत्यर्थः, प्रागुदञ्जुख उदञ्जुखी वा सर्वदा आचमेत् । आपलब्देन [११४६] ‘तस्मभिष्य अकारणात्’ (२) इत्यभिधानात् (क) व्याधादिकारणव्यतिरेकेण नाचमेत् (३), व्याधादौ (ख) तु उष्णीक्रताभिरपि आचमने दीपाभावः । तीर्थव्यतिरेकेण आचमने शौचाभाव इति दर्शयितुम् उक्ताख्यापि तीर्थस्य (४) पुनर्व्वचमस् ॥ ६१ ॥

Kulluka Explained.

1. अनुशीक्षताभिः—N. B. The word अनुश means ‘not hot whether naturally or artificially’; but Kull. takes it in the latter sense only, and makes it clear by the synonym (अनुशीक्षते) which

(क) तस्मभिष्य कारणात्—All except P ; तस्मभिष्य कारणव्यतिरेकात्—P ; but the printed आपलब्द reads what has been adopted in the text, which is also supported by Kull.’s gloss which follows.

(ख) व्याधौ—A, B, Bh, Bk.

is formed in the passive voice.—उश्णशब्दः कायोपक्षत्रणार्थः । तथाहि पञ्चते—‘अश्वाभिरङ्गिः’ । एवं च श्रीषोभतमाः स्वभावेणाश्च न प्रतिषिद्धन्ते इति नेष्ठातिथिः । Gov. and Nár. also are to the same effect.

2. तप्ताभिश्च &c.—One should not perform आचमन with hot water without sufficient reason (e.g. disease, &c.)

3. न आचासेत्—[‘उशीक्षात्ताभिरङ्गिः’ इति शेषः ।]

4. उक्तस्यापि तीर्थस्य—Of the word तीर्थ which has already (viz. in Sl. 52) been spoken of (as the proper limb to perform आचमन with).

Notes.

शौचिभ्यः—आप + सन् + उ = ईम्पुः । शौचम् ईम्पुः इति द्वितीयात्पुरुषः, न लोकाव्यवनिष्ठा इत्यादिना षष्ठोनिषेधात् ।

सर्वदा—न प्रकरणात् भोजने एव, किं तर्हि विष्मूलादिशुद्धिषु अपि ।—Medh.

एकान्ते—एकः अतः यत्र तत् एकान्तम्, तत्र ।

प्रायुद्भुखः—प्राक् वा उदक् वा सुखं यस्य सः इति विपदो बड्डत्रीहिः ।—‘मुखशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धते । नाऽयं इन्दगभीं बड्डत्रीहिः, अपि तु बड्डत्रीहिः रेव । इन्दगर्भंतायां समाहारे समासान्तेन अकारेण भवितव्यम् । इतरेतरयोगीयपि नैव ;—न हि युगपत् उभयदिङ्गम्भुखेन सम्भवति । तत्र कश्चित् आचमनभागः प्रायुद्भुखेन कर्तव्यः, कश्चित् उद्भुखेन इत्यापतति’ ।—Medh.

हङ्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्तुष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

Prose. विप्रः हङ्गाभिः अङ्गिः, भूमिपस्तु कण्ठगाभिः, वैश्यस्तु प्राशिताभिः, शूद्रः अन्ततः (=जिह्वान्तेन) स्तुष्टाभिः [अङ्गिः] पूयते ।

Bengali. आचमनের जल हृदय पर्याप्त अवेश करिले ब्राह्मण परित्र हন, कठ्ठदेश पर्याप्त अवेश करिले क्षत्रिय, मूर्खपर्याप्त अवेश करिले बैश्य, एवं जिह्वा ओंठेर प्राप्त-देश यात्र शर्ष करिले शूद्र परित्र हन ॥ ६२ ॥

English.—In an आचमन, a Bráhmaṇa is purified by the water reaching to his heart; a Kshattriya by the water reaching to his

throat ; a Vais'ya, by the water taken into his mouth ; and a S'udra, by the water touched with the tips (of his lips and tongue). 62.

Kulluka. आचमनजलपरिमाणमाह—हङ्गभिरति । ब्राह्मणो हृदय-गामिनीभिः, चक्षिः करु-गामिनीभिः, वैश्यः अन्तरास्य-प्रविष्टाभिः “करुषप्राप्तभिरपि” (१), शूद्रो जिह्वौषान्तेनापि सृष्टाभिरङ्गिः पूर्ती भवति । अन्तः इति दृतीयार्थं तसिः ॥ ६२ ॥

Kulluka Explained.

i. करुषम् अप्राप्ताभिरपि—[By adding this Kull. makes a distinction between करुषाभिः and प्राप्तिभिः] ।

Notes.

हङ्गभिः—हङ्ग गच्छन्ति इति हङ्गः—हङ्ग—गम + ड । Adj of अङ्गः ।

पूर्यते—कर्मकर्त्तरि वाच्ये । Also see Notes on अङ्गः below.

भूमिपः = भूमिं पाति इति भूमिपः = राजा = चक्षियः in general.

अङ्गः—करणे दृतीया ; (or, अनुकूले कर्त्तरि दृतीया if we take पूर्यते in कर्मवाच्य) ।

अन्तः—दृतीयार्थं तसिः । अन्तः = अन्तेन = जिह्वौषान्तेन ।

उड्ढृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।

सब्ये प्राचीन आवीती निवीती करुषसज्जने ॥ ६३ ॥

Prose. दक्षिणे पाणी उड्ढृते द्विजः उपवीती उच्यते, सब्ये [पाणी उड्ढृते] प्राचीनावीती [उच्यते], [यज्ञस्त्रे वस्त्रे च] करुषसज्जने निवीती [उच्यते] ।

Bengali. [यज्ञस्त्रे अथवा उड्गतीय बामस्त्रहस्तित हইয়া । दक्षिण कঙ्कতলে लম्बान हইলে এবং] দক্ষিণ বাহু তাহার উপরে স্থাপিত হইলে দ্বিজকে উগবীতী বলা হয় । [দক্ষিণ স্থাপিত হইয়া বামকঙ্কতলে লম্বান হইলে এবং] বাম বাহু তাহার উপরে স্থাপিত হইলে তাহাকে প্রাচীনা঵ীতী বলা হয় । এবং কষ্ঠদেশ হইতে খজুভাবে লম্বান হইলে তাহাকে নিবীতী বলা হয় । ৬৩ ॥

English. A twice-born is called उपवीतिन् when his right arm is raised (so that the sacred thread or the dress, passing under it, rests on the left shoulder) ; he is called प्राचीनावीतिन् when his left

(arm) is raised (so that the thread or the dress passing under it, rests on the right shoulder); and he is called निवौतिन् when the thread or the dress slides down straight from the the neck. 63.

Kulluka. आचमनाङ्गतासुपवोतस्य दर्शयितुमुपवीतिलक्षण (क) ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावौतीत्यादिलक्षणमाह (१)—उद्भूते इति । दर्शकणि पाण्याङ्गुड्डृते वामखल्यस्थिते दक्षिणकाञ्चवलस्वे (ख) यज्ञसूते वस्ते च (ग) (२), उपवौती विजः कथ्यते । वामपाण्याङ्गुड्डृते दक्षिणस्थस्थिते वामकाञ्चवलस्वे (घ) प्राचीनावौती भग्यते । ‘सव्ये प्राचीनावौती’ इति कन्त्युङ्गुरोधादुक्तम् (३) । तथाच गोभिलः [११२२,३]—‘दक्षिण’ वाङ्गसुड्डृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति, दक्षिणकाञ्च-सन्धवलस्वं (ङ) भवति, एवं यज्ञोपवीती भवति (४) । सव्यं वाङ्गसुड्डृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कञ्चमन्धवलस्वं (च) भवति, एवं प्राचीनावौती भवति । ‘निवौती कण्ठसज्जने’ इति शिरोऽवधाय दक्षिणपाण्यादौ अपि अनुरूपते कण्ठादेव सज्जने कण्ठुपालस्वे (५) यज्ञसूते वस्ते च निवौती भवति ॥ ६३ ॥

Kulluka Explained.

1. आचमनाङ्गताम् &c.—To show that the posture of उपवौति is necessary for आचमन the author defines an उपवोतिन् here, and then incidentally the other two also, viz., प्राचीनावौतिन् and निवौतिन् ।

2. वस्ते—The word वस्ते here means the *upper* garment, i.e., the उच्चरीय । N. B. Some of the commentators, in explaining Gobhilā Grihya I, 2, १, observes—A garment is used if the

(क) उपवीतलक्षणम्—All except A.

(ख) दक्षिणस्थस्थवलस्वे—B, Bh, M, P.

(ग) वा—All except A, S.

(घ) वामखल्यस्थवलस्वे—M and P.

(ङ) दक्षिणस्थस्थवलस्वनम्—B, M, P. दक्षिणं कञ्चम् अवलस्वनम्—J, Bg, Bk, G ; but कञ्च is not neuter. The correct reading is given in the text.

(च) कञ्चमवलस्वम्—B, Bh ; स्थानस्थवलस्वनम्—A.

उपवौत has been lost, for instance, in a forest, and if it is impossible to get a string.

3. सत्ये प्राचीन &c.—‘सत्ये प्राचीनावीती’ would be the correct form according to Sandhi. But it is here put as प्राचीन आवीती for the sake of the metre.

4. दक्षिणं बाज्ञम् &c.—A twice-born is called यज्ञोपवीतिन् (or simply उपवीतिन्) when he passes (his sacred thread and उत्तरौय) under the right arm and embracing (अवधाय = अवधिं कला) the head makes them rest on the left shoulder, the thread and the उत्तरौय thus remaining suspended on the right side (दक्षिणकक्ष)।

5. शिरः अवधाय &c.—A twice-born is said to be निवीतिन् when his right arm, &c., remaining as they are, his sacred thread and उत्तरौय slide down straight (कर्तुप्रालम्ब) from the neck (like a garland) with the head within.

Notes.

पाणी—As some of the commentators remark, the word पाणी (hand) here stands for वाहु (arm).

दिकः—This is by way of illustration only. As a matter of fact a शूद्र also may be उपवीतिन् and so forth. He has no sacred thread, but his उत्तरौय alone plays the part in the posture.

सत्ये = वासि। Qualifying पाणी to be understood.

प्राचीन आवीती—It should be प्राचीनावीती according to the rules of Sandhi. See Kull. 3.

प्राचीनावीती—आ—वि—इ (ण) + क्त = आवीतम् । प्राचीनम् आवीतम् इति प्राचीनावीतम् । तत् अस्य अस्ति इति प्राचीनावीत + इति ।

The words उपवीती and निवीती also are similarly derived.

सज्जते यत् वत् सज्जनम्—सज्ज + युच् ; adj. of यज्ञम् and वस्त्र to be understood.

कण्ठसज्जने—कण्ठात् सज्जनम्, तस्मिन्—५मी तत्पुरुषः ।—Kull. कण्ठे सज्जनम् सज्जः स्थापनम् वस्त्रस्य सूतस्य वा ।—Medh.

N. B. उपवीत, निवीत and प्राचीनावीत—The three postures are respectively employed in the observances relating to the Devas, to the (few first-born) men (viz. सनक, सनन्द, &c.), and to the Manes. Cf. श्रुति—उपवीतं देवानाम्, निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितृणाम् ।

मेखलामजिनं दण्डम् उपवीतं कमण्डलुम् ।

अम्बु प्रास्य विनष्टानि गङ्गीनान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

Prose. मेखलाम् अजिनं दण्डम् उपवीतं कमण्डलुम्—विनष्टानि [एतानि] अम्बु प्रास्य अन्यानि मन्त्रवत् गङ्गीत ।

Bengali. মেখলা, উত্তরীয় চৰ্ছ, দণ্ড, ঘঙ্গাপৌতি ও কমণ্ডল—এই সকল নষ্ট হইলে তাহা জলে নিক্ষেপ করিয়া [শগুহোত] বন্দোচ্ছারণপূর্বক নৃতন গ্রহণ করিতে হুৰ । ৬৪ ।

English.—Girdle, skin (which serves as the upper garment or उत्तरैय), staff, sacred thread and water-pot—these, when worn out, one should throw into water, and take new ones with the recitation of Mantras. 64.

Kulluka. मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रचिप्य अन्यानि खस्तगङ्गीक्तमन्तः (१) गङ्गीयात् ॥ ६४ ॥

Kulluka Explained.

1. खस्तगङ्गीक्तमन्तः:—[This is the meaning of मन्त्रवत् ।] Attended with Mantras according to the गङ्गा of the person in question.

Notes.

अनिनम्—चर्म । ‘अजिनं चर्मं ज्ञातिः स्त्रौ’ इत्यमरः । This refers to the upper garments mentioned in Sl. 41.

कमण्डलुम्—गङ्गीतान्यानि मन्त्रवत् इति कमण्डलोरपि उक्तात् कमण्डलीरपि उदकार्थं ग्रास्यवत् गङ्गण्ड इत्यवसीयते । Cf. विना कमण्डलुना नाव्यानं ब्रजित्, न सौभान्ते, न गङ्गाद गङ्गम् । पदस्पि न गच्छेत इतुमात् शतेके ॥—वीथायन, १४१२५, २६ ।

प्राप्त—प्र—अस (क्षिपणे) + ल्याप् ; having thrown away.

अन्यानि—नवानि इत्यर्थः ।

मन्त्रवत्—मन्त्र + मन्त्रप् । Adverb modifying रह्नीत ।

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोद्वाविंशे वैश्यस्य द्वयधिके ततः ॥ ६५ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य केशान्तः षोडशे वर्षे, राजन्यबन्धो द्वाविंशे, वैश्यस्य ततः द्वयधिके (अर्थात् चतुर्विंशे वर्षे) विधीयते ।

Bengali. বাঙ্গালের কেশান্তাথা সংস্কার পর্যবেক্ষণৰ রৰ্ম, ক্ষত্ৰিয়ের দ্বাবিংশে এবং বৈশ্যের চতুর্বিংশ বৰ্ষে কৱিত হয় । ৬৫ ।

English.—The ceremony called केशान्त [shaving the hair (beard, &c.)] is ordained for a Brāhmaṇa in the sixteenth year (after conception); for a Kshattriya, in the twenty-second; and for a Vais'ya, two years later than that, i.e., in the twenty-fourth year. 65.

Kulluka. केशान्त इति । केशान्ताख्यो गृह्णीत्कसंखारे ‘गर्भादिसंख्या-वर्षाणाम्’ इति वौधायनवचनात् गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, चवियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्वयधिके—गर्भचतুর্বিংশ, কৰ্তব্যঃ ॥ ৬৫ ॥

Notes.

केशान्तः—केशानाम् अनः यस्मिन् सः, बहुत्रैहिः ।

राजन्यबन्धोः—Here also as in Sl. 38, the word बन्धु at the end of the compound does not imply any censure.

The केशान्त is otherwise called गोदान । गोदानः लोमानि दीयन्ते खख्यन्ते अस्मिन् इति गोदानम् । It is almost the same as चूडाकर्म (Sl. 35). The shaving of beard, moustache, &c., which do not appear at the age of चूडाकर्म are particularly intended by this ceremony. The last remnant of this ceremony is to be found in these days in the shaving before marriage.

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

Prose. स्त्रीणां शरीरस्य संस्कारार्थम् इयम् आवृत् (=परिपाटी, जातकर्मादि:) अशेषतः (=समग्रा) यथाकालं यथाक्रमम् अमन्त्रिका कार्या ।

Bengali. স্ত্রীলোকদের দেহশুক্রিন নিশিত এই (জাতকর্মাদি) সমগ্র ক্রিয়াক্রম উপযুক্তকালে এবং নিয়মিতভাবে করা কর্তব্য, কিন্তু তাহাতে কোন মন্ত্রোচ্চারণ করিতে হইবে না । ৬৬ ।

English.—This whole series (of ceremonies) should be performed for females (also), for the purification of their bodies, at the proper time and in proper order, but without the recitation of Mantras. 66.

Kulluka. अमन्त्रिकेति । ‘इयम् आवृत्’ अयं जातकर्माद्य-क्रियाक्रापः समग्रः उक्तकालक्रमान्तिक्रमणे (क) (१), शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणामसन्त्रकः कार्यः ॥ ६६ ॥

Kulluka Explained.

1. उक्तकालक्रमान्तिक्रमण—[This is the synonym of the two words यथाकालम् and यथाक्रमम् combined.]

Notes.

अमन्त्रिका—जाति सन्तो यथाः सा अमन्त्रिका ; वहनीही समाप्तान्तः कप, ततः स्विशम् आप् इकारागमयः ! Without any Mantra.

N. B. The ceremony of विवाह, however, should be attended with Mantras. Cf. ‘विवाहस्तु समन्वकः’—याज्ञवल्का, ११० ।

आवृत्—स्त्रीलिङ्गम् । आ—वृत + क्रिप् = आवर्तनम् । For synonyms, cf. ‘आवृत्पूर्वीं स्त्रियां वाऽवृत्परिपाटीं अहुक्रमः’ इत्यमरः । Series of ceremonies, viz. जातकर्म, नामकरण, &c.

अशेषतः—समग्रा ।

आवृत् अशेषतः कार्या—N. B. But the ceremony of क्षेत्रान्तः is specially forbidden and the ceremony of विवाह serves the purpose of उपग्रहण (Manu II, 67) in the case of girls.

(क) उक्तकालक्रमण—All except A, S.

संखारार्थम्—संखारार्थ उद्दृ इति संखारार्थम्, निवसमासः । सं—कृ + चक्षु—
संखारः, the augment मुट् comes in by the rule ‘संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे’ ।
यथाकालम्, यथाक्रमम्—अलतिक्रमार्थे अव्ययीभावः ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संखारो वैदिकः सृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया (क) ॥६७॥

Prose. वैवाहिकः विधिः स्त्रीणां वैदिकः संखारः सृतः । [तब] पतिसेवा
गुरौ वासः, गृहार्थः [च] अग्निपरिक्रिया ।

Bengali. খীলোকের পক্ষে বিবাহই বৈদিক-সংক্ষার-শনীগ্র । এবং তাহাতে
পতিসেবাই গুরুকুলবাস এবং গৃহকার্য অগ্নিপরিচর্যা-শনীগ্র ॥ ৬৭ ॥

English.—In the case of females, the nuptial ceremony is said to be the Vedic sacrament (i.e. initiation); their attendance on husbands [is equivalent to] the residence in the preceptor's house, and the house-hold duties [correspond to] the attendance to the sacred fire. 67.

Kulluka. अनेन उपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषम् (१) आह—वैवाहिक इति ।
विवाहविविरेव स्त्रीणाम् वैदिकः संखारः उपनयनाख्यो भवादिभिः सृतः । पतिसेवै
गृहजाले वासो विद्याअव्यग्रस्तुपः । गृहज्ञत्वेव सायं-प्रातः-समिज्जीभस्तुपा अग्निपरिचर्या (२) ।
तच्चाद् विवाहाद्यैरुपनयनस्थाने विधानात् उपनयनादेः निरचिरिति (३) ॥ ६७ ॥

Kulluka Explained.

1. विशेषम्—Exception.
2. गृहज्ञत्वेव &c.—The house-hold duties are the अग्निपरिचर्या (synonym of अग्निपरिक्रिया) or attendance to the sacred fire which consists in (successively) offering (three) Samidhs to it (with Mantras) in the morning and evening. [There is perhaps also an idea of circumambulation conveyed by the prefix परि । See Sl. 48.]
3. तच्चात् &c.—[See Notes.]

(क). अग्निपरिक्रिया—J, Bg, Bh, G. Not an impossible reading, but see Notes.

Notes.

In this Sloka Manu clearly says that in the case of females वैवाहिको विधिः, पतिसेवा and गृहार्थः are the substitutes for उपनयनम्, गुरुकुलवासः and अग्निपरिक्रिया । In other words, the latter three should not be performed in the case of girls. We, however, come across two passages which prescribe, or at least prescribed in the days of yore (cf. S'akuntalā, I, 25), the last two ceremonies for a class of females, and the उपनयन for all of them. We quote the passages below :—

द्विविधाः स्त्रियः—ब्रह्मवादिन्दिनाम् उपनयनम्, अग्नौन्यनं, वेदाभ्यन्तः, स्वर्गहृच भैश्चर्यां इति । सदीबध्युताम् उपनयनं कल्पा विवाहः कार्यः । इति हारीतः ।

अपरच्छ—पुराकल्पे पु नारीणां सौज्ञीवस्त्रमिष्टते ।

, अभ्यापनञ्च वेदानां सात्विलीवाचनं तथा ॥ इति यमः ।

It is, however, a curious fact that like many other quotations attributed to these two authorities, neither of these is to be found in the printed editions of their texts.

अग्नि-परिक्रिया—परि—क्ल + श = परिक्रिया । Some read अग्नि-परिक्रिया—*the augment सृट् coming in by the rule ‘संपर्युपेयः करीतौ भूषणे’*; but the claim of सृट् is not undisputed here, the sense of decoration being not very prominent. For the meaning of अग्निपरिक्रिया, see Kull. 2.

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

Prose. द्विजातीनाम् उत्पत्तिव्यञ्जकः (= द्वितीयजन्मसृत्ककः) औपनायनिकः (= उपनयनसम्बन्धी) पुण्यः विधिः एषः प्रोक्तः, [अधुना] कर्मयोगं निबोधत ।

Bengali. द्विजातीनाम् उत्पत्तिव्यञ्जकक उपनयनसम्बन्धीय परिक्र बिधान एই बर्णित हইল । এক্ষণে আগমনিরা [উপনযনতের] ক্রিয়াকল শ্রবণ করুন ॥ ৬৮ ॥

English.—Thus has been described the sanctifying rule for the initiation of the twice-born which indicates their second birth. Learn now the duties to which they should afterwards apply themselves. 68.

Kulluka. एष इति । औपनायनिक इति अनुश्टुतिकादित्वादुभयपदवडिः (१) । अयं द्विजातीनामूपनयनसम्बन्धो कर्मकलाप उक्तः, उत्पत्तेः द्वितीयजन्मः व्यञ्जकः । इदानीमूपनीतस्य येन कर्मणा योगः तं प्रस्तुत इति (क) ॥६८॥

Kulluka Explained.

१. औपनायनिकः &c.—In the form औपनायनिकः [उपनयन + उक् (= श्लाङ्क)] (the initial vowels of) both the members (viz, उप and नयन) are lengthened by the rule अनुश्टुतिकादीनां च । [Similar words are आनुश्टुतिकम्, आधिनौतिकम्, आविकसौतिकम् (Sl. 44), &c.]

Notes.

औपनायनिकः—See Kull. Relating to उपनयन ; adj. of विधिः ।
कर्मयोगः—कर्मणा योगः ; कर्माधिकारः ; कर्माचारिणी कर्माणि इत्यर्थः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमन्त्रिकार्यं च सम्योपासनमेव च ॥ ६८ ॥

Prose. गुरुः शिष्यम् आदितः उपनीय शौचम्, आचारम् अग्निकार्यं च सम्योपासनम् एव च आदितः शिक्षयेत् ।

Bengali. গুরু শিষ্যকে উপনীত করিবা তাহাকে সর্বাধো শোচ, আচার, আতঙ্কালে ও সায়ঁকালে কর্তব্য অগ্নিকার্য এবং সক্ষোপাসন শিক্ষা দিবেন ॥ ৬৯ ॥

English.—Having initiated the pupil, the preceptor should first teach him physical purification and other ceremonials, attendance to the (sacred) fire and the twilight devotions. 69.

(क) इदानीमूपनीतस्य येन कर्मणा योगसं प्रस्तुत इत्याह—Read by B, Bh, Bk, M at the beginning of the Tikā on Sl. 69.

Kulluka. उपर्युक्त गुरुविति । गुरुः शिष्यसुपनीय प्रथमस् ‘एका लिङ्गे
गुदे तिसः’ (मनु—५।१३६) इत्यादि (१) वस्त्वमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम्, अग्नौ
सायंप्रातःसमिङ्गोमानुष्टानं (क) (२) समन्वकं (ख) सम्मीपासनविधिं च शिचयेत् ॥६६॥

Kulluka Explained.

१. एका लिङ्गे &c.—[This is about the application of mud
after answering a call of nature.]
२. अग्नौ सायंप्रातः &c.—[See Sl. 67, Kull. Expl. 2].

Notes.

आदितः— आदि + तस्, समस्याम् ।

आचारम्—स्नान, आचमन, &c.—Kull. Medh., Gov. and Nár.
include these in the previous term, viz., शौचम्, and take आचार
to mean ‘conduct’. Cf. आचारः गुरुदीपां प्रत्याक्षासनदानाभिवाहनादिभिः—
Medh. This seems to be more reasonable.

सम्मीपासनम्—सम्यायाः उपासनम् । सम्यायाः इत्यत्र कर्मणि घट्टी ।

अध्येष्ठमानस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुद्भुवः ।

ब्रह्माज्ञलिङ्गातोऽध्यायो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ३० ॥

Prose. अध्येष्ठमाणस्तु [शिष्यः] यथाशास्त्रम् आचान्तः उद्भुवः ब्रह्माज्ञलि-
क्तः लघुवासाः जितेन्द्रियः [च] अआयः ।

Bengali. अध्यायनेच्छु शिष्य यथाशास्त्र आचन्त कরিয়া পৰিজ্বেন্ত্র ও জিতেন্দ্ৰিয়
হইয়া উত্তৰমুখে উপবেশনপূৰ্বক ব্ৰহ্মাজ্ঞলি কৰিলে পৱ গুৰু তাৰাকে অধ্যাপন
কৰিবেন ॥ ১০ ॥

(क) — समिङ्गोमानुष्टानं—A.

(ख) The अवस्थार after समन्वक is not found anywhere. But we have put it on the following grounds. Both the ceremonies viz., समिङ्गोम and सम्मीपासना are समन्वक, and Medh. distinctly mentions them to be so. It is probable that Kull. also intends this and has therefore placed the qualifying adjective समन्वक in the intermediate position.

English.—A student who is about to begin the study, shall receive instruction after he has sipped water in the prescribed manner, putting on a clean dress and controlling his senses, and has sit with his face to the north and has made the *Brahmānjali*. 70.

Kulluka. अव्येषमाण इति । अव्येषनं करिष्यमाणः शिष्यः यथाष्टुकं क्रताच्चमनः उत्तराभिसुखः क्रतब्रह्माज्ञलिः (क) पविच्चवस्तः क्रतेन्द्रियसंयमः गुरुक्षणा अव्याप्तः । 'प्राञ्छुखो दक्षिणातः शिष्य उद्दम्भुखो वा' [१३ अ] इति गौतमवचनात् प्राञ्छुखस्थाप्यव्ययम् (१) । ब्रह्माज्ञलिक्रत इति 'वाहिताग्न्यादिषु' [पा—२४३७] इत्येन क्रतशब्दस्य परनिपातः (२) ॥ ७० ॥

Kulluka Explained.

1. प्राञ्छुखः &c.—[The text has उद्दम्भुख only. Kull. on the authority of Gautama says that the pupil may be प्राञ्छुख also. The quotation means—] the pupil should sit to the right (of the Guru) facing the east or the north.

2. ब्रह्माज्ञलिक्रतः इति &c.—[See Notes on ब्रह्माज्ञलिक्रतः] ।

Notes.

अव्येषमाणः—अधि—इ (ङ) + शान्त (लटः स्थाने), 'लटः सह वा' ।

ब्रह्माज्ञलिक्रतः—ब्रह्मणः अज्ञलिः = ब्रह्माज्ञलिः । (For the meaning of the word ब्रह्माज्ञलि, see next Sloka). क्रतः ब्रह्माज्ञलिः येन स क्रतब्रह्माज्ञलिः ब्रह्माज्ञलिक्रतः वा ; the परनिपात of the word क्रत is optional by the rule 'वा आहिताग्न्यादिषु' । यदा—आहितः अग्निः अनेन इति आहिताग्निः अग्न्याहितो वा । Medh. mentions ब्रह्माज्ञलिक्रत् as a variant here.

लघुवासाः—लघु ख्वत्यं (पवित्रं वा) वासः (वस्तं) यस्य सः । Medh. has a very curious note on this word :—

लघुवासा धौतवासा, प्रकृत्येन लघुनी वाससी भवतः । अथवा अद्यं रोमादिस्थूलवसनः चित्तव्याचेप-ताड्यमानो न प्रहारं वेदवेत्, तवय न युक्तः पठेत् । अपनीयमाने हु वाससि गुरोः खेदः स्थात् । निरावरणे च काये रजूदिना ताड्यमानो महतीं वालो वेदनाम् अनुभवेत् । अतः द्वार्थं लघुवासस्त्वम् ।

(क) क्रताज्ञलिः—A, B, Bh, M, V.

Rāgh. seems to give the right explanation :—युक्तः लघुवासाः पवित्रासाः वा, i.e., wearing a dress lighter than that of the Guru, or with clean pure clothes on.

ब्रह्मारचेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

Prose. ब्रह्मारचे अवसाने च गुरोः पादौ सदा ग्राह्यौ । हस्ती संहत्य अध्येयम्—सः हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ।

Bengali. बेदपाठेरे आरचे ओ अন्ते गुरুর পাদব্রহ্মবন্দনা নিতা কর্তব্য। হস্তব্রহ্মসংযুক্ত করিয়া অধায়ন করিতে হৈ। ইহারই নাম ব্রহ্মাঞ্জলি ॥ ৭১ ॥

English.—At the beginning and at the end of (a lesson in) the Veda the student should always clasp the feet of his preceptor. He should study with joined palms ; this is called the Brahmanjali (lit. joining palms for the sake of Brahma or the Veda). 72.

Kulluka. ब्रह्मारचेऽवसाने च इति । वेदाव्ययनस्य आरचे कर्तव्ये, समापने च ज्ञाते, गुरोः पादोपसंयहणं कर्तव्यम् । हस्ती ‘संहत्य’ संश्लिष्टौ ज्ञाता अध्येयम् ; स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वशीकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः (१) ॥ ७१ ॥

Kulluka Explained.

i. पूर्वशीकोक्त &c.—This is the explanation (व्याकार) of the word ब्रह्माञ्जलि mentioned in the previous Sloka.

N. B. The word व्याकार (which comes from the same root as of व्याकरण) used by Kull. means—explanation.

Notes.

ब्रह्मारचे—ब्रह्मणः (वेदस्य) आरचे ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

Prose. व्यत्यस्तपाणिना गुरोः उपसंग्रहणं कार्यम् । सव्येन [पाणिना] सव्यः [पादः] स्पष्टव्यः, दक्षिणेन [च पाणिना] दक्षिणः [पादः] स्पष्टव्यः ।

Bengali. হস্তহন্ত ব্যাক্ত করিয়া (অর্থাৎ আড়াআড়ি ভাবে গাথিয়া) শুরুর পাদবন্ধনা করিতে হয়।—বামহস্ত দ্বারা শুরুর বাম পাদ এবং বক্ষিগহস্ত দ্বারা শুরুর দক্ষিণ পাদ স্পর্শ করিতে হয় ॥ ৭২ ॥

English.—With crossed hands the student should clasp the feet of his preceptor.—The (preceptor's) left foot should be touched with the (student's) left hand, and the right foot with the right hand. 72.

Kulluka. अव्यक्तपाणिनेति । पादोपसंयहणं कार्यम् इति अनन्तरमुक्तम्, तदृश्यव्यक्तपाणिना कार्यम् इति विघोयते (१) । कौटुम्बी अव्यासः (२) कार्यं ? इत्यतः आह—सर्वेन पाणिना (३) सर्वः पादः, दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरीः स्पर्शव्यः । उच्चानहस्ताभ्यां च इदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसि:—‘उच्चानहस्ताभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सर्वं सर्वेन पादावभिवादयेत्’ (४) । दक्षिणापरिभावेन अव्यासोऽयं (क) शिष्टसमाचारात् (५) ॥ ७२ ॥

Kulluka Explained.

1. पादोपसंयहणम् &c.—It has just now (अनन्तरम्) been said that the feet (of the Guru) should be clasped. That is here enjoined to be done with hands placed cross-wise (अव्यक्त) ।

2. अव्यासः—cross-wise posture.

3. सर्वेन पाणिना—With the left hand.

4. उच्चानहस्ताभ्याम् &c.—This touching of the feet should be done *with palms upwards* (उच्चान) । Cf. Paithinasi—‘with hands *with palms upwards* he should touch (his preceptor's) feet—the right foot with the right hand and the left foot with the left hand’.

5. दक्षिणीपरिभावेन &c.—In accordance with the practice amongst the शिष्ट (learned) the right hand should be placed *upon* (उपरि) the left in the cross-wise posture.

Notes.

अव्यक्तपाणिना—वि—अति—अस+क्तः=अव्यक्तः । अव्यक्तौ पाणी (हस्तौ) यस्य सः, तेन ।

(क) अव्यासो वाऽयं—B, Bg, M, P, V.

On this word Medh. observes—अन्ये तु विन्यसपाणिना इति पठन्ति । स्पर्शादेव च विन्यासे सिद्धे न अतितात्यः पिण्डस्पर्शनात् दाहभयात् अङ्गुल्ययमात्रेण अशेषं कर्तव्यम्, अपि तु हस्तौ विन्यसितव्यौ निधातव्यौ ; पीड़ने तु पीड़ाकरं लिपिङ्गम् इति वर्णयन्ति ।

सव्येन = वासिन ; adj. qualifying पाणिना to be understood.

सव्यः—Adj. qualifying पादः to be understood.

दक्षिण दक्षिणः—See सव्येन and सव्यः above.

अथेष्टमाणं तु (क) गुरुनित्यकालमतन्त्रितः ।

अधीषु भो इति ब्रूयाद् विरामोऽमित्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

Prose. अतन्त्रितः गुरुः अथेष्टमाणं [ग्रिघ्नम्] अधीषु भो इति नित्यकालं ब्रूयात्, विरामः अस्तु इति च आरमेत् ।

Bengali. উক্ত অধ্যায়নেচ্ছ শিয়াকে 'অধ্যায়ন কর' এই বলিয়া সর্বিক অধ্যাপন আৱশ্য কৰিবেন এবং 'বিৱত হও' এই বলিয়া 'বিৱত হইবেন'। ইহাতে আগস্ত কৰিবেন না ॥ ৭৩ ॥

English.—The teacher should at all times, unwearyed, say to his pupil who is about to study, "Ho, begin" and he should stop by saying "Let there be a pause". 73.

Kulluka. अथेष्टमाणमिति । अथेष्टमाणं करिष्यामाणं शिष्यं सर्वदा अनुबस्तु गुरुः 'अधीषु भोः' इति प्रथमं जट्ठत् । शेषे तु विरामोऽस्तु इति अभिघाय 'आरमेत्' (ख) लिखते ॥ ७३ ॥

Notes.

अथेष्टमाणं तु गुरुः—Some read अथेष्टमाणस्तु गुरुम् and thus invert the order of the subject and the object. But that does not seem to be preferable.

आरमेत्—व्याङ्ग्यपरिम्यो रसः इति सूत्रेण परस्पैपदम् ।

(क) अथेष्टमाणस्तु—A.

(ख) विरमेत्—All except. A.

ब्रह्मणः (क) प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्ववत्यनोङ्गतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्णति ॥ ७४ ॥

Prose. ब्रह्मणः आदौ अने च सर्वदा प्रणवं कुर्यात् । पूर्वम् ओङ्गतं [ब्रह्म] स्वति, परस्तात् च [अनोङ्गतं ब्रह्म] विशीर्णति ।

Bengali. বেদপাঠের আদিতে এবং অন্তে প্রণব অর্থাৎ ওঙ্কার উচ্চারণ করা কর্তব্য । পূর্বে ওঙ্কার উচ্চারিত না হইলে বেদের সেই অংশ যন হইতে বিচ্ছুত হয় এবং পরে ওঙ্কার উচ্চারিত না হইলে তাহা যনে অবস্থানই করে না ॥ ৭৪ ॥

English.—He should always pronounce the syllable ‘Om’ at the beginning and at the end of (a lesson of) the Veda ; unless the Om precede, the lesson will slip away (from him), and unless it follow, the lesson will fade away. 74.

Kulluka. ब्रह्मणः (ख) प्रणवमिति । ब्रह्मणो (ग) वेदस्य अथयनारम्भे अथयनसमाप्तौ च ओङ्गारं कुर्यात् । यस्मात् पूर्वं यस्य ओङ्गारः न क्लतः तत् ‘स्वति’ श्वन्नः श्वन्नैः नश्वति, यस्य परस्तात् न क्लतः तत् ‘विशीर्णति’ अवस्थितिमेव न ज्ञभते ॥ ७४ ॥

Notes.

ब्रह्मणः—वेदस्य । ‘वेदस्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ इत्यमरः ।

प्रणवम्—प्रणवश्च अनेन असौ वा इति प्र—नु+आप—करणे कर्मणि वा ।
प्रणवः = ओङ्गारः ।

ओङ्गतम्—ओम् इत्यनेन क्लतम् (संक्षतम्) इति ओङ्गतम् । यदा, ओम् इति क्लतम् उच्चारितं यज्ञिन तत् ओङ्गतम् (जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या) । न ओङ्गतम् इति ओङ्गतम् ।

पूर्वम्, परस्तात्—Nár. explains it as पूर्वं प्राक् गटहीतं ब्रह्म स्वति नश्वति, परस्तात् यहीत्यमाणं विशीर्णते यहेणाच्छे एव सम्यक् न यद्यते ।

(क) ब्राह्मणः—A, B, Bg, Bh, G.

(ख) ब्राह्मणः—A, Bg, Bh, G.

(ग) ब्राह्मणः—A, Bg, Bh, G.

प्राक्कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पापितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूनस्तत ओङ्कारमर्हति ॥ ३५ ॥

Prose. प्राक्कूलान् [दर्भान्] पर्युपासीनः, पवित्रैश्चैव पापितः, निभिः प्राणायामैः पूतः ततः ओङ्कारम् अर्हति ।

Bengali. পুরীগ্রামভোগৱি উপবিষ্ট হইয়া, হস্তহস্য কুশমন্ত পবিত্র বারা পবিত্রী-কৃত হইয়া [পুরুক, কৃষ্ণক ও চেচক এই] তিনি প্রকার আগামীর বারা পৃত হইলে তবে অণবোচরিণের বেগ্য হওয়া বাবু ॥ ১৫ ॥

English.—Seated on (Kus'a-grass) with their points to the east, purified by the Pavitras (made of Kus'a-grass) and sanctified by the three regulations of breath, one is fit to pronounce the syllable 'Om'. 75.

Kulluka. प्राक्कूलान्निति । 'प्राक्कूलान्' प्रागयान् दर्भान् असीनः, 'पवित्रैः' क्लौष्टि करेदयस्तः, पवित्रैक्षतः, 'प्राणायामैस्त्रियः' पञ्चदशमावैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः । अकारादिलघुच्चर-कालथ मात्रा (2) । ततोऽस्यद्यनार्थोङ्कारमर्हति ॥ ३५ ॥

Kulluka Explained.

1. प्राणायामाः वयः &c.—Each of the three प्राणायामः covers 15 Mátrás.

2. अकारादि &c.—A Mátrá is the period of time required for the utterance of a short vowel, e.g., अ, &c.

Notes.

प्राक्कूलान्—प्राञ्चि (पूर्वदिशबत्तीनि) कूलानि अग्निं थेषां ये प्राक्कूलाः, तान् । Adj. qualifying दर्भान् to be understood ; objective of पर्युपासीनः which is transitive.

पवित्रम्—पू + इव (करणी)—‘पुवः संज्ञायाम्’ । A technical term for हस्तकृष्ण, यज्ञोपवीत and some such other things which are always held to be sacred.

प्राणायामः—प्राणायामः consists in performing successively the three methods of पूरक (breathing *in*), ऋचक (suspension of breath) and रेचक (breathing *out*), and covers, according to Gautama, 15 Mátrás, i.e., the period of time required for the utterance of 15 short vowels. N. B. The number of times the प्राणायाम is to be repeated varies with the capacity of the performer.

अकारं चाष्टुकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वैद्यन्निरदृहत् भूमुवःस्वरितीति च ॥ ७६ ॥

Prose. प्रजापतिः अकारं च उकारं च मकारं च, भूमुवःस्वरिति इति च वैद्यन्निरदृहत् ।

Bengali. प्रजापति उका (প্ৰণবেৰ অবশ্বব) অকার, উকার ও মকার, এবং শঃ, ভুঃ ও শঃ এই ব্যাহতিত্ব তিনি বেদ হইতে উক্ত করিছাইন । ৭৬ ।

English.—Prajápati (Brahmá) has milked out (as it were) from the three Vedas the letter अ, the letter उ and also the letter श, as well as (the three Vyáhritis or words) Bhur, Bhuvas and Swar. 76.

Kulluka. अकारं चेति । ‘एतद्वैरसेतां च’ (मनु—२.७८) इति वच्यति, तस्यायं शेषः (१)। अकारसुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वैद्यन्निरदृहत् चतुर्घन्यजुःसामलच्छणात् भूमुवःस्वरिति व्याहृतिवयं (२) च क्रमेण ‘निरदृहत्’ उडृतवान् ॥ ७६ ॥

Kulluka Explained.

1. एतद्वैरस् &c.—The author will say ‘एतद्वैरसेतां च’ &c. (Sl. 78). The present Sloka is its शेष or means, i.e., the present Sloka paves the way for what will be said in Sl. 78. N. B. The word शेष is a technical term used in सौमांसा philosophy to mean ‘means (to an end)’.

2. व्याहृतिवयम्—[For the meaning of the word व्याहृति, see Notes on the word in Sl. 78.]

Notes.

अकारम्—अ + कार । अ इति शब्दात् उत्तरं 'कार'प्रत्ययः by the Vártika 'वर्णात् कारः' ।

निरदुहत्—निर्—दुह (भादि) + लुड्—इ । This is a rare form, दुह being almost invariably used as अदादि—उभयपदी, giving the forms अधुच्चत्, अधोचौत्, and अधुच्चत् in लुड्, 3rd person, singular.

भूर्भुवःस्त्रिति इति च—The repetition of the word इति seeks to include the other व्याहृतिः also, viz., महर्, जन, तपस् and सत् । इतीतिइतीन् प्रकारव्याख्याभिधानेन भूर्भुवःस्त्रित्येवप्रकाशा व्याहृतयः संग्रहीताः ।—Nár.

विभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्दुहत् ।

तदित्यर्थोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठो प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

Prose. परमेष्ठो प्रजापतिः तदिति अस्याः सावित्र्याः चृत्वः पादं पादं विभ्यः एव तु वेदेभ्यः अद्दुहत् ।

Bengali. পরমেষ্ঠী বৃক্ষ 'তৎসবিত্তুর্বরণাম্' ইতাদি সবিত্তুদেবতাক খকের তিনগাত তিন বেদ ইতিতে উক্ত করিয়াছেন ॥ ১১ ॥

English.—From the three Vedas has the Prajápati dwelling in the excellent abode (i. e. Brahmá) milked out (as it were) the Rik which is sacred to सवित्र and which begins with the word तत्, one foot from each. 77.

Kulluka. विभ्य एव इति । तथा विभ्य एव वेदेभ्यः चत्त्वयज्ञसामयः, तदित्यूच्चः [तत्] (क) इति प्रतीकेन अनृदितायाः (१) सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन् पादान् ग्रन्था आचक्षण्ये । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठो ॥ ७७ ॥

Kulluka Explained.

1. तदित्यूच्चः &c.—तद इति चृत्वः means—of the Rik which is referred to by the introductory word तत् । N. B. The word प्रतीक (lit. image) means an introductory portion of a text which stands for the entire text. अनृदित = अनु + उदित = अनु + वद + का ।

(क) The addition of the word तत् here seems to be necessary.

Notes.

अदूदुहत्—दुह + शिच् + लुड्—द् ।

तदित्युचः—तद् + इति + उच्चः । The Rik referred to is the famous गायत्री muttered by us every day. We refrain from quoting it here for obvious reasons.

सावित्रा:—गायत्रा: । For the derivation, see Notes on the word in Sl. 39.

परमेष्ठी—परमे—स्था + डिन् ; अलुक् समासः । Medh. observes—कश्यपाद्योऽपि प्रजापतयः सन्ति, अती विश्लेषि परमेष्ठी इति ।

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वेदविद् विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

Prose. [ओम् इति] एतत् अक्षरम् व्याहृतिपूर्विकाम् एतां च [सावित्री] सन्ध्यायोः जपन् वेदविद् विप्रः वेदपुण्येन युज्यते ।

Bengali. ওঁ এই অক্ষর এবং বাহুত্যুক্ত এই গায়ত্রী আতঃকালে ও মাঝেকালে অপ করিলে বেদজ্ঞ বিজ বেদপাঠজন্য পুণ্যের ফল আপ্ত হন ॥ ৭৮ ॥

English.—A twice-born man learned in the Veda, if he mutters during both twilights (morning and evening) that syllable (Om) and that Rik preceded by the Vyāhritis, gains the whole merit which (the recitation of) the Veda confers. 78.

Kulluka. यत एवमतः—एतदक्षरमिति । एतदक्षरम् श्रीङ्गाररूपम्, एतां च चिपदां सावित्रीं व्याहृतिवयपूर्विकां (क) सन्ध्याकाले जपन् वेदज्ञो विप्रादिः (१) वेदव्याघ्यनपुण्येन युक्तो भवति । अतः—‘सन्ध्याकाले प्रणवव्याहृतिवयोपेतां सावित्रीं जपेत्’ इति विधिः कल्पयते (२) ॥ ७८ ॥

Kulluka Explained.

१. विप्रादिः—[The text has विप्रः which means, strictly speaking, a ब्राह्मण only. To include the other two twice-born castes Kull. replaces it by विप्रादिः] ।

(क) व्याहृतिपूर्विकाम्—A.

2. सन्ध्याकालि &c.—[On the ground of the फलश्रुति contained in the Sloka Kull. deduces this विधि or injunction].

Notes.

एतद् अचरम्—This letter, viz., ओम् ।

व्याहृतिपूर्विकाम्—व्याहृतयः पूर्वाः यस्याः सा व्याहृतिपूर्विका, ताम् । व्याहृति means ‘word’—व्याहृयते असौ इति व्याहृतिः । The व्याहृतिः are seven in number, viz., भूः सुवः, खः, महः, जनः, तपः and सत्यम् । The first three (called the महाव्याहृतिः mentioned in the previous Sloka) are intended here.

N. B. Pandit Umeshchandra Vidyáratna, to whom I have referred under I. 23, and the salient points of whose views I have given in the same place, explains व्याहृतिः as व्याहृयन्ते वेदाः आसु इति व्याहृतयः—the regions i.e. the places where the Vedas were compiled. Thus भूः is the व्याहृतिः of कृष्णवेद, सुवः of the यजुर्वेद and खः of the सामवेद । To support his view, he quotes the following श्रुतिः—भूरिति कृगम्भः, भुरिति यजुर्भः, खरिति सामभः ।

सन्ध्याः—In the two सन्ध्याः, viz., in the morning and evening. सन्ध्या = सम् - ध्य + अङ् - अधिकरणे । Or, सन्धौ भवा इति सन्धि + यत् ; conjunction (of day and night).

वेदपुण्येन—वेददय (= वेदाभ्यवनय) यत् पुण्यम् तत् वेदपुण्यम्, तेन । सहार्थ वृत्तीया ।

युज्यते—युज + यट् - ते, कर्तृवाचे । The root युज is दिवादि, आत्मनेपदी ।

सहस्रकलस्त्वयस्य वहिरेतत्त्विकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात् ल्वचेवाहिर्विर्मुच्यते ॥ ७६ ॥

Prose. द्विजः एतत् विकं सहस्रकलः तु [यामात्] वहिः अभ्यस्त, अहिः ल्वचा इव, महतोऽपि एतसः मासात् विस्तुच्यते ।

Bengali. হিজাতি এই তিনটি অর্ধাং প্রথম, ব্যাহৃতি ও গায়ত্রী গোকালের বহির্ভূত শব্দে [প্রতিদিন] সহশ্রবার জগ করিলে, সর্ব যেজন নির্দ্দিষ্ট হইতে মুক্ত হয়, দেইরূপ একমাদের শব্দে মহাপাঞ্চ হইতে মুক্ত হন । ৭৬ ।

English.—A twice-born man who (daily) repeats these three (viz. Pranava, Vyāhṛiti and Gáyatrī) one thousand times outside (the village) is freed in a month even from grave sins, as a snake from its slough. 79.

Kulluka. सहस्रक्ल इति । सन्धायाम् अन्वत् च (क) काले एतत् प्रकृतं (१) प्रणवब्याहृतिवयसाविवाकम् तिकं (२) “ग्रामात्” वहन्दौतीरारण्णादौ सहस्राङ्गति जपित्वा महतोऽपि पापात्, सर्वे इव कञ्चुकात् (३), सुच्छते । तस्मात् पापच्छयार्थमिदं जपनौद्यम् इत्यप्रकरणेऽपि लाघवार्थसुक्तम् ; अन्वत् एवन्नयोऽवारणमपि पुनः कर्त्तव्यं स्यात् (४) ॥ ७९ ॥

Kulluka Explained.

1. प्रकृतम्—The subject under discussion.
2. प्रणवब्याहृति &c.—The three things taken collectively, viz., प्रणव, व्याहृतिवय and सावित्री ।
3. कञ्चुकात्—कञ्चुक means ‘slough’ of a serpent’.
4. तस्मात् &c.—‘Therefore it should be muttered for the absolution of sin’. This is spoken here, although not very pertinently, for the sake of brevity. To speak of this anywhere else, these three things would have been required to be repeated. [The sense is this :—This statement is not very pertinent here, as it does not refer to a ब्रह्मचारिन् specially, but to everybody. Then why this digression ? Kull. meets this charge by saying that this is done to follow the law of parsimony (लाघव) of words. The author has been able to do with the subject here in two lines, but in any other place he could not have done this without mentioning the three items, viz., ओङ्कार, महाब्याहृति and सावित्री again. Thus, much trouble is saved to him.]

Notes.

सहस्रक्लः—सहस्र + क्लसुच् । A thousand times.

(क) च—Omitted in M, P, V.

वहिः = आसात् वहिः ; viz., in a forest, or on the banks of a river, &c.

मासात्—विवक्षया धर्मी for (अपवर्ग) इया ; or मासम् अतीत्य इति ल्यव्याप्तिं धर्मी ।

लचा इव अहिः विसुच्यते—लचा—nom., अहिः—obj., विसुच्यते—कर्मणि वाच्ये ।

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मचन्नियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

Prose. एतया जट्ठा स्वया च क्रियया काले विसंयुक्तः ब्रह्मचन्नियविड्योनिः साधुषु गर्हणां याति ।

Bengali. যথাকালে এই গোরাতীজগ এবং শীৱ কর্তৃয কৰ্ত্ত্ব না কৰিলে ভাঙ্গণ, ক্ষতিপ্র ও দৈশ সাধুসুবাজে নিলা প্রাণ হন ॥ ৮০ ॥

English.—A Brāhmaṇa, a Kshattriya or a Vais'ya, who neglects the timely recitation of that Rik and the timely (performance of the) rites (prescribed) for him, receives blame among the good. 80.

Kulluka. एतयर्चेति । सन्यायाम् अन्यद समये च (क) जट्ठैतया सार्विक्या विसंयुक्तः ल्यक्तसार्विवैजयः, स्वकीयया क्रियया सायंप्रात हौमादिस्पया स्वकाले ल्यक्ता ब्राह्मणः चन्नियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्द्वां गच्छति । तस्मात्—स्वकाले सार्विक्यं स्वक्रियां च न ल्यजेत् (१) ॥ ८० ॥

Kulluka Explained.

१. स्वकाले &c.—[This is the विधि here deduced by Kull.]

Notes.

ब्रह्मचन्नियविड्योनिः—ब्रह्मा (=ब्राह्मणः) च चन्नियश विट् (=वैश्यः) च इति ब्रह्मचन्नियविशः, ते (=तेषाम् अन्यतमः) योनिः उत्तिकारणं यस्य सः । The word योनिः is connected with all the the members of the compound by the dictum—इच्छाते शूश्रमाणं पदं प्रत्येकम् अभिसंबद्धते ।

(क) च—Omitted in B, M, P, V ; वा for च—J, Bg, Bh, Bk, G.

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

तिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

Prose. ओङ्कारपूर्विकाः अव्ययाः (= अविनाशितः) तिस्रः महाव्याहृतयः तिपदा सावित्री (= गायत्री) चैव ब्रह्मणो मुखं विज्ञेयम् ।

Bengali. ওঙ্কারপূর্বিক অবিনাশী মহাব্যাহৃতিগ্রন্থ (ভূঃ, ভুবঃ ও ষষ্ঠঃ) এবং পাদত্বয়াশিকা গায়ত্রী (বেদের আদিভূত অথবা) ব্রহ্মপ্রাণিগ্রন্থ দ্বারা প্রকল্প ॥ ৮১ ॥

English.—The three imperishable Mahá-Vyáhritis, preceded by the syllable Om together with the three-footed Gáyatrí is (the portal of the Veda, or) the gate leading to Brahman. 81.

Kulluka. ओङ्कारपूर्विकेति । ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयी भूमुखःस्वरित्येता “अचरन्त्रज्ञावासिफललेन” अव्ययाः (क) (१), तिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाद्यम्, तत्पूर्वकवेदाव्ययारभात् (२) । अथवा, ब्रह्मणः परमात्मनः प्रसिद्धौरम्, एतदध्ययनलजपादिता निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्त्तेण मीচा-
बासः (३) ॥ ८१ ॥

Kulluka Explained.

1. “अचरन्त्रज्ञावासिफललेन” अव्ययाः—Imperishable ‘because it leads to the attainment of the imperishable Brahman’. N. B. The reason here does not occur in the text, but is supplied by Kulluka.

2. मुखम् &c.—मुख here means आय or beginning. [These are called the beginning of the Veda] as the study of the latter begins with these things.

3. अथवा एतदध्ययन &c.—Or, [the word मुख implies that] these things are the door for the attainment of Brahman, as one, purified by the study and muttering of these, acquires the excellent knowledge of the Supreme Soul and gets the final emancipation.

(क) अव्ययाः—J.

Notes.

महाव्याहतयः—The most important words, viz. भूर्, सुवस् and स्वर्।

विपदा—वयः पादः अस्याः इति । It is an adj. of सावित्री । In masculine gender the form will be विपाद् (or विपात्) । विपदा is a Vedic form, विपदी being the feminine form of विपाद् in लौकिक Sanskrit, by the rule ‘कुञ्जपदीयु च’ । The Vedic rule referred to is ‘कुञ्दस च’ ।

सुखम्—(i) आद्यम्, (ii) झारम् । ‘सुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि’ इति भेदिनौ ।

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां लीणि वर्षाण्यतन्दितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

Prose. यः अतन्दितः (= अनलसः) [सन्] लीणि वर्षाणि एताम् अहनि अहनि अधीते, सः परं ब्रह्म अभ्येति, वायुभूतः खमूर्तिमान् [च भवति] ।

Bengali. যে বাঙ্গি অনলসারে তিনবৎসর বারও এই করেকষি (অর্থাৎ শৃণু, নহায়াহতি এবং গায়াত্রী) জপ করেন, তিনি বাযুর আয় কামচারী হন এবং পরত্বক আপির ঘোগ ইহেরা অবশেষে তাহারই শুর্ণি প্রাপ্ত হন অর্থাৎ তাহাতেই জীন হন ॥ ৮২ ॥

English.—He who daily recites these (viz., the syllable Om, the three Mahā-Vyāhritis and the Gáyatrī), unwearied, for three years, becomes as free as air, and being entitled to Brahman, finally attains His body, i.e., is united with Him. 82.

Kulluka. अत एव आह—योऽधीते इति । यः प्रत्यहमनलसः सन् सावित्रीं प्रणवव्याहतिपूर्वां (क) वर्षवयमधीते स परं ब्रह्म आभिसुखेन गच्छति (१), स वायुभूतः वायुरिति कामचारी (२) जायते । ‘ख’ ब्रह्म, वदेव अस्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान् भवति, लिङ्गशरौरस्यापि (ख) नाशात् ब्रह्मैव सम्पदयते (३) ॥ ८२ ॥

(क) युक्तां for युर्क्तां—All except A.

(ख) लङ्ग—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

१. आभिसुखिन गच्छति—[This is the explanation of अभ्येति] ।
२. कामचारी—One who has access everywhere.
३. लिङ्गशरीरस्यापि &c.—He becomes identified with ब्रह्म, as he is relieved of the astral body also. [The destruction of the physical body is not enough for final liberation.]

Notes.

वर्षाणि—अव्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अलन्तिः—वन्दा (= आलस्य) सज्जाता अस्य इति वन्दा + इतच् = तन्त्रिः ; ततः नन्त्रसमाप्तः ।

बायुभूतः—बायुः इव इति मयूरूच्यसकादिवत् समाप्तः । Cf. तमीभूतम् in I, 5-

खसूर्तिमान्—Kull. takes ख् to mean ब्रह्म ; some take it to mean आकाश, खसूर्ति meaning (all-pervading and unsullied like) the sky.

एकाच्चरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्टते ॥८३॥

Prose. As it is. ’

Bengali. অণ্বাঞ্চক একাক্ষর অর্থাৎ ওঙ্কার গুরুত্বক প্রাপ্তির উপায়বৰূপ। প্রাণায়াম সর্বশেষ তপস্তা । গায়ত্রী অপেক্ষা প্রধান অন্ত কোন কিছু নাই। মৌন অপেক্ষা সতোর মাহাত্ম্য অধিক । ৮৩ ।

English.—The mono-syllable (Om) is the highest Brahman ; the (three) regulations of breath are the best form of austerity ; nothing is higher than the Sávitrí ; truth is better than silence. 83.

Kulluka. एकाच्चरमिति । एकाच्चरमोऽकारः परं ब्रह्म, परब्रह्मावातिहितु-
त्वात्—‘ओऽकारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावलया तदवाप्तिः (१) । प्राणायामाः
“सप्तश्व-सत्याहृति-सशिरस्क-गायत्रीभिः विरावचिभिः ज्ञाताः” “चान्द्रायणादिभ्योऽपि”
परं तपः (२) । प्राणायामा इति बड्डवचननिर्देशात् तयोऽवश्वं कर्त्तव्या इत्युक्तम् (३) ।
सावित्राः प्रकाशमन्यत् सन्त्वात् (क) (४) नास्ति । मौनादपि सत्यवाक् विशिष्टते । एषां

(क) The printed Medh. here gives मन्त्रज्ञानम् ।

चतुर्थां स्तुत्या—चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्पते । धरणीधरेण तु—
‘एकाच्चरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः’ इति पठितं, व्याख्यातं च, एकाच्चरं परं यस्य
तदैकाच्चरपरं (5), एवं प्राणायामपरमिति ।

मेधातिथिप्रभृतिभिर्वृड्हैन् लिखितं यतः ।

लिखन् (क) पाठान्तरं तद खतल्ली धरणीधरः ॥ (6) ॥ ८३ ॥

Kulluka Explained.

1. एकाच्चरम् &c.—The mono-syllable ‘Om’ is the Supreme Brahman, as it leads to the attainment of the latter; because Brahman is attained by the muttering of Om and by the meditation of its import viz. परब्रह्म ।

2. प्राणायामः &c.—The प्राणायामः, performed in accompaniment of the गायत्री together with the प्रणव, the व्याहृतिः and the गायत्रीशिरस्, and repeated thrice, constitute an excellent penance even superior to Chándráyana, &c.

N. B. The प्रणव is the ओम् ; the व्याहृतिः are भूः, सूरः, स्वः महः, जनः, तपः and सत्यम् ; the गायत्रीशिरस् is the expression ओम् आपो ज्योती रसीऽनृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । These are prescribed in Yájnavalkya, I, 23—

गायत्रीं शिरसा साहं जपेद व्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां विरयं प्राणसंवयः ॥

3. प्राणायामः &c.—The plural number used in प्राणायामः indicates that all the three प्राणायामः must be performed.

4. मन्त्रजातम् = नन्त्रसमूहः ।

5. एकाच्चर &c.—(The compound) एकाच्चरपरम् means ‘of which the mono-syllable is the essence’.

6. मेधातिथिप्रभृतिभिः &c.—Dharanídhara reading, as he does, differently from the veteran मेधातिथि, &c., has indeed got a queer and unique course of his own. N. B. लिखन् इत्यत्र हैती शब्द, लिखन्=लिखनात्]

(क) लिखनात् (!)—M, V; मेधातिथिगोविन्दराजप्रभृतिभिर्वृड्हैरपि नालिखितं यतः । (!)—P.

Notes.

प्राणायामः—See Notes on प्राणायाम in Sl. 75.

मौनात् सत्यं विशिष्टते—Medh. has supplied the reason thus—
सत्यवचने विष्ठ्योऽपि अनुष्ठिती भवति, मौने तु केवलम् अनुत्प्रतिषेधानुष्ठानम् एव। In other words, मौन is a passive धर्म, but सत्य is something active. N. B. The introduction of सत्य here is rather abrupt. Rāgh. and Nandana explain the sentence more ingeniously. We quote from the latter—‘मौनं’ तूष्णीभावः—समस्तेन्द्रियोपरतः, समाधिरिति यावत्। ‘सत्यं’ जपः सत्यस्तपत्तात्। एतदुक्तं भवति—प्रणवः परब्रह्मस्त्रूपं, आहृतयः परमतपःसाधनमूर्ताः, सावित्राः विशिष्टं न किञ्चिदिदति ; तस्मात् तेषां जपः समाधिरपि विशिष्टते इति ।

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

अक्षरक्षरक्षरं (क) ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

Prose. सर्वाः वैदिक्यः जुहोति-यजति-क्रियाः क्षरन्ति । अक्षरम् (= ओङ्कारः) तु अक्षरम् (= अक्षरब्रह्मप्राप्तिहेतुकम्), च (= यज्ञात्) [तत् अक्षरं] प्रजापतिः ब्रह्म एव ।

Bengali. होम ओ यागक्रम नकल बैदिक क्रियाइ (अर्थात् क्रियार फलाइ) नाशनीज । किन्तु ओङ्कारक्रम अक्षरती (अर्थात् बृहती) आकृत्यै अक्षर (अर्थात् अक्षरणशील ब्रह्मप्राप्तिर माध्य) । बारग, ओङ्कारती प्रजापति इन्द्र ॥ ८४ ॥

English.—All the Vedic rites—oblational and sacrificial—pass away; but the syllable Om is imperishable, inasmuch as it is (the imperishable) Brahman, the lord of creation. 84.

Kulluka. क्षरन्तीति । सर्वा वैदिक्यात् होमयागादिस्त्रूपाः क्रियाः सत्यस्तपतः फलतश्च (१) विनश्यन्ति । अक्षरं तु प्रणवस्तपम्, अक्षय(ख)ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् फलवारिण अक्षरं, ब्रह्मीभावस्य अविनाशात् (२) । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वम् ? अत आह—ब्रह्मचैवति । च-शब्दो हृतौ । यज्ञाच प्रजापाति विपतिर्यद्ब्रह्म तदेव

(क) अक्षयं—J, Bh ; दुक्षरं—B, Bk, M, P, V.

(ख) अक्षयं—G, B, V, M, J, N.

अयमोङ्गारः । स्वरूपतः ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् (३) । उभयथापि—
ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन (क) वा—अयस्मासितो जपकाले भीचहेतुः इत्यनेन
दर्शितम् (४) ॥ ८४ ॥

Kulluka Explained.

1. क्रियाः स्वरूपतः फलतयश—The acts themselves as well as their merits.

2. अचरं तु &c.—The syllable (अचर) Om is imperishable (अचर) from the stand-point of its merit, inasmuch as it leads to the attainment of the imperishable (अचय) Brahman.

3. स्वरूपतः &c.—This (Om) is Brahman by itself as well as by its signification (प्रतिपादकत्व) ।

4. उभयथापि &c.—In both cases—whether it be Brahman by itself or by its signification—it, being attended on at the time of muttering (i.e., being muttered), becomes the cause of salvation.

Notes.

वैदिक्याः—वेद + ठक, ततः स्त्रियाम् डीप् । Adj. of क्रियाः ।

जुहोति-यजति-क्रियाः—The word जुहोति (ज्ञ + लट्ति) here means होम, and यजति (यज + लट्ति) means यज्ञ । जुहोतयश यजतयश जुहोतियजतयः—इद्धः, ता: एव क्रियाः, जुहोतियजतिक्रियाः—कर्मधारयः ।

अचरं तु अचरम्—The अचर or letter Om is अचर or imperishable. The first अचरम् is the उद्देश्य and the second is the विधेय । 'एकः अचरशब्दः उद्देशः संज्ञाशब्दः, द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः' ।—Medh.

च—हेतौ ।

प्रजापतिः ब्रह्म—More properly प्रजापतिः ब्रह्म । But it should be remembered that the two are almost identical. See Ch. I, Introduction, pages xvii, xviii.

विधियज्ञपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छत्तगुणः साहस्रो मानसः सृतः ॥ ८५ ॥

Prose. विधियज्ञात् जपद्वयः (= जपः) दशभिः गुणैः विशिष्टः । उपांशुः [जपः] [विधियज्ञात्] शतगुणः, साहस्रः [जपः] साहस्रः (= सहस्रगुणः) सृतः ।

Bengali. দর্শ-পৌরোহিত প্রভৃতি বিধিযজ্ঞ অপেক্ষা জপ দশগুণ অধিক ফলপ্রদ । উপাংশু জপ শতগুণ অধিক এবং মানস জপ সহস্রগুণ অধিক ॥ ৮৫ ॥

English.—Muttering is ten times more efficacious than the prescribed sacrifices (of the Vedas). If it is inaudible (to others) it is a hundred times better, and a thousand times, if it is only mental recitation. 85.

Kulluka. विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो 'विधियज्ञः'—दर्शपौर्ण-सामादिः (१), तस्मात् "प्रक्षतानां (क) प्रणवादीनां" जपयज्ञो दशगुणाधिकः (२) । सोऽपि उपांशुस्थित् अनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत् समीपस्योऽपि परो न इष्टोऽनि तदृ उपांशु (ख) । साहस्रस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यव जिह्वौष्ठं मनागपि (३) न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

Kulluka Explained.

1. विधिविषयः &c.—विधियज्ञs are those which have been enjoined (in the Vedas) by distinct विधिस (e.g. यज्ञेत, &c.) ; for example, दर्श and पौर्णमास [which are enjoined to be performed on the days of दर्श (अमावस्या) and पौर्णमासी (पूर्णिमा) respectively] ।

2. प्रक्षतानां &c.—The (merit of the) muttering viz., of the प्रणव, &c., which are the subjects under discussion here is ten times greater. N. B. The portion after the 'viz.' up to 'here' is supplied by Kull.

3. मनाकृ अपि—Even in the slightest degree.

(क) प्राक्षतानां—Bg, G.

(ख) उपांशः—J, Bg, G.

Notes.

विधियज्ञः—See Kull. 1.

जपयज्ञः—The muttering of sacred Mantras. Here Medh. observes—जपत्वा न यज्ञः प्रश्नस्या यज्ञः उपचारेण उच्चते ।

उपांशुः—अशूनां समीपे इति उपांशु, अव्ययीभावः । उपांशु अति अस्य इति उपांशुः + अच्—अश्वशादित्वात् ।

साहसः—सहसं परिमाणम् अस्य इति सहस + अण् by the rule ‘क्षण् च’ ।

ये पाकयज्ञाश्वत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

Prose. ये चलारः पाकयज्ञाः सर्वे ते विधियज्ञसमन्विताः अपि जपयज्ञस्य षोडशीं कलां न अर्हन्ति ।

Bengali. পঞ্চ মহাযজ্ঞের স্থো যে চারিটিতে পাকের প্রসঙ্গ আছে, অর্থাৎ বৈশ্বদেবহোম, বলিকর্ম, নিভাশাঙ্ক ও অতিথি-ভোজন—ইহারা মৰ্ত্ত-পৌর্ণমাসাদি বিধিযজ্ঞের সহিত সম্বিত হইয়াও জগের ষোড়শাংশেরও সমান হইব না ॥ ৮৬ ॥

English.—The four Páka-Yajnas (i.e. ceremonies associated with cooking) and the sacrifices enjoined (in the Veda)—all these together are not worth the sixteenth part of muttering. 86.

Kulluka. ये पाकयज्ञा इति । त्रिज्ञायज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञालग्नेता त्रैश्वदेवहोम-बलिकर्म-निष्ठशाङ्क-अतिथिभोজनामकाश्वत्वारः पाकयज्ञाः (१), विधियज्ञाः दर्श-पौर्णमासाद्यः, तैः सहिताः जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति,—जपयज्ञस्य षोडशीमपि न समाः (क) इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

Kulluka Explained.

i. त्रिज्ञायज्ञात् अन्ये &c.—The four पाकयज्ञs, viz., the five महायज्ञs minus the त्रिज्ञायज्ञ; these are त्रैश्वदेव-होম, बलिकर्मन्, निष्ठशाङ्क and अतिथिभोজन । [See Notes.]

(क) षोडशभागीनापि न समानाः—A.

Notes.

पाकयज्ञः—यज्ञs consisting of *cooked offerings*, viz., the five महायज्ञs *minus* अव्यापन (which also includes अव्ययन and which has no reference to cooking). The five महायज्ञs are—

अव्यापनं ब्रह्मयज्ञः पिटयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवी बलिभूतो वृद्यज्ञतिविष्वज्ञनम् ॥ See under I, 112. The four पाकयज्ञs, therefore, are—(i) वेश्वदेवहीम (देवयज्ञ), (ii) बलिकर्म्म (भूतयज्ञ), (iii) नित्यशाङ्क (पिटयज्ञ) and (iv) अतिथिभोजन (वृद्यज्ञ) ।

विधियज्ञः, जपयज्ञः—See Sl. 85.

कला—One-sixteenth part. ‘कला तु षोडशो भागः’ इत्यमरः ।

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्याद्मैत्रो ब्राह्मण उच्चते ॥ ८३ ॥

Prose. ब्राह्मणः अन्यत् कुर्यात् न वा कुर्यात्, जप्येनैव तु संसिध्येत्, अत्र संशयो न [अस्ति] ; अस्मात् मैत्रः (= मित्रतापरायणः, हिंसालिङ्गमूलः) [जनः] ब्राह्मणः (= ब्रह्मप्रामियोग्यः) उच्चते ।

Substance. ब्राह्मणः वैदिकं यज्ञं कुर्यात् न कुर्यात् वा, किंवलीन जपेनैव सिद्धिं लभ्युः शक्नीति । वैदिकयज्ञे पश्चीः वौजस्य च वधः अपरिहार्यः, जपे तु न तदा । अतीत्यद्य यज्ञाः ब्रह्मप्रापणविषये यज्ञादपि प्रज्ञातवः इत्यमिदायः ।

Bengali. ब्राह्मण आब कিছু কঞ্চন বা না করুন, কেবলমাত্র জপ হাবাই সিদ্ধি লাভ করিতে পারেন। কাৰণ, যে ব্যক্তি হিংসাসম্পর্কশূন্য তিনিই ব্ৰহ্মপ্রাপ্তিৰ যোগ্য বলিয়া উভ ইন। (অর্থাৎ পশুজ্ঞাদিতে হিংসার অনুষ্ঠান আছে, কিন্তু জপে হিংসার সম্পর্ক নাই। হিংসাসম্পর্কশূন্য বাস্তিই ব্ৰহ্মপ্রাপ্তিৰ যোগ্য। অতএব পশুজ্ঞাদি অপেক্ষা জপ প্ৰকৃষ্টতর পথ।) ॥ ৮৩ ॥

English.—By muttering only, a Brahmana can attain success, whether he performs other things or not; for, one who befriends everybody, is, indeed, eligible to attain Brahman. 87.

Kulluka. जप्येनैवेति । ब्राह्मणो जप्येनैव निःसन्देहां सिद्धिं लभते, सोऽन्यप्रामियोग्यो भवति, अन्यह वैदिकं यागादिकं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं वा ; अस्मात्, मैत्रो “ब्राह्मणः” ब्रह्मणः सम्बन्धी—ब्रह्मणि लोयते—इति “आगमेषु” उच्चते (I) । मित्रमैत्र

‘मैत्र’—स्वार्थे अण् । यागादिषु पशुवैजादिवधात् न सर्वप्राणिप्रियता सञ्चवति ;
तथाह यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रश्नसा, न तु यागादीनां
निषेधः, तेषामपि शास्त्रीयत्वात् (२) ॥ ८७ ॥

Kulluka Explained.

1. यस्तात् &c.—Because one who is मैत्र (i.e. मित्र—friendly to all) is said in the S'ástras to be ब्रह्मणः सर्वस्त्री (relating to ब्रह्मन्) which means that he becomes merged in ब्रह्मन्।

2. यागादिषु &c.—It is not possible that sacrifices can extend love to everybody on account of the destruction of animals, seeds and so forth involved in them. Therefore this only amounts to a praise of जप to the effect that one can attain salvation (निस्तरति) even without sacrifices, simply by the recitation of the प्रणव and the like ; but it does not forbid (the performance of) sacrifices, as the latter, too, are enjoined in the S'ástras.

Notes.

जपेन—जप (धातु) + यत् — भावि । So जप्यम् = जपः । By the rule पीरदुपथात् the root जप takes यत् (and not यत्) as it ends in प and has अ as its उपथा (penultimate).

मैत्रः—मित्रस् एव इति मित्र + अण् — स्वार्थे ।

ब्राह्मणः—ब्रह्मप्राप्तियोग्यः ; one entitled to attain Brahman.

मैत्रो ब्राह्मण उच्चते—The expression occurs in Mahá-Bhárata, Anus'ásana, 27, 12 in a different sense.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयव्येष्यप्रहारिषु ।

संयमे यद्यमातिष्ठेद् विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

Prose. यन्ता (= सारथि) वाजिनाम् (= अश्वानाम्) इव विद्वान् अपहरिषु (= इन्द्रियाकर्षणशीलिषु) विषयेषु विचरताम् इन्द्रियाणां संयमे यद्यम् आतिष्ठेत् ।

Bengali. সামর্থি বেঞ্জপ অশঙ্গণের সংযমে বহু করে, বিহান্ ব্যক্তিও দেইঞ্জপ (ইন্দ্রিয়গণের) আকর্ষণকারী বিষয়সমূহে বিচরণশীল ইন্দ্রিয়গণের সংযমে বহু করিবেন ॥৮৮॥

English.—A wise man, like a driver of horses, should strive to restrain his organs straying among seductive sensuous objects. 88

Kulluka. ইদানীঁ সর্ববর্ণাশ্রমানুষ্ঠে যঁ (ক) সকলপুরুষার্থীপযুক্তম् (১) ইন্দ্রিয়সংযমমাহ—ইন্দ্রিয়াণামিতি । ইন্দ্রিয়াণাং, বিষয়ৈষু অপহরণশীলৈষু (২) বচেমানানাং “ক্ষয়ত্বাদিবিপ্রয়দোষান্” জানন् (৩) সংযমে যন্তে কুর্যাত् । সারথিরিব রথনিযুক্তানাম্ অস্মানাম্ ॥ ৮৮ ॥

Kulluka Explained.

1. **সকলপুরুষার্থীপযুক্তম্**—Which is necessary for all sorts of পুরুষার্থ (viz. ঘৰ্ম, অর্থ, কাম and সাঙ্গ) ।

2. **বিষয়ৈষু অপহরণশীলৈষু**=অপহরণশীলৈষু=অপহারিষু—In the objects of senses which naturally distract (the mind and the other organs). N. B. অপহরণশীলৈষু is a synonym of অপহারিষু ।

3. “**ক্ষয়ত্বাদিবিপ্রয়দোষান্**” জানন्—Knowing the defects of the sensuous objects, viz. that they are perishable (ক্ষয়) and so forth. N. B. জানন् is the synonym of বিজ্ঞান, and the object viz. “**ক্ষয়ত্বাদিবিপ্রয়দোষান্**” is supplied by Kull.

Notes.

On these few verses Prof. Bühler remarks—“Verses 88-100 which enumerate the organs of sensation and action, and teach the necessity of controlling them, interrupt the continuity of the text very needlessly, and have nothing whatever to do with the matter treated of”.—Introduction to the Laws of Manu, page lxvii. We on our part, however, would consider this reference as indispensable in a discourse on ব্ৰহ্মচৰ্য্য of which ইন্দ্রিয়সংযম is the most essential point. See also Kull. 1.

অপহারিষু—(মনঃ ইন্দ্রিয়ান্তরাণি চ) অপহৃতঃ শৌলম্ এষাম্ ইতি, তেষু : which are distracting by nature.

(ক) **সর্ববর্ণানুষ্ঠেযম্**—Bg, G, J, M, P, V.

विदान्—विह + क्षम् । Here, as in Sl. 103, the word is taken in its strictly derivative sense.

यन्ना—यम + छन् ; one who controls draught animals ; i.e. a सारथि ।

एकादशेन्द्रियाख्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८६ ॥

Prose. पूर्वे मनीषिणः यानि एकादश इन्द्रियाणि शङ्कः तानि [अहं] यथावत् अनुपूर्वशः सम्यक् प्रवक्ष्यामि ।

Bengali. পূর্ববর্তী পঞ্চাশণ যে একাদশ ইন্দ্রিয়ের কথা বলিবাছেন আমি তাহাদের সংক্ষিপ্তির বিষয়ে যথাযথভাবে আনুপূর্বিক বলিতেছি ॥ ৮৯ ॥

English.—Those eleven organs which the former sages have spoken of, I shall fully and properly discuss in due order. 89.

Kulluka. एकादशेति । पूर्वपञ्चिता यानि एकादशेन्द्रियाणि आहुः, यानि अर्जीचार्यां (१) शिरोर्थं सर्वाणि कर्मतो नामतयः (२) क्रामाद् वक्ष्यामि ॥ ८६ ॥

Kulluka Explained.

1. अर्जीचार्य—अर्जीचीनानाम् ; of the younger generation.
2. कर्मतो नामतय—From the stand-point of their actions and names. N. B. This is the meaning of सम्यक् ।

Notes.

मनीषिणः—मनस् + इषा = मनीषा (ग्रन्थभादित्वात् परकृपं वाच्यम्); मनीषा + इनि, तवः पञ्चाम् ।

अनुपूर्वशः—अनुपूर्व + शम् ।

श्रीलं लक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दग्धमी स्मृता ॥ ८० ॥

Prose. As it is.

Bengali. কর্ণ, ঘৃত, চক্ষু, জিহ্বা ও নাসিকা এই পাঁচ, এবং পায়ু (গুহ), উগ্ধ (জনসেন্সি), হস্ত, পাদ, ও বাক্ (এই পাঁচ)—এই দশটি ইন্দ্রিয় ॥ ৯০ ॥

English.—Ear, skin, eyes, tongue, and nose being the fifth, and anus, genital organ, hands and feet, and the organ of speech being the tenth—(these are the ten organs). 90.

Kulluka. शोवस्ति । तेषु एकादशसु शोचादीनि दशैतानि वह्निरन्द्रियाणां
नामतः निर्दिष्टानि । ‘पायूपस्थं’ हस्तपादम् इति “इन्द्रश प्राणितूर्थसेनाङ्गानाम्”
(पा—२४२) इति प्राण्यङ्गविन्दलादिकवज्ञावः (I) ॥ ६० ॥

Kulluka Explained.

1. पायूपस्थम् &c.—पायूपस्थम् and हस्तपादम् being इन्द्र compounds with प्राण्यङ्गः as their members, are in singular (एकवज्ञाव) by the rule ‘इन्द्रश &c.’ which means—‘a इन्द्र consisting of प्राण्यङ्गः, तृथाङ्गः (musical instruments) or सेनाङ्गः is singular.’

Notes.

चन्द्रघी—अधिष्ठानसेदात् चन्द्रघी इति द्विवचनम् । अन्यत्र (viz. in शोव and नासिका) तदाधारायाः शक्ते: एकत्वात् एकवचनम् ।—Medh.

पायूपस्थम्—पायुष उपस्थय इति पायूपस्थम्, प्राण्यङ्गलात् समाहारदन्तः ।

हस्तपादम्—हस्तो च पादौ च इति हस्तपादम् प्राण्यङ्गलात् समाहारदन्तः ।

वाक्—The organ of speech, viz. तालु, शोष, &c. It is to be distinguished from जिङ्गा or रसना which is the organ of taste.

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां शोचादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मन्द्रियाणि पञ्चैषां पायूदीनि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

Prose. एषां [मध्ये] शोचादीनि अनुपूर्वशः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि [प्रचक्षते] । एषां [मध्ये] पायूदीनि पञ्च कर्मन्द्रियाणि प्रचक्षते ।

Bengali. ইহাদের মধ্যে শোচাদি আনুকরণিক পাঁচটীকে বুদ্ধীলিঙ্গ, এবং পায়ুদীনি পাঁচটীকে কর্মন্দৰ্শক কহে ॥ ৬১ ॥

English.—Five of these—ear, &c., in succession, they call the organs of sense, and the other five—anus, &c., the organs of action. 91.

Kulluka. उद्घोन्नियाणीति । एषां दशानां मध्ये श्रीवादैनि पञ्च क्रमोक्तानि “उद्घेकरणत्वात्” बुद्धीन्द्रियाणि (१), पायुदैनि च “उत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्” कर्मन्द्रियाणि (२), तद्विदी (३) वदन्ति ॥ ६१ ॥

Kulluka Explained.

1. उद्घेकरणत्वात् &c.—The उद्घोन्नित्रय are so called as they are instruments of उद्घित् (knowledge or cognition).

2. उत्सर्गादि &c.—The कर्मन्द्रिय are so called as they are the instruments for कर्म such as, उत्सर्ग, &c. N. B. उत्सर्ग means वाया । Here it means मलत्वाग (the act of excreting fecal matters)—the work of पाया ।

3. तद्विदः—Those who know (विद्) them ; i.e. experts.

Notes.

एषाम्—निर्जरि षष्ठी ।

श्रीवादैनि—See the first half of Sl. 90.

पायुदैनि—पायुः आदिः वेषां, तानि, वड्डत्रीहिः । See the second half of Sl. 90.

प्रवचते—प्र—चक्र + लट् अन्ते । Nom. is प्रज्ञिताः to be understood.

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ८२ ॥

Prose. स्वगुणेन उभयात्मकं मनः एकादशम् इन्द्रियं ज्ञेयम्, यस्मिन् जिते एतौ पञ्चकौ गणौ जितौ भवतः ।

Substance. ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मन्द्रियाणि च पञ्च । मनः एकादशम् इन्द्रियम् । तस्य गुणः संकल्पः । संकल्पगुणाकात् मनः ज्ञानेन्द्रियाणां च चालकम् । अतएव यस्मिन् जिते सति उभावपि इन्द्रियगणौ जितौ भवतः । चालके मनसि जिते सति कः खलु तौ विपर्यं चालयेत् ? अतएव इन्द्रियजयीच्छु-विच्छरणः मन एव तावद् आदौ जितुं प्रयतेत इति भावः ।

Bengali. সঙ্গেরণ ক্রিয়া দ্বারা উভয়কাক অর্থাৎ অংশতঃ জ্ঞানেন্দ্রিয় ও অংশতঃ কর্মেন্দ্রিয় মন একাদশ ইঞ্জিন জানিবেন । যাহা সবচেত হইলে এই উভয় প্রকার ইঞ্জিনগুলি অর্থাৎ বৃক্ষেন্দ্রিয় ও কর্মেন্দ্রিয়গুলি সংযোগ হইলে থাকে ॥ ১২ ॥

English.—The organ Manas which by virtue of its quality (viz. volition) partakes of the nature of both—(sensuous and operative organs), is the eleventh and this being conquered, both these sets of five are also conquered. १२॥

Kulluka. एकादशमिति । एकादशसंख्यापूरकं (१) च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । ‘स्वगुणेन’ संकल्परूपेण (२) उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्त्तकस्त्रूपम् (३) + अतएव यज्ञिन् मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ द्विद्वयं-कमेन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकौ इति ‘तदस्य परिमाणम्’ [पा—प्रा१५७] इति ब्रह्मवृत्तौ ‘संख्यायाः संज्ञासङ्गस्त्रवाव्ययनेषु’ [पा—प्रा१५८] इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्गार्थं (क) कः (४) ॥ १२ ॥

Kulluka Explained.

1. एकादशसंख्यापूरकम्—Eleventh which is called पूरक (or पूरण) of eleven.
2. स्वगुणेन संकल्परूपेण—[The property of मनम् is संकल्प or volition].
3. उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्त्तकस्त्रूपम्—N. B. This is the synonym of उभयात्मकम्, the word स्वरूप corresponding to the word आत्मन् ।
4. पञ्चकौ इति &c.—[See Notes].

Notes.

उभयात्मकम्—उभयम् आत्मा यस्य तत् उभयात्मकम् ।

पञ्चकः—पञ्चानां संघः इति पञ्चन्+क by the rule ‘संख्यायाः संज्ञासंघस्त्रवाव्ययनेषु—A cardinal number takes the affix क to denote संज्ञा (appellation), संघ (multitude of animals), सूत्र (aphorism) and अव्ययन (study).

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दीषस्त्रूच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तात्पर्ये व ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ १३ ॥

Prose. [जनः] इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन असंशयं दीषम् त्रूच्छति ; तानि एव संनियम्य ततः [संनियमनात् परं] सिद्धिं नियच्छति ।

(क) परिमिति for परिमित—Bg, G, J.

Bengali. इत्तिर्रेर (निरस्तुष्ट) असक्ति, अर्थात् वापाव्रवश्चतः ममूषा दूषित हय, इहाते सन्देह नाइ । आबाब देह इत्तिरसम्भूत संयत करियाइ परेस दिक्षि लाभ करेः ॥ ९३ ॥

English.—Through (undue) attachment of the organs (to their objects) one doubtlessly incurs guilt; but through their subjection one gets success. 93.

Kulluka. मनोधर्मसंकल्पाद् इन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तिः किमर्घमिन्द्रिय-
प्रियः कर्त्तव्यः (१) ? इत्यत आह—इन्द्रियाणामिति । यस्माद् इन्द्रियाणां विषयस्थु
प्रसक्ता दृष्टमद्वृत्ते च (ख) द्वौष्ठं चिःः सन्देहं प्राप्नीति, तात्प्रव उत्तिरिन्द्रियाणि नियम्य
सन्ध्यक् 'सिद्धिः' मोक्षादिपुरुषार्थीगतात्पात्पाणां (२) लभते, तस्मादिन्द्रियसंयमं त्रुयोदिति
शेषः ॥ ९३ ॥

Kulluka Explained.

1. मनोधर्म &c.—What is the good of controlling the इन्द्रियs which are almost always prompted by volition, a property of the mind ? [In cases of the objects of perception thrust upon our senses, the mind, before prompting the latter is itself, for the time being, prompted by them. Hence Kull. adds the word प्रवृत्तिः ।]

N. B. The reason of this discussion as put by Kull., viz. मनोधर्मसंकल्पात् इन्द्रियाणाम् प्रायेण प्रवृत्तिः does not very well tally with the spirit of the Sloka. Almost the same expression occurs in Gov., but that may be better taken (as has been done by Mandlik) as the conclusion of the previous Sloka. Gov.'s sentences stand thus—... (मनसि) वर्गीकृते सति
एतौ पञ्चपरिमाणौ वर्गौ वर्गीकृतौ भवतः मनोधापारमूलतात् इन्द्रियप्रवृत्तिः
अधुना इन्द्रियसंयमपर्याजनमाह—इन्द्रियाणामिति । Rāgh.'s preface to the present Sloka seems to be happier—अतुपसंहारे दोषं कीर्तयन् तत्करणं
फलमाह—इन्द्रियाणाम् इति ।

2. सिद्धिः &c.—सिद्धिः or success means the state of being entitled to the ends of life (पुरुषार्थ), viz., मोक्ष, &c.

Notes.

प्रसङ्गेन—प्र—सन् ज + घञ्—भावे । प्रसङ्ग means ‘scope’. हितौ द्वतीया । ततः—Almost redundant in the presence of ल्यप् in संनियम् । Perhaps the author means to say that success does not come immediately after the subjection of the इन्द्रिय, but it comes in due course.

न जातु कामः कामानासुपभोगेन शास्यति ।

हविषा क्षणावर्मेव भूय एवाभिवर्जते ॥ ८४ ॥

Prose. कामः कामानासु उपभोगेन न जातु (=कदाचि) शास्यति ; [प्रत्युत] हविषा क्षणावर्मा इव भूयः अभिवर्जते एव ।

Bengali. বিষয়ের উপভোগ কারো বিষম্বনাসমা কখনই শান্ত হয় না; অত্তুকু স্বতন্ত্রারা অগ্নি ধেকে রুক্ষি প্রাণ হয় নেইকেপ উত্তরোত্তর রুক্ষিই প্রাণ হইবা থাকে ॥ ১৪ ॥

English.—Desire is never extinguished by the enjoyment of desired objects; rather, it becomes stronger and stronger like a fire fed with clarified butter. 94.

Kulluka. किमिन्द्रियसंयमेन ? विषयोपभोगादेव लभ्यकामी निवृत्यति इति आशङ्क्य आह (१)—न जालिति । न कदाचित् ‘कामः’ अभिलाषः; काम्यन्ते इति ‘कामः’ विषयाः; तेषासुपभीगेन निवृत्यते, किन्तु दृतेनाश्चिरिव अधिकाधिकसेव (ग) वर्जते ; प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकाभोगवाच्छादर्शनात् (२) । अत एव विष्णुपुराण यथातिवाक्यम् (३)—

‘यत् दृथिव्यां त्रीहियवं हिरण्यं पश्वः स्त्रियः ।
एकस्मापि न पर्याहं तदित्यतित्रष्णं व्यजेत्’ ॥ [४१०१६] (4)

तथा—

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।

तथाप्यनुदिनं दृष्ट्या समैतेष्वेव (घ) जायते’ [४१०१२५] ॥ (5) ॥ ८४ ॥

(ग) अधिकतममेव—A ; अधिकाधिकतममेव—M, P.

(घ) यत्त्वेष्वेव हि—All except A.

• Kulluka Explained.

१. किमिद्वियसंयमेन &c.—‘What is the necessity of controlling the इद्विष ? They will cease by themselves out of satiety (ज्ञायकाम) gained by the full enjoyment of their objects’. Apprehending this course of discussion the author says.

२. प्राप्तभोगस्यापि &c.—As we see that the desire goes on increasing everyday even of one who has got ample enjoyments.

३. विष्णुपुराणे ययातिचाक्षम्—[Allusion :—Yayáti, son of Nahusha, was a celebrated king of the lunar race. He married Devayání, daughter of S'ukráchárya, the Guru of the Asuras. S'armishthá, daughter of the king of the Asuras, was ordered by her father to wait upon Devayání as a maid-servant by way of recompense for the former's arrogant conduct towards the latter. Yayáti, however, secretly married S'armishthá and was then cursed by S'ukráchárya with premature decrepitude. With the permission of the sage, however, Yayáti managed to transfer his decrepitude to his youngest son, Puru, and enjoyed worldly pleasures for full 1000 years. To his utter disappointment, he could not yet have satiety and gave utterance to the words which follow].

४. यत् दृष्टिव्याम् &c.—As in this world one cannot get, to his fullest enjoyment, even one thing only—corn, gold, animal, or woman, &c.,—therefore, inordinate desire should be abandoned. [N. B. त्रैहित्यवम्—त्रैहित्यवम् यवाच इति त्रैहित्यवम्, समाहारः । त्रैहि means धान्य । दृष्टम्—दृष्ट्यस्त्वा द्वितीयाधा एकवचनम्] ।

५. पूर्णं वर्षसहस्रं &c.—I have been enjoying the objects of senses for full one thousand years, but still my desire for those very objects arises everyday.

Notes.

This verse occurs *verbatim* in Vishnu-Purána (IV. 10, 9) and Mahá-Bhárata (A'di, 85, 12).

जानु—कदाचित् । अव्ययम् ।

कामानाम्—काम्यते अभिलक्षने इति कामाः विषयाः । It does not mean 'desires', but 'the objects of desire'. The word काम just preceding it means 'desire'.

क्रमा वर्णा—क्रमां वर्णं यस्तु सः ; one having a black track ; i.e. fire.

यश्चेतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चेतान् क्रिवलांस्यजित् ।

प्रापणात् सर्वेकामानां परित्यागो विशिष्टते ॥ ९५ ॥

Prose. यस्तु सर्वान् एतान् [विषयान्] प्राप्नोति, यस्तु क्रिवलान् (=क्रमान् = सर्वान्) एतान् अजित्, [तयोरुभयोर्जीवयोर्बिवदीर्घ्ये] सर्वकामानां प्रापणात् परित्यागो विशिष्टते ।

Bengali. যিনি উক্ত সকল বিষয় ভোগ করেন এবং যিনি উক্ত সকল বিষয়ই পরিত্যাগ করেন, এতদ্বয়ের কার্যার মধ্যে বিষয়ের প্রাপ্তি অর্থাৎ উপভোগ অপেক্ষা পরিত্যাগই উৎকৃষ্টতর ॥ ৯৫ ॥

English.—He who attains all the objects of desire, and he who renounces them all—of (the conducts of) these two, the renunciation of all desires is better than their attainment. 95.

Kulluka. यश्चेतान्विति । य एतान् विषयान् सर्वान् प्राप्नोति (क), यश्चेतान् कामानुपिक्षते, तयोर्विषयोपिक्षकः (१) शेयान् । तस्मात् सर्वकामप्राप्तेः नदुपिक्षा प्रशस्ता । तथाहि—विषयलोकुपस्थ तद्वाधनाद्युत्तादने कष्टसञ्चरः, विपत्ती च क्लेशातिशयः, न तु विषयविरसस्य (२) ॥ ९५ ॥

Kulluka Explained.

1. विषयोपिक्षकः—One who does not care for the sensuous objects.

2. तथाहि—विषयलोकुपस्थ &c.—Thus, one who hunts after the objects of senses has to suffer hardships in devising means (साधन), &c., for their attainment, as well as much pain in their loss (विपत्ति), but not so is one who is averse (विरस) to them.

(क) सर्वान् विषयान् प्राप्नुयात्—Bg, G, J, M, P, V.

[Cf. जनयन्त्यर्जने दुःखं तापथनि विषयेषु ।
मोहयन्ति च सम्यक्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ॥]

Notes

The composition of the verse is not strictly grammatical. The use of the word तत् in continuation of the words यत् यत् in the first half has been clumsily avoided by a separate sentence, viz., प्रापणात् &c.

कैवलान्—ज्ञानान्, सम्भान् । ‘कैवलमिति, विलिङ्गं लेकामात्स्ययोः’ इत्यमरः ।

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसिवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नियमः ॥ २६ ॥

Prose. विषयेषु प्रजुष्टानि (= प्रसक्तानि) एतानि [इन्द्रियाणि] असिवया (= शक्तवैराग्येण) तथा संनियन्तुः न शक्यन्ते, यथा नियमः (= निर्णयं, सर्वदा इत्यर्थः) ज्ञानेन [संनियन्तुः शक्यन्ते] ।

Bengali. বিষয়প্রসঙ্গ এই সকল ইন্দ্রিয়কে শুষ্টবেরাগা দ্বারা (অর্থাৎ জ্ঞান ব্যতিরেকে বলপূর্বক বিষয়নিরুত্তি দ্বারা) সেক্রেপ (সহজে) সংগত করিতে পারা যায় না, জ্ঞান দ্বারা যেকোপ সংযত করিতে পারা যায়। [অর্থাৎ ইন্দ্রিয়গণকে বিষয়ের উপভোগ হইতে বলপূর্বক নিরুত্তি করা অপেক্ষা ‘বিষয় অনিত্য’ ইত্যাকার জ্ঞান দ্বারা নিরুত্ত করাই উৎকৃষ্টতর পথ।] ॥ ১৬ ॥

English.—These organs which are strongly attached to sensuous objects, cannot so (effectually) be restrained by (forced) abstinence, as ever by (the pursuit of) knowledge. 96.

Kulluka. इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह—न तथैति । एतानि इन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा न असिवया विषयसन्निधिबलं नष्टया नियन्तुः शक्यन्ते, दुर्लिखारबात्, यथा सर्वदा विषयात्मां चयिलाद्विषयज्ञानेन (१), शरीरस्य च ‘अस्तिस्तुत्यम्’ [मनु, ६।३६] इत्याद्विषयसाधाणीष्ठिलनीन (२) । तस्मात्, विषयदीप-यानादिशा धृहिरिन्द्रियाणि मनस्य नियन्त्यक्ते ॥ २६ ॥

Kulluka Explained.

१. विषयाणां &c.—By the knowledge that the sensuous objects have the defects of perishability, &c., i.e., they will all perish, they distract our mind, and so forth.

२. शरीरस्य च &c.—And pondering over the defects of the physical body [about which we are so very careful !], as will be described in passages like अस्थिस्थूणम् &c. N. B. The couplet referred to runs thus—

अस्थिस्थूणं स्त्रायुतं भासशोणितलेपनम् ।

चर्मावनहं दुर्गम्भि पूर्णं मूदपुरीषयोः ॥ मतु, ६।७६ ।

'स्थूणा means 'prop', 'pillar'.

Notes.

प्रज्ञाणानि—प्र—ज्ञष + न्ति । ‘ज्ञषी प्रीतिसेवनयोः’ । All other commentators except Kull. and Gangádhara seem to read प्रदुषानि ।

निवृशः—Adj. of ज्ञानेन, or adv. modifying शक्यते ।

असेवया—शुष्कवैराग्येण । तदुक्तं [गीता, २।५६]—

विषया विनिवर्त्तने निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्ज्जं रसोऽप्यस्य परं डट्टा निवर्त्तते ॥

‘निराहारस्य’ इन्द्रियात्तिषयानसेविनः, ‘रसः’ रागः, सोऽपि परं ब्रह्म द्वष्टवतो निवर्त्तते इति गीतार्थः—Rágħ.

वेदास्यागश्च यज्ञश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ८७ ॥

Prose. वेदाः त्यागश्च यज्ञश्च नियमाश्च तपांसि च—[एतानि] विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं कर्हिचित् न गच्छन्ति ।

Bengali. वेदाधारन, दान, यज्ञ, शोचबडानि निम्रल ओ कृञ्चानि उगः—এই নকল ৭৭ দৃষ্টিভি অর্থাৎ বিষম্ববাশ বাঙ্গল (অর্থাৎ যাহার চিলঙ্কি ইহ নাই তাহার) সিদ্ধি কথনও আরান করে না ॥ ৯৭ ॥

English.—The (study of the) Vedas, liberality, sacrifices, observances and austerities—(even) these do not ever procure success to one whose mind is contaminated (by sensuality). 97.

Kulluka. यस्तादनियमितं मनः (१) विकारस्य हेतुः स्यात् अत आह—
वेदा इति । वेदाभ्ययनदानयज्ञनियमतपांसि स्त्रगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो (क) (२)
न कदाचित् फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ६७ ॥

Kulluka Explained.

१. अनियमितं मनः—Uncontrolled mind.
२. स्त्रगादि &c.—One who is always thinking of enjoying the sensuous objects, e. g., garland (स्त्रक्), &c.

Notes.

आगः—दानम् । Medh. gives an alternative explanation.
'अप्रतिविज्ञस्यापि मधुमांसभच्चादैर्निर्वृत्तिः फलदा इत्यनेत्र वर्जनम्' ।

नियमाः—See. Sl. 3.

तपांसि—कृच्छादेनि ; the vows such as कृच्छ, पराक, सान्तपन, &c.
विग्रहुष्टभावस्य—विशेषण प्रकर्षेण च दुष्टः भावः (चित्रं) यस्य सः तस्य ।

श्रुत्वा सृष्टा च दृष्टा च भुक्ता ग्राल्वा च यो नरः ।

न हृथ्यति ग्राल्वति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ६८ ॥

Prose. यो नरः श्रुत्वा सृष्टा च दृष्टा च भुक्ता ग्राल्वा च न हृथ्यति ग्राल्वति वा स जितेन्द्रियो विज्ञेयः ।

Bengali. যে বাঙ্গি (কৃতিবোকা অথবা নিজাবা কা) শ্রবণ করিয়া, (শুধুমাত্র অথবা ছুধুমাত্র জ্ঞব) স্মরণ করিয়া, (শুক্রপ অথবা কুক্রপ জ্ঞব) সৰ্বন করিয়া, (শাহু অথবা অশ্বাহু অজ্ঞ) ভক্ষণ করিয়া, এবং (শুভভি অথবা অশুভভি গুৰু) আভ্রাণ করিয়া হষ্টেও ইন না অথবা বিষয়ও ইন না, ডাঁহাকে জিতেন্দ্রিয় বলিয়া জানিতে হইবে ॥ ৯৮ ॥

English.—That man who on hearing, touching, seeing, eating and smelling (anything good or bad) neither rejoices nor repines, is to be considered to have (really) subdued his senses. 98.

(क) भोगादि—for स्त्रगादि—A, B, M, P, V.

Kulluka. जितेन्द्रियस्य सुरूपमाह—शुलोति । “सुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च” शुला, “सुखस्यर्थं दुकूत्तादि” (१) दुःखस्यर्थं मेषकम्बलादि” [च] स्मृता, “सुरूपं कुरुपं च” दृष्टा, “स्तादु अस्तादु च” सुक्ता, “सुरभि असुरभि (क) च” प्रात्वा, यस्य न हर्षविषयादौ च जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥ ६८ ॥

Kulluka Explained.

१. सुखस्यर्थं दुकूत्तादि—Pleasing to the touch, viz., silk, &c.

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य(ख) चरति प्रज्ञा दृतिः पादादिवौदकम् (ग) ॥६८॥

Prose. सर्वेषाम् इन्द्रियाणां [मध्ये] यदि एकम् [अपि] इन्द्रियं चरति तेन अस्य [जनस्य] प्रज्ञा, दृतिः पादात् उदकम् इव, चरति ।

Bengali. ইন্দ্ৰিয়গণের মধ্যে বাঁদ কেবলমাত্ৰ একটী ইন্দ্ৰিয়ও উচ্ছৃঙ্খল হয় তবে দৃঢ়ির (অর্থাৎ ভিত্তিৰ মশকেৱ) একটী মাত্ৰ ছিল উন্মুক্ত থাকিলে যেৱপ তদ্বারা সকল জন বহিৰ্গত হইয়া যায় সেইন্দ্ৰিয়প সেই ইন্দ্ৰিয় দ্বাৰা সকল জ্ঞান বহিৰ্গত হইয়া যায় । [অধিকস্তু ঐ ইন্দ্ৰিয়েৰ সংসর্গে অনা ইন্দ্ৰিয়গুলিও পৃষ্ঠিত হইয়া পড়ে] ॥ ৯৯ ॥

English.—When among all the organs (even) one slips away (from control), by that (organ) the man's wisdom slips away from him, even as the water runs out by (even) one hole from a (water-carrier's) leather bag. 99.

Kulluka. एकेन्द्रियासंयमीपि निवार्यः इत्याह—इन्द्रियाणां लिति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपि इन्द्रियं विषयप्रवणं भवति, ततः अस्य विषय-

(क) सुरभिम् असुरभिम्—All except A.

(ख) ततोऽस्य—A. This is the reading of the ancient commentators as well as of the Mahá-Bhárata. ततः would correspond better than तेन to पादात् (in धनी) । But the इया used by Kull. in इन्द्रियान्तरैः and एकेन छिद्रेण occurring in his commentary leads us to infer that he reads तेनास्य and not ततोऽस्य ।

(ग) पादात् for पादात्—Bg, Bk, J, G. But पादात् is redundant, while a word like पाद is necessary to correspond to the इन्द्रिय ।

परस्य (१) “इन्द्रियान्तरैरपि” तत्त्वज्ञानं ‘क्षरति’ (२) न व्यवतिष्ठते, चर्मनिर्मितोदक-
पात्रादिव एकेनापि क्षिद्रेण सर्वस्थानस्थमेव उदकम् (क) (३) ॥ ६६ ॥

Kulluka Explained.

१. अस्य विवरयपरस्य—[Qualifying जनस्य to be understood].
२. इन्द्रियान्तरैः अपि &c.—The knowledge of things slides away by (that organ and by) other organs also.

[इन्द्रियान्तरैः अपि = तेन इन्द्रियेण, इन्द्रियान्तरैः अपि । The latter portion is not mentioned in the text, but is supplied by Kull. An इन्द्रिय is compared with an outlet of a leather bag. As the water runs away through the opened outlet, so the knowledge slides away through the slipping organ. This explanation would have maintained the पूर्णोपस्था, and the passage has been explained as such by Medh. Gov. and others. But Kull. adds something more. The knowledge glides away not only through that organ but through the other organs as well. The उपस्थ has thus been reduced to a व्यतिरेक । N. B. तत्त्वज्ञान, as used by Kull., does not mean the final तत्त्वज्ञान, but simply the true knowledge of things in a narrower sense].

३. चर्मनिर्मितोदकपादात् इव एकेनापि क्षिद्रेण &c.—[एकेनापि क्षिद्रेण is the meaning of पादात् । Kull. silently alters धूमी into इथा in order to make it correspond better to तेन which he adopts in his text. The इच्छी also in इच्छी is changed into धूमी, as the relation between इच्छी and उदक should more appropriately be held to be one of अपादान rather than of सम्बन्ध in general, which latter is, however, the case between a person and his प्रजा ।

(क) न व्यवतिष्ठते—Added after उदकम् in all. But this addition (which seems to be a reader's own supply of the link of the simile) vitiates the composition in more ways than one.

Notes.

इन्द्रियाणाम्—गिर्हरे पष्टी ।

द्वते:—द्वति i. e. 'भिस्ति मशक' इति भाषा । If the reading is द्वते: पावात्, then द्वते: is in पूर्णी, being in the same case with पावात् ; or द्वते: is in असेदि (or appositional) पष्टी as in 'ज्ञज्ञस्य शब्दः' ।

पादः—An opening, being one of the four feet of the animal whose hide is generally used entire for the purpose of carrying water, each of the legs being made water-tight.

वशे क्लत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान् संसाधयेदर्थानच्छिष्ठन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

Prose. इन्द्रियग्रामं वशे क्लत्वा, तथा मनस्य संयम्य, योगतः तनुम् अच्छिष्ठन् सर्वान् अर्थान् (= पुरुषार्थान्, घर्मार्थाकामसीकारान्) संसाधयेत् (= निपादयेत्) ।

Bengali. ইন্দ্ৰিয়সহ এবং ধৰণ বশীভৃত কৰিবা এবং উপায় দ্বাৰা শৰীৰেৰ (আভাসুরিক) ক্লেশ নিৰাপৎ পূৰ্বক সকল পুৰুষার্থেৰ অৰ্থাত ধৰ্ম, অৰ্থ, কাৰণ ও মোক্ষেৰ অনুসৰণ কৰিতে হই ॥ ১০০ ॥

English.—Having restrained the host of senses and controlled the mind one should pursue the ends of life taking care by ingenious means not to decay the physical body. 100.

Kulluka. इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थस्तुताम् (१) दर्शयति—वशे क्लत्वेति । वहिरिन्द्रियग्राम् आदत्तं क्लत्वा, मनस्य संयम्य, सर्वान् पुरुषार्थान् सम्यक् साधयेत् । 'योगतः' उপायेन खट्टेहमपौड়যন্ত—यঃ সহজসুখী, সংস্কৃতান্বিক ভূজ্ঞে, স ক্রমেণ ত অজিত् (२) ॥ १०० ॥

Kulluka Explained.

1. सर्वपुरुषार्थस्तुताम्—The fact of its being the root-cause of all the ends (अर्थ) of human life.

2. उपायेन खट्टेहम...অজিত—Avoiding the decay of his body by having recourse to ingenious means—i.e., one who is naturally

(सहज) accustomed to pleasures e.g. those of seasoned food, &c., should give them up gradually, [and not all at once. Cf. 'उचितादहिताहौमान् क्रमशो विरमेवः'—चरकसंहिता, स्वस्थान, ७८ अ, (उचितात् = अयत्तात्)]. N. B. Whatever Dharma we practise we should always make it a point not to decay our physical body, the primary instrument for practising Dharma ; cf. शरीरमादं खलु धर्मसाधनम्—कुमारसंघव, ४३३ ।

Notes.

इन्द्रिययामम्—इन्द्रियाणां यामः (समूहः), तम् ।

अर्धान्—पुरुषार्थान् ; ends of life.

अचिक्षन्—नन्—चि + शन्, १ मा, एकवचनम् ।

योगतः—उपायेन ; Cf. 'योगः कर्मसु कौशलम्'—गीता, २५० ।

अचिक्षन् योगतः तत्त्वम्—Because, शरौरमादं खलु धर्मसाधनम् (—कुमारसंघव, ४३३) । Some take योगतः with वशि जला in which case योगतः may mean either (i) उपायेन or (ii) समाधिना ।

पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत् (क) सम्यग्ं च विभावनात् ॥ १०१ ॥

Prose. पूर्वां सन्ध्याम् (= प्रातः सन्ध्या) [आय] आ अर्कदर्शनात् (= सूर्य-दर्शनपर्यन्त) सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् (= दर्शयमानः स्थात्), पश्चिमां तु [सन्ध्यां] (= सायं सन्ध्या) [आय] सम्यक् च विभावनात् (= नक्षत्रदर्शनपर्यन्त) समासीत् (= उपविष्टः स्थात्) ।

Bengali. প্রাতঃকালে (সূর্যোদয়ের পূর্বে গায়ত্রীজপ আরম্ভ করিয়া) শৰ্দাদর্শন পর্যন্ত দশাহরান অবস্থায় গায়ত্রী জপ করিবে ; এবং সার্কালে (সূর্যাস্তের পূর্বে গায়ত্রী জপ আরম্ভ করিয়া) নক্ষত্রদর্শন পর্যন্ত উপরিষ্ঠ হইয়া গায়ত্রী জপ করিবে ॥ ১০১ ॥

English.—In the morning twilight one should, in a standing posture, mutter the Sávitri till the sun appears, and in the evening one should, in a sitting posture, do the same till the stars are distinctly seen. 101.

Kulluka. पूर्वां सम्यासिति । ‘पूर्वां सम्बाम्’ इति च ‘काला-व्यनीरत्यन्तसंयोगे’ हितीया (१) । प्रथमसम्बां सूर्येदर्शनपर्यन्तं ‘सावित्रीं’ जपन् ‘तिष्ठेत्’ आसनादुत्थाय निवृत्तगतिः एकव देशे कुर्यात् (२) । पश्चिमां तु सम्बां सावित्रीं जपन् सम्यक् नचचदर्शनपर्यन्तसुपविष्टः स्थात् (३) । अत च फलवत्त्वात् जपः प्रधानम्, स्थानासने लङ्घे, ‘फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्’ इति व्यायात् । ‘सम्ययोविद्विद्विप्रो वेदपुष्टेन युज्यते’ [भृ—२७८], ‘सहस्रकालस्वभ्यस्य’ [भृ—२७९] इति च पूर्वं जपात् फलम् उक्तम् (४) । मेधातिथिल्लु स्थानासनयोरिव प्राधान्यमाह (५) । सम्याकालश्च मुङ्गर्चमावम् (६) । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘ज्ञासम्भवी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सम्या मुङ्गर्चमावः तु ज्ञासे वद्वौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

Kulluka Explained.

1. पूर्वां &c.—The हितीया in पूर्वां सम्बाम् and in पश्चिमां (सम्बाम्) is by the rule कालाव्यनीरत्यन्तसंयोगे ।

2. आसनादुत्थाय &c.—N. B. This is the explanation of सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् । ‘उत्थाय निवृत्तगतिः’ is the explanation of the root स्था which means to ‘stand up’ [cf. ‘स्था’ गतिनिवृत्तौ]. The object of कुर्यात् is जपम् to be understood.

3. उपविष्टः स्थात्—[This is the explanation of समाप्तीतः । The root आस means ‘to ‘sit.’]

4. अत च फलवत्त्वात्...पूर्वं जपात् फलम् उक्तम्—Here जप is the principal point, as it yields some merit, and the (postures of) standing up and sitting down are only secondary, in accordance with the dictum फलवत्-सन्निधौ अफलं तदङ्गम्—[anything with reference to which no merit is mentioned, when placed by the side of another which is said to yield some merit, is taken as secondary (अङ्ग) (to the latter) ; i.e., if two things are enumerated side by side, and of those, if one is said to yield some merit, while the other is not, then the latter one is to be taken as secondary to the former]. The merits of जप have already (पूर्वं) been stated in the passages सम्ययोविद्विद्विष्ट-

* विप्रः &c. (Sl. 78) and सहस्रकरतस्याम् &c. (Sl. 79). [So, placed by its side, the posutres (standing and sitting) are of less value]. N. B. Medh., however, holds the statement of merits here to be mere अर्थवादः, as, according to him, नित्य कर्म्म can have no *positive* merit. Gov. adopts a surer course and says—
यद्यप्यत्र तिष्ठत्यास्यापरो विधिप्रत्ययः शूश्रेते, तथापि उपलभ्यमानं-श्रुतिसूखलात् जपः अत्र प्रधानं, स्यानासनयोस्तु अङ्गता । तथाच यजुव्वेदब्राह्मणे जपतेरेव परो विधिप्रत्ययः शूश्रेते । यदाह—‘पूर्वां सम्यां स्थितः सन् साविद्रौं जपेत्’। Nár also is to the same effect.

N. B. ‘फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्’ (referred to by Kull.) is a Mímámsá maxim and is based on dictums like ‘यजतयश्च अफलयुक्तः तदङ्गम्’—Kátyáyana S'rauta Sútra, I, 25.

पूर्व in Kull. is connected with उक्तम् and not with जपात् ।

5. संधातिथिस्तु &c.—Medhátithi, however, speaks of स्थान (standing) and आसन (sitting) as being the principal points. In other words, Medh. holds that no merit will accrue (or rather the observance of the विधि here will not at all be secured) without the postures, while according to others the जप even without the postures will yield some merit. And inversely, Medh. holds that *mere* postures (!) will secure the observance of the विधि, while according to others it has no merit without the जप ।]

6. सम्याकालश्च &c.—The (technical) duration of सम्या is one सुह्रत्तं (or two Dandas—one Danda being equal to 24 minutes, roughly speaking).

7. तदाह योगियाज्ञवल्क्यः &c.—So says Yogi-Yájnavalkya—The days become shorter and longer (in winter and summer) respectively, but the सम्या is always equal to a सुह्रत्तं, be the days short or long. [The सुह्रत्तं, of course, becomes shorter in winter, and longer in summer]. N. B. The work referred to by the name of योगियाज्ञवल्क्य is distinct from his well-known Samhitá.

Notes.

सन्ध्या॒म् = सन्ध्या॑ व्याय, the हितीया is here used by the rule 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' । Medh. here gives some additional notes :—
 "केचिदाहुः नैवेयम् अत्यन्तसंयोगे हितीया । किं तर्हि ? कालशाकर्त्त्वकाणां कर्त्त्वसंज्ञी भवति इति वार्त्तिककारः, तत्र कर्त्त्वणि हितीया इत्येव हितीया । यत् कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोगे इति तद्यत्र नियावाची शब्दी न प्रयुज्यते—क्रोशं कुटिला नदी, सर्वरावं कल्प्याणी इति । यत्र च सकर्त्त्वकी धातुः 'मासमधीयते' इति सत्यं तस्य विषयः, इह पुनः सन्ध्या॑ तिष्ठेत् इति तिष्ठतिरकर्त्त्वकः" ।

आकृदर्शनात्—आ अकृदर्शनात् ; इसी in connection with आङ् ।

समासीत—सम् = आस + लिङ् ईत । All read समासीनः, but समासीत is the required reading and this is clearly the reading of almost all the ancient commentators. (Cf. the quotation from Gov. under Kull. Expl. 4). The imperative समासीत (=should sit) in the case of the evening prayer would thus correspond to the imperative तिष्ठेत् (should stand) in the case of the morning prayer. It should be noted, however, that the विशिलिङ् should have been more appropriately attached to the root जप rather than to स्था and आस, and it is not improbable that पूर्वां सन्ध्यां जपेत् तिष्ठन् and पश्चिमां तु समासीनः (as read by Gangádhara) were the *original* readings of the author. Cf. श्रुति—पूर्वां सन्ध्यां स्थितः सन् सावित्रीं जपेत् अष्टकलः; also विष्णुसूति—पूर्वां सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन् पश्चिमामासीनः—२८३ । But it may be that the author intends to give some emphasis on the *postures* also, and in this form it appears in Yájnavalkya ; cf. जपद्वासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकीद्यात् ॥ सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवैह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । याज्ञवल्क्या—१२४, २५ ।

Then it comes to this that, according to Manu, the postures, though subsidiary, are also very important. Cf. Mánava Grihya—सन्ध्यासुपासौ प्रागल्लभयात्... (१२४) ; एवं प्रातस्तिष्ठन् (१२५) ; also A'swaláyana Grihya, III, 6, 4—6. Gobhila Grihya, however, which belongs to the Sáma-veda, makes no special mention about standing in the morning.

ऋग्विभावनात्—ऋचाणां नक्षत्राणां विभावनं (दर्शनम्) ; till the appearance of the stars. सन्धी is in connection with आङ् ।

सन्ध्या—सम्—द्यै+आङ्—अधिकरणे । Or, सन्धौ भवा इति सखि + यत् : union or conjunction (viz. of day and night) There are two सन्ध्याः—प्रातःसन्ध्या (morning twilight) and सायंसन्ध्या (evening twilight). The technical duration of each सन्ध्या is one सुह्रत्ते i.e. two Dandas (दण्ड), viz., the last दण्ड of one of the periods and the first दण्ड of the other—one दण्ड being equivalent to 24 minutes, roughly speaking. The word सन्ध्या secondarily denotes ‘morning prayer’ and ‘evening prayer’. An additional prayer is also enjoined at mid-day. Cf. Vájnavalkya quoted by Kull under Sl. 102.

Proper time for its performance—After saying the preliminary prayers in the morning and in the evening one should begin to mutter the Gáyatrí and should continue to do so until the sun and the stars respectively appear in the sky.

Cf. पूर्वा सन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

गायत्रीमध्यसेत् तावद्यावदादिष्ठदर्शनम् ॥ हारौत, ४।१८ ।

उपास्य पश्चिमा सन्ध्यामादिव्यं च यथाविधि ।

गायत्रीमध्यसेत् तावद्यावक्षारा न पश्यति ॥ हारौत, ४।१९ ।

प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

सादित्यो पश्चिमां सन्ध्यामध्यासुमितभास्त्रे ॥ संवर्त्त, ६ ।

Distinction between सन्ध्या and आङ्किक—सन्ध्या is not identical with आङ्किक । आङ्किक means *daily* observances and denotes not only prayers, but other *daily* observances as well ; e. g., दन्तघातन, चान, आङ्कार, &c.

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठत्वैशमिनो व्यपोहृति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाक्रतम् ॥ १०२ ॥

Prose. पूर्वा सन्ध्यां तिष्ठन् [साविचीं] जपन् [जनः] नैशम (= रात्रि-ज्ञातम्) एनः (= पापम्) व्यपोहृति (= नाशयति), पश्चिमां [सन्ध्यां] तु समासीनः [साविचीं जपन्] [जनः] दिवाक्रतं मलं (= पापं) हन्ति ।

Bengali. প্রাতঃসকার্য দণ্ডযমান হইয়া গাযত্রীজপ করিলে রাত্রিকৃত পাপ দূরীকৃত হয়, এবং সার্বসক্ষাম্ভ উপবিষ্ট হইয়া গাযত্রীজপ করিলে দিবাকৃত পাপ দূরীকৃত হয় ॥ ১০২ ॥

English.—One who mutters the Gáyatrí in a standing posture in the morning twilight, removes the sin contracted [unwittingly] during the (previous) night, and one who mutters the Gáyatrí in a sitting posture in the evening, destroys the sin he committed [unwittingly] during the day. 102.

Kulluka. पूर्वं सम्यासिति । पूर्वसम्यायां विष्टलं जपं ज्ञान्याणी निशा-
सम्बितं पापं नाशयति । पश्चिमसम्यायां तु उपविष्टी जपं ज्ञान्यन् दिवार्जितं पापं
निहन्ति । अतापि (क) जपात् फलस्मृकम् (१) । एतच्च अज्ञानकृतपापविषयम् (ख)(२) ।
अतएव याज्ञवल्क्यः [२।३०७]—

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं (३) भवेत् ।
विकालसम्याकरणात् सर्वं विप्रणश्यति’ ॥ (४) ॥ १०२ ॥

Kulluka Explained.

1. अतापि &c.—Here also (as in Sl. 78 and 79 referred to by Kull. under the previous Sloka) the merits of जप (as the primary point) have been mentioned.

2. एतच्च &c.—This refers to those sins only that are committed *without* one's own knowledge.

3. अज्ञानकृतम्—[Adj. qualifying पापम् to be understood].

4. विकालसम्याकरणात्—N. B. The quotation of this text of Yájnavalkya here will also serve to include the सञ्चाङ्गसम्या also which is not mentioned by Manu. It should be noted that this difference between the two authorities is not held to be a विरोध, but the fact is that Manu has not mentioned *everything* on the point, and Yájnavalkya has supplied the points left out by the former.

(क) तत्त्वापि—B, Bh, M, P, V.

(ख) अज्ञानादिकृतपापविषयम्—All except A, B, Bh.

Notes.

With this verse cf. the Mantras :—

- (i) यद्राच्चापापमकार्षम्...अहसदवलुम्पतु।
- (ii) यदङ्गपापमकार्षम्...राविसदवलुम्पतु।

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवत् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

Prose. यः तु [जनः] पूर्वां [सर्वां] न तिष्ठति (= न अनुष्ठिति) यश्च पश्चिमां [सर्वां] न उपासि, सः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः शूद्रवत् वहिष्कार्यः ।

Bengali. যে বাঙ্গি প্রাণস্বার অনুষ্ঠান করে না এবং সাইংস্বারও উপাসনা করে না, সে বাঙ্গি (অধিজনাদি) সকল প্রাকার দ্বিজকার্য ইইতে বহিষ্কার্য ॥ ১০৩ ॥

English.—He who does not say the morning and the evening prayers, is to be excluded, just like a Sūdra, from all the privileges of a twice-born person. 103.

Kulluka. न तिष्ठति इति । यः पुनः पूर्वां सर्वां नाहुतिष्ठति, पश्चिमां च (क) ‘नोपास्ते—तत्तत्कालविहितं जपादि न करीति इत्येः, स शूद्र इव सर्वस्मात् द्विजाति-कर्मणः “अतिथिसत्कारादर्पि” वाच्यः कार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन सर्वोपासनस्य नित्यता उक्ता(1) । नित्यलेपि सर्वदापिचितपापचयस्य फलत्वम् अविरुद्धम्(2) ॥ १०३ ॥

Kulluka Explained.

1. अनेनैव &c.—By the statement of this sin the performance of सर्वा is indicated to be obligatory.

[The point is this—In the previous Sloka the merits of the morning and the evening prayers have been said to be the avoidance of nocturnal and diurnal sins respectively; but it may be argued that one, who commits no sin during the night and the day, may forego the saying of these prayers. In anticipation of such arguments the present verse is put forward to direct that whether one commits sin or not the saying of

(क) पश्चिमां ह—All except A.

:these prayers is obligatory. Cf. 'एवं कथमिदक्षतैनसः अनुष्ठानप्राप्ती निवृत्तामाह—नेति' |—Gov.]

2. निवृत्तेऽपि &c.—In spite of this obligatory character the statement of their yielding some fruit cannot be objected to as the fruit is to be desired *always* (and not merely on particular occasions like काम्यकर्म proper.—See Sl. 55. Kull. 3.)

Notes.

तिष्ठति, उपास्ते—Apparently the postures of standing and sitting (irrespective of जप) are emphasised here, and this would support Medh.'s view on the point as discussed under Sl. 101, Kull. 5. To maintain his own point Kull. here takes the two words rather forcedly in a way altogether different from the one adopted in the preceding Slokas. Thus, तिष्ठति = अनुतिष्ठति, and उपास्ते = अनुतिष्ठति—both meaning 'performs, worships'.

शूद्रवत्—'तिर्तुत्वा' निया चिह्न वतिः' इति वतिप्रत्ययः ।

अपां समीपे नियती नैत्यकं विधिमास्तिः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गल्वारण्णं समाहितः ॥ १०४ ॥

Prose. अरण्णं गल्वा अपां समीपे नियतः समाहितः [च सन्] नैत्यकं विधिम् आस्तिः (= अनुविष्ट्वा) सावित्रीम् अपि अधीयीत ।

Bengali. বনে যাইয়া জলসমীপে সংবত্ত ও অনঙ্গমনক্ষ হইয়া নিতা বিধির অর্থাৎ নিতা বেদপাঠের অঙ্গানকাপে অন্ততঃ গায়ত্রীজপ করা কর্তব্য ॥ ১০৪ ॥

English.—To perform the ceremony of the obligatory daily recitation one should at least recite the Sávitri near water, retiring into the forest, controlling his organs and concentrating his mind. 104.

Kulluka. अपां समीपे इति । ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धम्—बङ्गवेदाव्यनाशकौ सावित्रीमात्राव्यनाशपि विद्यीयते(१) । अरण्णादिनिर्जन्मदैश्च गल्वा नद्यादिजलसमीपे(क)

(क) वा—Added after समीपे in A.

नियतेन्द्रियः 'समाहितः' अनन्यमनाः नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपम् आस्थितः अतु-
तिष्ठन् (क) सावित्रीसपि "प्रणवव्याहृतिवयुक्ताः" यथोक्ताम् अधीयैत ॥ १०४ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मयज्ञरूपम् इदम् &c.—This is the ब्रह्मयज्ञ (one of the five obligatory महायज्ञs).—It purports to prescribe the muttering of the Gāyatrī at least, in case one cannot study the Veda in large portions.

Notes.

नैत्यकस्—नैत्यम् एव नैत्यम्—स्वार्थे अण्, ततः स्वार्थे कः ।

नैत्यकं विधिम् आस्थितः—नियोजयं विधिरिचेव स्थितप्रज्ञः गृहणार्थश्च ।—
Medh. नियोजयं ब्रह्मयज्ञविधिः इत्येवम् उत्पन्नास्तः ।—Gov. [उत्पन्ना
आस्ता यस्य सः उत्पन्नास्तः ।]

समाहितः—सम्—आ—धा + क्त ।

विदीपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्यनव्याये होममन्त्वेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

Prose. विदीपकरणे चैव नैत्यके स्वाध्याये चैव होममन्त्वेषु चैव हि अनव्याये अनुरोधो नास्ति ।

Bengali. বেদাঙ্গ, ব্রহ্মযজ্ঞরূপ নিজ শাধার এবং হোমবন্দন—এই কয়েক শুল্কে
অনব্যায় পাসন করিতে হবে না ॥ ১০৫ ॥

English.—No regard to अनव्याय (or prohibition of study) is to be had in the cases of (the study of) the Vedāngas, the obligatory daily study of the Veda, and (the recitation of) the texts for offering burnt oblations. 105.

Kulluka. विदीपकरण इति । 'विदीपकरणे' विदाङ्गे—शिलादौ (१), 'नैत्यके'
नित्यानुष्टेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे, होममन्त्वेषु च अनव्यायादर्गी नास्ति ॥ १०५ ॥

Kulluka Explained.

१. शिलादौ—[For the branches meant, See Notes.]

(क) अनुतिष्ठासः—All except A. But it is not a case of सन् ; cf. Medh. and Gov. quoted under Notes.

Notes.

वेदोपकरणे—उपक्रियते अनेन इति उपकरणम्—उप—क्ष + ल्यट्—करणे ; auxiliary (branches of learning). वेदोपकरण = वेदाङ्ग, i.e., those branches of learning which help the study of the Veda. They are six in number :—

शिक्षा कल्पी व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।

ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षड्व तु ॥

(1) शिक्षा—The science of Vedic pronunciation, &c. (2) कल्प—Vedic rituals. (3) व्याकरण—Grammar. (4) निरुक्त—Vedic dictionary. (5) छन्दस्—Prosody. (6) ज्योतिषाम् अयनम्—The movements of the heavenly bodies, i. e., Astronomy.

स्वाध्यायः—See Notes on Sl. 28.

नैत्यके स्वाध्याये—The daily study and teaching of the Veda, which is obligatory—being one of the five obligatory महायज्ञs. See under I, 112.

अन्त्यायः—Periodical intermission of study ; e. g. on the day of full-moon (पूर्णिमा), new-moon (अमावस्या), प्रतिपद्ध, अष्टमी, चतुर्दशी, earthquake, eclipse, thundering, &c.

नैत्यके नास्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माह्वतिहतं पुण्यामनध्यायवष्टक्षतम् ॥ १०६ ॥

Prose. नैत्यके (=नित्ये स्वाध्याये) अन्त्यायो नास्यि, तत् (=नैत्यकं) हि ब्रह्मसत्रं स्मृतम् । ब्रह्माह्वति-हतम् अन्त्यायवष्टक्षतम् [अपि] पुण्यम् [एव] भवति ।

Bengali. নিত্যে স্বাধ্যায়ে অন্ত্যায় নাই ; কাৰণ, তাহা ব্ৰহ্মসত্ৰ । বেদক্রম ইবিৰ্বারা সম্পাদনীয় হোৱ (অৰ্থাৎ বেদপাঠ) অন্যান্য-নিৰ্বিকুল হইলেও পুণ্যজনকই হইয়া থাকে ॥ ১০৬ ॥

English.—There is no prohibition for the obligatory daily recitation, since that is declared to be a Brahma-Sattra (a continuous sacrifice of the Veda). The Homa with the Veda as its oblations (i.e., the study of the Veda) is meritorious even when the ordinary study is concluded (i.e. stopped) on account of the circumstances requiring an intermission of study (अन्त्याय). 106.

Kulluka. नैवके इति । पूर्वोक्तनैवकस्यायस्य अयमत्रवादः (१) । नैवके जपयज्ञे अन्यायी नाहि ; यतः सततभवत्वात् ब्रह्मसं तद्वचादिभिः मृतम् (२) । ब्रह्मेव आहुतिः ब्रह्माङ्गतिः हविः, तथा ङ्गतम् (क) अव्ययनरूपम्, अन्यायवषट्कृतम् (ख) अपि पुराणेव भवति (३) ॥ १०६ ॥

Kulluka Explained.

1. पूर्वोक्त &c.—This is a repetition of the reference made in the previous Sloka to the daily Vedic study. N.B. According to the सोमासक्स, अत्रवाद is a class of अर्थवाद and Medh. calls the present Sloka an अर्थवाद ।

2. नैवके &c.—In the daily Vedic study, viz., in the daily muttering (जप) there is no prohibition (in spite of the cases which cause a cessation in the ordinary study of the Veda), inasmuch as that i. e. the daily Vedic study is called by Manu and others to be a Sattra of Brahma (Veda), because of its being continued for a long time (N. B. A *continuous* यज्ञ is called a सत्त्र ।)

3. ब्रह्मेव आहुतिः &c.—This is the explanation of the second half of the Sloka. The construction is as follows :— ब्रह्म (=वेदः) एव आहुतिः = ब्रह्माङ्गतिः, हविः (=which takes the place of हविः), तथा: ङ्गतम् (=होमः) अव्ययनरूपम् (=i. e. अव्ययनम्) अन्यायवषट्कृतम् अपि अन्यायेन (=अन्यायकारणेन = मैत्रनिर्वातश्वदादिना) वषट्कृतम् (=समाप्तिम्) अपि पुराणम् एव भवति (is meritorious). The Homa in which the Veda takes the place of oblations, that is to say, the study (of the Veda) is meritorious even when (a circumstance such as) चतुर्दशी, पूर्णिमा, thundering, &c., corresponding to the exclamation of the word वषट् (which is the closing formula

(क) अन्यायायव्ययनम्—added between ङ्गतम् and अव्ययनरूपम् in M, P, V.

(ख) अन्यायस्त्रीकृतम्—Added after वषट्कृतम् in Bg, G.

of a Homa), requires the cessation of the ordinary study of the Veda. The idea in plain language is this :—The daily Vedic study is like unto a Homa. The Veda is its oblations and thundering, &c., which require the cessation of the study correspond to the exclamation of वषट् which is the closing formula of a Homa. But the speciality of the *daily* ब्रज्ञहोम is that it is not discontinued even at the hearing of the वषट्, i.e., in spite of the circumstances which require the cessation of all other kinds of Vedic study except the *daily* one. (For the explanations given by other commentators, see Notes).

Notes.

Kull. takes the first and the second halves, of the Sloka separately. But Medh., Gov. and Nár. agree in taking the second half to be an amplification of the metaphor contained in the first half, although there are slight differences between their explanations. According to them the prose-order of the Sloka would be :—नैत्यके अनव्याधो नास्ति, तत् हि ब्रज्ञसत्त्वं सूतम् । [तत् ब्रज्ञसत्त्वं] ब्रज्ञाहुतिहतम्, अनव्याध-वषट्कृतं पुरुषं [च] भवति ।

The translation of the second half will be as follows :—

[At that Sattra] the Veda takes the place of oblations, and the study in a prohibited period takes the place of the exclamation 'Vashat', and both of them are equally meritorious—Medh. and Gov.

[At that Sattra] the Veda takes the place of oblations and a natural phenomenon, such as thundering, &c., requiring the cessation of study, takes the place of the exclamation 'Vashat'. —Nár.

We quote the commentators below :—

'सतत-प्रवृत्तं सच्चम् ।—यथा सहस्रवत्सरादि सत्त्वं न कदाचित् क्षियते इत्यतः सच्चम्, एवम् इदमपि ब्रज्ञाव्ययनगिर्वर्त्ती, ब्रज्ञसत्त्वलाच्च न कदाचित् विक्षेत्तव्यम् । विक्षेदे हि सच्चलं न स्यात् । सच्चलम् इदानीं रूपकामज्ञा योजयति—'

[ब्रह्मसत्त्व] ब्रह्माद्यवनाहुतिङ्गतम्, अन्यत् सत्त्वं सोमाहुत्या हयते । जुहोति: अनिवर्त्ती वर्चते, धातूनामनेकार्थलात् । ब्रह्मशब्देन तदिष्याद्यव्यनक्तिया लक्ष्यते । ब्रह्माद्यव्यनम् आहुतिरिव । अनव्याये यह अव्ययनं तेन वषट्कृतम् ।—यथा याज्ञाने अविक्षेपे वषट्कारिण क्रियते, एवं चतुर्दश्याद्यव्याव्यायनं वषट्कारस्यानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दे लक्ष्यते, तेन ज्ञातं युक्तं संस्कृतम् ।—Medh.

As the word वषट् or rather वौषट् is uttered *in continuation of* the याज्ञा Mantra in a यज्ञ or a सत्त्व, so the daily Vedic study is to be performed even on prohibitory occasions to maintain the continuity of the ब्रह्मसत्त्व—the word सत्त्व meaning a continuous sacrifice. It should be noted that the root हु is not so appropriate in connection with a सत्त्व which is generally referred to by the root यज् ; so Medh. remarks that the root हु is to be taken here to denote continuity.

N. B. A याज्ञा is a Rik uttered at the time of offering oblations, and ending with the word वौषट् ।

The following is the simplest way of taking the Sloka :—

‘किमस्य सत्त्वादग्नम् ? इत्यत आह—ब्रह्माहुतिङ्गतभित्यादि । सत्त्वं सोमाहुत्या डृतं भवति, इटमपि वेदीज्ञारणाङ्गत्या डृतम् । ब्रह्म आहुतिरिव, आहुत्यर्थलात् पुण्यहेतुलाभं सत्त्वत्यम् । सत्त्वं च प्रदानार्थेन वषट्कारिण युक्तं भवति, इटमपि अनव्यायाद्यव्यनात् अनव्यायवषट्कृतम् ।—Gov.

‘ब्रह्मसत्त्वम्’ इत्यत गुणयोगेन सत्त्वशब्दस्य प्रवृत्त्या योगेन तां वक्तुं गवामयनादिसत्त्वसाम्यमाह—ब्रह्माहुतेति । वेदरूपादाः ‘आहुतेः’ होतव्यस्य ‘डृतं’ होमः यच तत् ‘ब्रह्माङ्गतिङ्गतम्’ सत्त्वम् । यथा च सत्त्वे वषट्कारी होमसम्बलः, तथा अवापि ‘अनव्यायः’ अनव्यायनिमित्तं—मैघनिर्धारितशब्दादि, वषट्कारस्यानीयम् ।—Nár.

N. B. अनव्याय is said to take the place of वषट्कार । It should be noted that Medh. and Gov. take the word अनव्याय to mean अनव्याये यत् अव्ययनं तत्, but Nár. explains अनव्यायः as अनव्यायनिमित्तं—मैघनिर्धारितशब्दादि and refers in his support to A'pastamba Dharma Sūtra, I, 12, 3, which we quote below :—‘ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत् स्वाव्यायः, तस्मैते वषट्कारा यत् स्वानयति, यद् विद्योतते, यद् अवस्फुर्जति यद् वातो बायति । तस्मात् स्वानयति विद्योतमाने अवस्फुर्जति वाते वा वास्ति अधीवौत एव, वषट्काराणाम् अच्छब्द्यकाराय इति’ । This is

explained by Haradatta as follows :—‘ग्रन्थादेते वषट्कारा: तत्त्वात् स्तननादिषु अनव्यायनिमित्तेषु सत्सु अपि अधीयीत एव ; न पुनरनव्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् ? वषट्काराणाम् एतेषाम् ‘अच्छब्दकाराय’ अव्यर्थत्वाय—अत्यं वषट्कारा एते व्यर्थाः स्तः । ततश्च—यदा हीवा वषट्कृते अव्यर्थः कुड्यात् ताड्येव तत् स्यात्’ । This applies very well to the natural phenomena, such as thundering, &c., but it is not clear how in this sense the चतुर्द्वयी, पूर्णिमा, &c. can be very well compared with the *exclamation* वषट् ।

ब्रह्मसत्त्वम्—ब्रह्मणः वेदस्य सत्त्वम् । सत्त्वम् = सत्त् (to continue) + त्वं । The word सत्त् here serves to emphasise the point that the daily Vedic study is always to be continued.

ब्रह्माङ्गति-हतम्—ब्रह्म (= वेदः) एव आङ्गतिः (= हविः), तस्याः हृतं (= हीनम्) = वेद-हीनः = वेदाभ्यन्तम् । Nom. of भवति to be understood.

अनव्याय-वषट्कृतम्—The word वषट् is the closing formula of an आङ्गति । वषट् इति कृतम्, ‘कर्यादिच्छिङ्गाचश’ इति सूत्रेण गतिसमाप्तः । अनव्यायेन (= अनव्यायनिमित्तेन = चतुर्द्वयादिना) वषट्कृतम् (= समाप्तिम् = समाप्तिव्यल्लेन विहितम्) । As the additional reading अनव्याय-खोक्तम् suggests, the word अनव्याय-वषट्कृतम् may also mean अनव्यायेन अनव्यायकालिन वषट्कृतम् खोक्तम् (= विशेषितम्) ; characterised by a period of अनव्याय ।

यः स्वाध्यायमधीतेऽत्र विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि दृतं मधुं ॥ १०३ ॥

Prose. यः नियतः शुचिः [च सन्] विधिना अत्रं स्वाध्यायम् अधीते एषः (= स्वाध्यायः) तस्य [सन्वर्त्ते] पयो दधि दृतं मधुं नित्यं क्षरति ।

Bengali. यিনি संयत ओ परित्र इয়া একবৎসর কাল বিধিপূর্বক বেদগাঠ করেন, উহা (অর্থাৎ সেই বেদপাঠ) তাহাকে নিত্য দধি, মধু, ঘৃত ও মধু প্রদান করে ॥ ১০৩ ॥

English.—He who, self-restrained and pure, recites the Veda for a year according to the rule, for him it (i. e. the recitation of the Veda) ever causes milk, curd, clarified butter and honey to flow. 107.

Kulluka. यः स्वाभ्यायमिति । अब्दिस्मिति अव्यन्तसंयोगे द्वितीया । यो वर्षसपि एकं स्वाभ्यायमहरङ्गः विहिताङ्गयुक्तं (१) नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति, तस्य एष 'स्वाभ्यायः' जपयज्ञः चौरादीनि चरति—चौरादिभिर्देवान् पितृंश्च प्रीणाति । ते च प्रौताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणः (क) प्रौण्यान्तीर्थः (२) । अतएव याज्ञवल्क्यः [१४१]—

'मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः ।

पितृन् मधुष्टामायां च ऋचोधीते हि योऽन्वहम्' ॥

इत्युपक्रम्य चतुर्षामिव वेदानां पुराणादीनाच्च जपस्य देवपितृदृष्टिकामुक्ता, श्रेष्ठे—'ते दृष्टास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः' [याज्ञवल्क्य—१४७] इत्युक्तवान् (३) ॥ १०७ ॥

Kulluka Explained.

1. विहिताङ्गयुक्तम्—With all the proper subsidiaries.
2. स्वाभ्यायः &c.—स्वाभ्याय yields milk, &c., means—it pleases the gods and the *Manes* (as if) with milk, &c., and they, in their turn, please the reciter with the fulfilment of all his desires.
3. अतएव &c.—Hence, Yájnavalkya after describing with the verse मधुना पयसा &c. the result of the study of all the four Vedas and the Puráṇas, &c., to be the satisfaction of the gods and the *Manes*, concludes thus—ते दृष्टाः &c.

[The verse—मधुना पयसा &c. means—यः विजः अन्वह (प्रतिदिनम्) चूचः अधीति सः मधुना पयसा चैव देवान् मधुष्टामायां चैव पितृन् तर्पयेत् ।

The passage ते दृष्टाः &c. means—ते (देवाः पितृरथ) दृष्टाः [सन्तः] एन (वेदस्य अव्यन्तस्म) शुभैः सर्वकामफलैः तर्पयन्ति ।]

Notes.

अब्दिम्—अव्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

पश्च, दधि, घृतं, मधु—Some take these for—घर्ष, अर्थ, काम and मीठ respectively. Medh. takes all these to be अर्थवादः.

(क) जपयज्ञकारिणः तर्पयन्ति—All except A.

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशश्यां गुरोहितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् क्रतोपनयनो हितः ॥ १०८ ॥

Prose. अग्नीन्धनं भैक्षचर्याम् अधःशश्यां गुरोः हितम्—क्रतोपनयनो हितः
आ समावर्त्तनात् कुर्यात् ।

Bengali. হিজাতি উপনযন হইতে আরম্ভ করিবা সমাবর্তন পর্যন্ত—প্রাতঃকালে
ও সন্ধিকালে অধিত ইকনপ্রদান, তৈরিচর্যা, অধ্যয়া অর্থাৎ খটাই অশয়ন এবং
গুরুর হিত করিবেন ॥ ১০৮ ॥

English.—A twice-born man, from initiation to Samávartana, should daily observe the following acts—offering fuels (Samidhs) to the fire in the morning and evening, begging alms, sleeping on the ground and doing what is beneficial to his preceptor. 108.

Kulluka. अग्नीन्धनमिति । सायंप्रातः समिद्भोमः (१), भिक्षासमूहाहरणम्,
अखद्वाशयनस्थपाम् अधःशश्यां—न तु स्फुलितप्रायित्वमेव (२), गुरोरुदकक्रुभाद्याहरण-
कृपं हितं (३) क्रतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्त्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

Kulluka Explained.

1. सायंप्रातः समिद्भोमः—Adding (successively three) Samidhs to the fire (with Mantras) in the morning and in the evening. [This is the meaning of अग्नीन्धनम् ।]

2. अखद्वाशयनस्थपाम् &c.—अधःशश्या means not lying on a bed-stead, not necessarily on bare ground. [The point is this—A Brahma-chárin should not lie on a bed-stead. But from this it does not follow that he is to lie on bare ground. He can use, if he like, mats, &c.

3. गुरोः &c.—Services to the Guru, e.g., carrying his water-pot, &c.

Notes.

भैक्षचर्या—भिक्षाणां समूहः इति भैक्षं, ‘भिक्षादिभः अया’। भैक्षस्य चर्या
(= आहरणम्) ।

गुरोः हितम्—गुरवे हितम् is a more accurate form. षष्ठौ and षष्ठौ
are alternatives in आश्रित् only.

समावर्तनम्—सम—आवर्तनम् । A pupil's *return* home after finishing his course of ब्रह्मचर्य (i. e. holy study, &c).

आचार्यपुत्रः शुशूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आमः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽभ्याप्या दश धर्मतः ॥ १०६ ॥

Prose. आचार्यपुत्रः...स्तः—[एति] दश धर्मतः अभ्याप्या ।

Bengali. आचार्यपूत्र, সেবক, অন্ত কোন জ্ঞানদাতা, ধর্মজ্ঞ, শৈচপরায়ণ, আচার্য, বিদ্যার প্রাপ্তি ও ধারণে সমর্থ, ধনদাতা, সাধু ও জ্ঞাতি—শান্তামূলারে এই দশ জন অধ্যাপনার ঘোষ্য ॥ ১০৬ ॥

English.—Preceptor's son, one rendering service, one who imparts some other knowledge, a virtuous person, one who does not neglect the rules of ceremonial cleanliness, a person connected by marriage or friendship, one who possesses (mental) ability, one who helps with money, one who is good, one's own kinsman—these ten are fit to be taught according the sacred law. 109.

Kulluka. कौटुमः शिष्योऽभ्याप्य इत्याह—आचार्यपुत्र इति । आचार्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता (१), धर्मवित्, मृद्वार्यादिशुचिः (२), जात्यवः, ग्रहणधारणसमर्थः (ख) (३), धनदाता, अद्वौही, ज्ञातिः (ग)—दशैति धर्मेण अभ्याप्या ॥ १०६ ॥

Kulluka Explained.

1. ज्ञानान्तरदाता—One who gives some other knowledge (in lieu of the one given to him).

2. मृद्वार्यादिशुचिः—Pure with mud, water, &c., i.e. ceremonially clean.

3. ग्रहणधारणसमर्थः—Able to take and retain (the instructions).

(क) मृद्वार्यादिशु शुचिः—All except J, Bg, G.

(ख) ग्रहणसमर्थ—Bg, G.

(ग) आचार्यपुत्र—परिचारक—ज्ञानान्तरदाता—धर्मवित्मृद्वार्यादिशुचि—जात्यव—ग्रहणसमर्थ—धनदा-उद्भोष्टि—ज्ञातयः—A, B, Bh, Bg, G.

Notes.

ज्ञानदः—ज्ञाने ज्ञानात्मरं ददाति यः सः—ज्ञान—दा + क ।

अर्थदः—अर्थ—दा + क ; (of course without any previous contract).

See Sl. 112, Kull. 3. परिभासां विना पूर्वं धनेन हत्योपकारः—Rāgh.

धर्मतः—धर्मोण, न्यायतः इत्यर्थः। Medh. Gov. and Nár. take it to mean 'धर्मार्थम्' i.e. 'for spiritual merit'.

नापृष्ठः कस्यचिद्दु ब्रूयात् चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मिधावी जड़वझोक आचरेत् ॥ ११० ॥

Prose. अपृष्ठः कस्यचित् न ब्रूयात् अन्यायेन पृच्छतस्य न [ब्रूयात्] । मिधावी हि जानन् अपि लोके जड़वत् आचरेत् ।

Bengali. কিছাসিত না ইউলে কাহাকেও কোন উক্ত বলিতে নাই। যে অশ্বাশ পূর্বেক অশ্ব জিজ্ঞাসা করে তাহাকেও কোন কথা বলিতে নাই। বুজিমান যাকি ছান সদেও (একপ শব্দে) লোক সশাজে অচেত আশ্ব বারহাত্র করিবেন ॥ ১১০ ॥

English.—Unless one be asked, one should not explain anything to anybody, nor should one answer a person who asks improperly. A wise man, though he knows, should (in such cases) behave among men like a dullard. 110.

Kulluka. नापृष्ठ इति । यद्यन्येन अत्याकरं विखरं वा अचीतं तस्य तत्त्वं अपृष्ठः सन् न वदेत् (1) । शिष्यस्य तु अपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् (2) । भक्तिशङ्कादि-प्रश्नधर्मोऽलङ्घनम् ‘अन्यायः’ (3), तेन पृच्छतो न ब्रूयात् । जानन्नपि प्राज्ञो लोके सूक्ष्मः इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

Kulluka Explained.

1. यदि अन्येन &c.—If any one recites with letters dropped and without proper intonation, the real fact (तत्त्व) viz. the proper pronunciation should not be made known to him.

2. शिष्यस्य तु &c.—But as regards a pupil, the fact should be made known to him even unasked.

3. भक्तिशङ्कादि &c.—अन्याय means the violation of the proper course of conduct in asking questions (to superiors).

Notes.

The prohibition in this Sloka has reference to the ordinary affairs of our life, especially those of study. In a court of justice one should speak out all he knows about the fact, whether asked or not.—शास्त्रविषयोऽयम् अप्यसन्तेहापनयनलिङ्गिः, व्यवहारे तु वस्त्यति—‘नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति’—Medh.

कस्यचित्—सञ्चयविवक्षया पष्टो ।

लोक आचरेत्—सोकि + आचरेत् = लोकयाचरेत् or लोक आचरेत्, by the rule ‘लोपः शाकत्वस्य’ ।

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

Prose. यः अधर्मेण प्राह, यश्च अधर्मेण पृच्छति, तयोरन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वा अधिगच्छति ।

Bengali. যিনি অন্যায়পূর্বক বিজ্ঞানিত হইয়া উত্তর দেন এবং যিনি অন্যায়পূর্বক জিজ্ঞাসা করেন তাঁহাদের মধ্যে (ঠৈ জনেরই মতু হয়, অথবা যদি একজন ব্যক্তিক্রমকারী হন তবে সেই) ব্যক্তিক্রমকারীর মতু হয় অথবা তাঁহাদের মধ্যে বিবেচের স্থষ্টি হয় ॥ ১১১ ॥

English.—Of the two persons—he who illegally explains anything and he who asks anything illegally—one of them, viz., the transgressor (or both of them if both are transgressors) will die, or incur the (the other's) enmity. III.

Kulluka. उक्तप्रतिविधिव्यातिक्रमे दोषमाह (१)—अधर्मेणीति । अधर्मेण पृच्छापि यो यस्य वदति, यस्यान्यथेन यं पृच्छति, तयोरन्यतरः—व्यतिक्रमकारौ—चियते (२) । विद्वेषं वा “तेन सह” गच्छति ॥ १११ ॥

Kulluka Explained.

1. उक्तप्रतिविधि &c.—The author speaks of the result of the transgression of the two prohibitions referred to above (in the previous Sloka).

N. B. The prohibitions referred to are (1) अन्यायेन न ब्रूयात् and (2) अन्यायेन न पृच्छेत् । The latter one is not directly mentioned but indirectly hinted at in this Sloka and in the preceding one ; cf. अनेन अन्यायप्रश्ने दीपदर्शने न प्रष्टः न्यायः प्रश्नविच्चिः—Medh. One will, however, be naturally inclined to count the two prohibitions referred to by Kull. as (1) अपृष्टः न ब्रूयात् and (2) अन्यायेन पृष्टः न ब्रूयात् । But that the former ones are intended by Kull. as well as Medh. and Rāgh. is clear from their commentaries which understand the word पृष्टः after अपृष्टकथन and do not care to discuss (at least clearly) the case of अपृष्टकथन । This exclusion of अपृष्टकथन is perhaps to be accounted for on the ground of its being not so vicious as अपृष्टकथन, or rather is to be somehow or other included within the latter. We, however, would rather like to take अपृष्टकथन also within the expression, and thus to include clearly अपृष्टकथन also within the expression, and this is perhaps supported or at least not opposed by Gov. ; cf. 'उक्तमस्यादातिक्रमेण यः प्राह, यो वा पृच्छति' इत्यादि ।—Gov. It should be noted that if we include the case of अपृष्टकथन also, the expression यथ पृच्छति should be taken to mean यं च वटति, i.e., the श्रोता, as there is no प्रष्टा in the case of अपृष्टकथन ।

2. तयोरन्यतरः—व्यतिक्रमकारी—मिथते—Either of the two parties, viz. the transgressor, perishes.

Notes.

This Sloka is an अर्थवाद् ।

प्रैति—प्र—इण्ठ + लट् ति । प्रैति=मिथते ।

तयोरन्यतरः—उभावपि मिथते अप्राप्तकालौ । अय एको व्यतिक्रमकारी स एव मिथते । यदि अन्यायेन पृष्टी न वक्ति तदा प्रष्टा एव, अय प्रतिवक्ति तदा उभावपि ।—Medh.

विहेषं वाऽधिगच्छति—यदि न प्रैति तदा विहेषम् अधिगच्छति । Medhātithi has—विहेषं वा लोके भजते ।

धर्मार्थौ यत्र न स्वातां शुश्रूषा वापि तद्विद्या ।

तत्र विद्या न वमत्या (क) शुभं वीजमिवोघरे ॥ ११२ ॥

Prose. यत्र धर्मार्थौ न स्वाताम्, तद्विद्या (=उपयुक्ता) शुश्रूषा वापि [न स्वात्], तत्र विद्या—जगरे शुभं वीजम् इव—न वमत्या ।

Bengali. যেখেনে ধর্মার্থম বা আর্থাগমের সম্ভাবনা নাই, অথবা সেৱণ শুশ্রাও নাই—অসুবৰ্ত্তি বেঞ্জপ উত্তম বীজ বগন কৰিতে নাই মেইঝুপ—তদ্জপ পাত্রে উত্তম বিদ্যার উপদেশ কৰিতে নাই ॥ ১১২ ॥

English.—Where neither spiritual merit nor wealth is obtained, nor due obedience, to such a person knowledge should not be imparted, just as good seed is not sown in barren soil. 112.

Kulluka. धर्मार्थाविति । यस्मिन् शब्दे अप्यापिते धर्मार्थौ न भवतः, परिचर्यादि (ख) (१) वा अध्ययनाहृष्टा, तत्र विद्या नार्पणीया, शेषः (ग) व्रीचादि-वीजमिव ऊपरे । यत्र वीजसुत्तं न प्रोक्षति स ऊपरः (२) । न च अर्थग्रहणे भृतकाच्चापकल्पम् आशङ्कन्नीयम्, यदि एतावन्मत्तां दीयते, तदा एतावदआपयामि इति नियमाभावात् (३) ॥ ११२ ॥

Kulluka Explained.

1. परिचर्यादि—N. B. By आदि an exchange of विद्या is meant.
2. यत्र वीजम् &c.—जগর means a land where seeds sown (ভস্ম) do not sprout up.
3. न च &c.—It should not, however, be supposed that the Guru, if he takes money, will become a भृतकाच्चापक (a hired teacher), as in the present case there is no *contract* (নিয়ম) in the following form—if you give me so much, I shall teach you so much. N. B. A भृतकाच्चापक has been said to be अपाङ्गक्तिय ; i.e. he is not entitled to take his seat in a distinguished row (পঢ়ক্ষি) ! See Manu III, 156.

(क) वक्तव्या—All except A, B, Bh, J.

(ख) परिचर्या—All except A. But the आदि can be traced in Medh.

(ग) सुषु—All except A.

Notes.

धर्मार्थौ—धर्मस्य अर्थस्य धर्मार्थौ (अर्थधर्मौ वा—‘धर्मादिष्टनियमः’) । Here the sense of विकल्प also should be understood on the strength of the word वा which follows.

उपरः—जगः = चारमृतिका, जगः अस्ति अस्य इति उपरः—by the rule ‘जगश्चषिसुक्षमघी रः’ । For meaning, See Kull. 2.

विद्ययेव समं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न लेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

Prose. ब्रह्मवादिना विद्यया एव समं (= सह) कामं मर्त्यम्, [तथापि सः] घोरायाम् आपदि अपि एनां (= विद्याम्) इरिणे तु न वपेत् ।

Bengali. বেদবিদ্যাসম্পন্ন পঞ্চিত বরং বিদ্যা লইয়াই শরিবেন, তথাপি তিনি ঘোর' বিপৎকালেও (অর্থাৎ অনাহারে শরিলেও) তাহা অনুপযুক্ত পাত্রে দান করিবেন না ॥ ১১৩ ॥

English.—One versed in the Veda should rather die with his learning, yet he should not impart it to an unworthy person even under extreme circumstances. 113.

Kulluka. विद्ययेति । विद्ययैव सह विद्याध्यापकेन वरं मर्त्यं, न तु सर्वया—अच्यापनयोग्यशिष्याभावे अपि (क) —अपावायैव तां प्रतिपादयेत् । तथाच क्षान्दीयब्राह्मणम्—‘विद्यया सार्वं सिद्धेत न विद्यामूषरे वपेत्’ ॥ ११३ ॥

Notes.

समम् = सह ; अव्ययम् ।

कामम् = वरम् । ‘अकामातुमतौ कामम्’ इति कीमः । “अच्यापनमपि अवीतवेदेन अवश्यं कर्त्यन्यं न कीवलं द्वयर्थम् । नापि वार्यादिदाशवत् फलकामस्यैवाधिकारः । तथाच श्रुतिः—‘यो हि विद्यामधीत्य अर्थिने न ब्रूयात् स कार्यहा स्यात्, शेयसी चारम् अपाप्णुयात्’” ।—Medh.

ब्रह्मवादिना—ब्रह्म (= विद्ये) वदति इति ब्रह्मवादी = विद्याध्यापकः, तेजः ।

घोरायाम् (आपदि)—द्वयमावेगं स्त्रियुपर्यवसितायाम् ।—Rāgh.

(क) च for अपि—B, Bh, M, P, V ; omitted in Bg, Bk, G, J.

इरिणे—क्ष + इन् न् (ओलादिकः)—उभी, एकवचनम् । ‘अत्तेः कित् इच्च’ । Some read the Sūtra as, ‘अत्तेः कित् ईच्च’ so the form ईरिण is also admissible.

विद्या ब्राह्मणमित्याह (क) श्रेवधिस्तेऽस्मि रच माम् ।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्तां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

Prose. विद्या (= विद्याधिष्ठात्री हिंसी) ब्राह्मणम् एत्य आह—‘अहं ते श्रेवधिः अस्मि, मां रच—असूयकाय मां मा दा; तथा [सति] अहं वीर्यवत्तमा स्याम् ।

Bengali. बिद्याधिष्ठात्री कोন एক ब्राह्मणের निकट उपस्थित हইয়া তাহাকে বলিয়াছিলেন—আমি তোমার নিধিশ্রুত, আমাকে ঘনপূর্বক রক্ষ করো । অস্মানীল পাত্রে আমাকে অগ্রণ করিও না, তাহা হইলে আমি অতিশয় শক্তিশালীনো হইব ॥ ১১৪ ॥

English.—The (goddess of) learning approached a Brāhmaṇa and said,—I am thy treasure, guard me, deliver me not to a scorner ; thus I shall become supremely strong. 114

Kulluka. अस्य अनुवादमाह (१)—विद्या ब्राह्मणमिति । विद्याधिष्ठात्री देवता कवचिद्ध्यापकं ब्राह्मणमाजग्य एवमवदत्—तवाहं निधिरस्मि, मां रच, असूयादिदीषवते (ख) न मां वद्देः । तथा सति अतिशयेन वीर्यवती भूयासम् (२) । तथाच छान्दोग्यब्राह्मणम्—

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजग्यम तवाहमस्मि लं मां पालय ।

अनहंतेऽमानिनि नैव मा दा गोपाय मां श्रेवसौ तेऽहमस्मि” ॥ (३) इति ॥ ११४ ॥

Kulluka Explained.

1. अस्य अनुवादम् आह—The author now reiterates the injunction mentioned in the previous Sloka. N. B. Strictly speaking, Sl. 114 and 115 are not an अनुवाद of Sl. 113, but an अर्थवाद of the same. This अर्थवाद is of the class of पुराकल्प—see गौतमसूत्र, २।१।६३ । Cf. अस्य प्रतिषिद्धस्य पुराकल्पदोऽयमर्थवादः—Gov.

2. भूयासम्—[भू + आशीर्विडः, उच्चमपुरुष ; एकवचनम् ।]

3. A similar Sloka occurs in मुक्तिकोपनिषद् also.

(क) ब्राह्मणमित्याह—A. This seems to be also Gov.’s reading.

(ख) असूयकादिदीषवते—B, Bg, Bh, G, M, P, V.

Notes.

शेवधि:—शेवं (= सुखं) दधाति (=ददाति) इति ; bestower of happiness. शेव to mean सुख is a Vedic word. The form सेवधि is also admissible.—सेवं (= सेवां) दधाति (=प्राप्नोति) इति ; that which is worshipped. Hence, the word means 'a treasure'.

शेवधिकर्त्त्वम्—Here Medh. reads शेवधिष्टेज्ञि and remarks—‘शेवधिष्टेज्ञीति क्लत्-वल्प’ पठितं क्लान्दस-प्रयोगात्मकरणम् । Kull. and others who have not touched the point at all seem to have read शेवधिलेज्ञि ।

असूयकाय मां मा दा:—This indicates the *mode* of 'preserving knowledge' as asked for.

यमेव तु शुचिं विद्या (क) नियतं ब्रह्मचारिणम् (ख) ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

Prose. यमेव तु शुचिं नियतं ब्रह्मचारिणं विद्याः तस्मै निधिपाय अप्रमादिने विप्राय मां ब्रूहि ।

Bengali. যাহকে পরিত্ত, সংযত, ব্রহ্মচারী বলিব্বা অবগত হইবে, বিদ্যাকে নিধির রক্ষক সাধান সেই ব্রাহ্মণের নিকট আশাকে বাঞ্ছ করিবে ॥ ১১৫ ॥

English.—But whom thou knowest to be pure and of subdued senses, declare me to that careful Brāhmaṇa, who is a protector of treasure. 115.

Kulluka. यमिति । यमेव पुनः शिष्यं शुचिं संयतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि वस्त्रे विद्यारूपनिधिरक्षकाय (१) प्रमादरहिताय मां बद ॥ ११५ ॥

Kulluka Explained.

1. विद्यारूपनिधिरक्षकाय—[This is the meaning of निधिपाय of the text].

(क) विद्यात् for विद्याः—All.

(ख) नियतब्रह्मचारिणम्—B, Bh, Bk.

Notes.

This Sloka like the preceding one is based on a श्रुति ।

Cf. यसेव विद्याः शुचिसप्रमत्तं सेधाविनं ब्रज्ञाचर्योपपत्रम् ।

यसे न द्रुक्षीत् कतमव नाह तस्मै मा द्रूया निधिपाय ब्रज्ञन् ॥
विद्या—विद् + लिङ् यास्—मत्तमपुरुषः, एकवचनम् ।

निधिपाय—Here निधि means ‘the treasure of knowledge’.

अप्रमादिने—प्रमाद् means ‘carelessness’ ; ‘प्रमादोऽनवधानता’ इत्यरः ।
प्रमाद + इति ; न प्रमादो ; वस्तु ।

ब्रज्ञ यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्युत् (क) ।

स ब्रज्ञस्तेऽसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

Prose. यस्तु अधीयानात् अनुज्ञातं ब्रज्ञ अवाप्युत् स ब्रज्ञस्तेऽसंयुक्तः [सन्]
नरकं प्रतिपद्यते ।

Bengali. কোন বাস্তি বেদ আবৃত্তি করিতেছেন এরূপ অবস্থার বিনা অমুমতিতে-
থে বাস্তি মেই বেদ গ্রহণ করে, সে বেদ-চোর্য-জন্য পাপগ্রস্ত হইয়া নরকগামী হয় ॥ ১১৬ ॥

English.—He who acquires the Veda without permission from
one who is reciting it, incurs the guilt of stealing the Veda, and
goes to hell. 116

Kulluka. ब्रज्ञति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानात् “अन्यं वा कञ्जित् अव्याप-
यतः” (2) तदनुमतिरहितं विदेव ब्रज्ञाति स विदेवयुक्तः नरकं गच्छति । तस्मात् एतम्
कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

Kulluka Explained.

1. अभ्यासार्थम् &c.—From one who is reciting the Veda for
practice.

2. अन्यं वा &c.—Or from one who is teaching it to somebody
else. [This portion is supplied by Kull.]

Notes.

अधीयानात्—‘पुत्रम् अपाये अपादानम्’ इति अपादाने पञ्चमौ । अब अपायो
पञ्चक्षतः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथा आध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

Prose. लौकिकं वैदिकं वापि तथा आध्यात्मिकमेव च ज्ञानं यतः आददीत तं
पूर्वम् अभिवादयेत् ।

Bengali. লৌকিক, বৈদিক অথবা আধ্যাত্মিক জ্ঞান বাঁশত্র নিকটে গ্রহণ করা। যাক
বহু শান্তের স্থানে তাঁহাকে সর্বাপ্রে অভিবাদন করা কর্তব্য ॥ ১১৭ ॥

English.—(Among a number of superiors) one should first
salute *him* from whom he may have received knolwedge—worldly,
Vedic or spiritual. 117.

Kulluka. लौकिकमिति । ‘लौकिकम्’ अर्थशास्त्रादिज्ञानं (१), ‘वैदिकं’
वेदार्थज्ञानं, ‘आध्यात्मिक’ ब्रह्मज्ञानं, यस्मात् गृह्णाति, “बहुमान्यमध्ये स्थितं” (क) तं
प्रथममभिवादयेत् (२) । लौकिकादिज्ञानदातृणमेव त्रयाणां समवाये (ख) यथोच्चरं
मान्यत्वम् (३) ॥ ११७ ॥

Kulluka Explained.

1. लौकिकम्—लौकिक learning (i. e. that which relates to
this world), e.g., the knowledge of Economics and so forth.

2. तं बहुमान्यमध्ये &c.—Should salute him first in preference
to others among whom he happens to be present.

3. लौकिक &c.—If all these three, viz., the bestowers of
लौकिक learning, of Vedic learning and of आध्यात्मिक learning,
are present, the respectability is greater and greater as we come
forward in the list.

(क) बहुमान्य-सङ्गावे for बहुमान्यमध्ये स्थितं—A.

(ख) सङ्गावे for समवाये—A.

Notes.

This and the following 16 Slokas speak of अभिवादन ।

आव्याक्षिकम्—आत्मानम् अधिकात्य इति अव्याक्षम्, ततः उक्त प्रत्ययः ; अनु-
शतिकादिलात् उभयपदवृद्धिः ।

अभिवादयेत्—‘प्रथमसङ्गमे यत् आश्रीः प्रयोगार्थं वच्चमाणस्वरूपेण प्रयोगेण
शब्देन सम्मुखीकरणं सः अभिवादयतेरयैः’ ।—Medh.

पूर्वम् अभिवादयेत्—For Kull. s explanation, see Kull. 2. Medh. and Gov. explain it as—he should salute him (the Guru) first without waiting for the Guru's accosting :—पूर्वम् इति प्रथमं
तेनासौ संज्ञेयः, न पुनः तदौयं वचनम् अपेक्षितव्यम् ।—Medh.

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्तितः ।

नायन्त्रितस्त्विवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

Prose. सुयन्तितः सावित्रीमात्रसारोऽपि विप्रः (= विप्रादिः) वरम्, अयन्त्रितः
सर्वाशी सर्वविक्रयी विवेदोऽपि [विप्रादिः] न [वरम्] ।

Bengali. শসংশত ছিঁ শাব্দী নাত্র জানিবাও বরং সম্মানযোগ্য হন, কিন্তু যিনি
সংশত নহেন, নিষিক্ষ বল্কে তোজন করেন, অথবা নিষিক্ষ বল্কে বিক্রয় করেন, একেগ ছিঁ
ত্বিবেদজ্ঞ ইঁইজেও সম্মানের যোগ্য নহেন । ১১৮ ॥

English.—A twice-born man who completely governs himself, though he know nothing but the Gáyatrí, is preferred ; but not one who knows the three Vedas, (but) does not control himself, eats all sorts of food, and sells all sorts of articles. 118.

Kulluka. सावित्री। सावित्रीमात्रविच्छापि वरं ‘सुयन्तितः’ शास्त्रनिय-
निती विप्रादिः (१) साच्यः । न तु (क) अयन्त्रिती वेदवयविच्छापि निषिङ्गभोজनादि-
शीलः (२), प्रतिषिङ्गविकेता (३) च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं, सुयन्त्रितशब्देन विषिनिषेध-
निष्ठलस्य विवचितलात् (४) ॥ ११८ ॥

Kulluka Explained.

१. विप्रादिः—[Kull. replaces the word विप्रः of the text by विप्रादिः ।]
२. निषिङ्गभोजनादिशीलः—[This is the synonym of सर्वाश्री ।] One who is in the habit of taking prohibited food (such as onion, garlic, &c.).
३. प्रतिषिङ्गविक्रीता—[Syn. of सर्वविक्रीतो ।] One who sells prohibited articles (such as meat, lac, salt, milk, &c.)
४. एतच्च &c.—This (viz. the statement of सर्वशिल्प and सर्वविक्रयित्व) is simply illustrative (and not exhaustive), the real point intended here being विविनिषेधनिष्ठत्व i. e. adherence to the injunctions and prohibitions (*in general*).

Notes.

साविदीमात्रसारः—साविदी एव इति साविदीमात्रम् । साविदीमात्रं सारः अस्य सः ।

त्रिविदः—ब्रह्मः वेदः; अस्य सः; त्रिवेदज्ञः इत्यर्थः ।

सर्वाश्री—cf. लक्ष्मणं गृज्जनं चैव पलाशुः कवकानि च ।

अभस्त्वाणि हिजातीनामभिष्यप्रभवाणि च ॥ मनु, प्राप् ।

सर्वविक्रीती—cf. सद्यः पतति मांसेन लाक्ष्या लवण्येन च ।

ब्रह्मेण शूद्रैभवति ब्राह्मणः चौरविक्रीतान् ॥ मनु, १०, ६२

श्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

श्यासनस्थानैवैनं प्रत्युत्तायाभिवादयेत् ॥ ११८ ॥

Prose. श्रेयसा अध्याचरिते श्यासने न समाविशेत् । [खण्ड] श्यासनस्थानैवैनं (= श्रेयांसं, गुरुम् इत्यर्थः) प्रत्युत्ताय एव अभिवादयेत् ।

Bengali. শুক্রজন কর্তৃক গৃহীত শয়া ও আসন কথনও ব্যবহার করিবে ন। এবং শ্বরং শ্যাসনস্থ থাকিলে নমাগত শুক্রকে অতুথানপূর্বক অভিবাদন করিবে । ১১৯ ॥

English.—One should not use a bed or a seat belonging to a superior person. And himself on a bed or a seat, he should rise and salute him (i.e. the superior person). 119.

Kulluka. श्या इति । श्या च आसनं च श्यासनं—‘जातिरप्राणिनाम्’ (पा—२।४।६) इति इन्द्रैकवङ्गावः (१), तद्विन् ‘श्येयमा’ विद्यावधिकेन गुरुणा (क) ‘अच्छाचर्तिं’ असाधारणेन खोक्ते (२), “उत्तरकालमपि” (ख) (३) नासीत । श्यञ्च श्यासनस्यः गुरौ आगते उत्त्वायभिवादनं कुथ्यात् ॥ ११६ ॥

Kulluka Explained.

१. श्या च आसनं च &c.—The compound श्यासनम् is expounded as श्या च आसनं च इति श्यासनम् (and not श्यासने) । The singular number is used by the rule जातिरप्राणिनाम् । [N. B श्या and आसन are जातिवाचक words, but they do not mean any living being (प्राणिन्) । Hence, the rule applies.]

२. असाधारणेन खोक्ते—[Syn. of अच्छाचर्ति ।] Owned i.e. used exclusively by him. [असाधारण means—not in common with others.]

३. “उत्तरकालमपि” न आसीत = (तत्कालं नासीत) उत्तरकालमपि नासीत—He (the pupil) should not use it (at the time when the superior person has been using it, and) even after that time.

Notes.

श्यासने—For Grammar, see Kull. I.

जट्टं प्राणा द्युत्क्रामन्ति यूनः स्विर आयति ।

प्रत्युत्त्वानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

Prose. स्विर (= उच्चि) आयति (= समागमे) सनि यूनः प्राणा: हि जट्टम् उत्क्रामन्ति, [स युवा] प्रत्युत्त्वानाभिवादाभ्यां तान् (= प्राणान्) पुनः प्रतिपद्यते ।

Bengali. কেোন ইক্ষ বাঞ্ছি অর্থাৎ গুৱাজন সমীগাগত হইলে মূৰব্যস্তিৰ প্ৰাণবায়ু-সহৃহ উচ্চি উৎক্রান্ত হইতে চাৰি ; প্ৰত্যুত্ত্বান এবং অভিবাদন দ্বাৰা পুনৰায় তাৰাদিগকে প্ৰাণ হওৱা যাব অর্থাৎ যথাহৰানহীত কৰা যাব ॥ ১২০ ॥

(ক) চ—Added here in all except A.

(খ) तत्कालमपि—B, M, P, V.

English.—For, at the approach of an elder, the vital airs of a younger person go upwards ; but by rising and saluting him, he recovers them. 120.

Kulluka. अस्यार्थवादमाह—जर्जमिति । यज्ञाद् यूनोउत्पवयसो “वयोविद्या-दिना” स्थविरे आयति आगच्छति सति प्राणः ‘जर्जसुतक्रामन्ति’ देहाद्विहिर्निगल्मिच्छन्ति, तान् वृद्धस्य प्रत्युत्त्यानाभिवादाभ्यां पुनः स्वस्थान् (क) करोति, तस्माद् वृद्धस्य प्रत्युत्त्यानाभिवादनं कुर्यात् (१) ॥ १२० ॥

Kulluka Explained.

1. तस्मात् &c.—[The विधि which follows is to be deduced from the अर्थवाद or praise contained in the Sloka].

Notes.

The Sloka probably refers to the mental uneasiness and delicacy felt by a person of inferior position, until and unless he can show his respects to a superior person who happens to appear before him.

स्थविर आयति—स्थविरे + आयति = स्थविर आयति by the rule ‘लोपः शाकव्यस्य’ । स्थविरयायति is an optional form. आयति=आङ् - इण् + श्व, भावे सप्तमी, एकवचनम् ।

प्रत्युत्त्यानाभिवादाभ्याम्—करणे दृष्टौया । Gov. calls it द्वितीय श्या ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि सम्यग् वर्षन्ते (ख) आयुः प्रज्ञा (ग) यशो बलम् ॥ १२१ ॥

Prose. अभिवादनशीलस्य नित्यं ड्विद्विपसेविनः [जगत्य] आयुः, प्रज्ञा, यशः, बलम् [इति] चत्वारि सम्यक् वर्षन्ते ।

(क) सुस्थान्—All except A.

(ख) तस्य वर्षन्ते—B, M, V ; सम्वर्षन्ते—Bg, Bh, Bk, G, J. सम्यवर्षन्ते—A. In the commentary the word सम्यक् seems to have been dealt with as a word of the text.

(ग) विद्या for प्रज्ञा—All except A. Rāgh. notices विद्या as a variant. Medh. seems to read चर्चैः ।

Bengali. ये यज्ञि अभिवादने अस्यत् एवं नित्य बृक्षसेवाप्राप्तिं ताहाह आयुः, प्रजा, यशः एवं बल—एই चारिटी गृण सम्बन्ध के बृद्धि आगे हय ॥ १२१ ॥

English.—Of him who habitually salutes and always serves the elders, four things increase greatly—life, intellect, fame and strength. 121.

Kulluka. इतथ फलमाह (क) (१)—अभिवादनशीलस्येति । उत्ताय सर्वदा छङ्गभिवादनशीलस्य छङ्गसेविनय आयुःप्रजा-यशो-बलानि चत्वारि 'सम्बन्धक' प्रकर्षेण (ख) वर्णने ॥ १२१ ॥

Kulluka Explained.

1. इतथ फलमाह = अस्तात् प्रायुक्तात् अतिरिक्तं फलम् आह । The author mentions an additional gain. [Cf. Gov. अयं तु अपरः (अर्थवादः) अर्चैव—उपकारदर्शनेन । Gov.'s preface to the preceding Sloka is—अत अर्थवादः—भयदर्शनेन ।]

अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति खं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

Prose. विप्रः ज्यायांसम् अभिवादयन् अभिवादात् परम् असौनामा अहम् अस्मि इति खं नाम परिकीर्तयेत् ।

Bengali. विजातिगण बृक्षके अभिवादन काले। अभिवादनेर पर अर्थात् अभिवादन करितेछি एই बिलबाबर पर 'अमूकनामा आमि' एই बिजया शी়ৰ নাম কৌর্তন করিবেন ॥ १२२ ॥

English.—A twice-born man, when greeting an elder, should, after saying 'I salute', mention his own name thus—"I am so and so by name". 122.

Kulluka. सम्भाति अभिवादनविधिमाह—अभिवादात् परमिति । उद्भ-सभिवादयन् विप्रादिः 'अभिवादात् परम्'—अभिवादये इति शब्दोच्चारणानन्तरम्,

(क) इतथ फलमाह—Omitted in A.

(ख) सम्बन्ध प्रकर्षण—Not in A.

असुकनामाहमक्षिं इति(क) 'खं' नाम परिकौर्तयेत्(ख) खकौयनामविशेषसुचारयेत् ।
 अतो 'नाम'शब्दस्य विशेषपरत्वात् नामविशेषोऽप्यारणानल्लरम् अभिवादनवाक्ये
 नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेधातिथि-गोविन्दराजर्यारभिधानम् अप्रसाणम् (ग) (१) ।
 अतएव गौतमः—'खनाम प्रोच्छाहमभिवादये इति अभिवदेत्' (६४ अ) । सांख्यायनो-
 ऽपि 'असावहं भोः इति आत्मनी नाम आदिशेत्' इत्युक्तवान् । यदि च नामशब्द-
 अवश्यात् तस्य प्रयोगः, तदा 'अकारशास्य नामोऽन्ते' (मनु—२।१२५) इत्यभिधानात्
 प्रत्यभिवादनवाक्येऽपि (घ) नामशब्दोऽप्यारणं स्यात्, न च तत् कस्त्रित्
 सम्मतम् (२) ॥११२॥

Kulluka Explained.

1. अतो नामशब्दस्य &c.—Because the word नामन् stands for the particular name (of the saluter) as is clear from the previous expression (viz., खं नाम परिकौर्तयेत्), the statement of Medhātithi and Govinda-rája (to the effect) that after the pronunciation of the (saluter's own) name the word नामन् also should be uttered in the formula for salutation, is unauthentic. [अतः is the हेतु of नामशब्दस्य विशेषपरत्वम्, and नामशब्दस्य विशेषपरत्वात् is the हेतु of अप्रसाणम् ।]

2. यदि च &c.—If it is argued that the word नामन् must be uttered inasmuch as it occurs in the expression असौनामा, then it may be likewise urged that the word नामन् should be uttered in the formula for प्रत्यभिवादन also, inasmuch as the word नामन् occurs in the injunction in that connection, viz. अकारशास्य नामोऽन्ते (Sl. 125), but no body will admit this. [For the formula for प्रत्यभिवादन, see Sl. 125, Kull.]

(क) असुकोऽहमक्षि—J. The omission of the word नामन् is indeed more in keeping with the spirit of the discussion which follows, but we need not object to its presence at this stage.

(ख) खकौयनामविशेषसुचारयेत्—Not in B, M, P, V.

(ग) अभिधानप्रसाणम्—Bg, G.

(घ) अपि—Omitted in all except A.

Notes.

विप्रः = विप्रादिः । See Kull.

असौनामा—The commentators seem to take it as an irregular compound—असौ (नामविशेषः) नाम यथ स असौनामा । Medh. paraphrases it as इटनामा ।

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥१२२॥

Prose ये केचित् नामधेयस्य अभिवादं न जानते, प्राज्ञः तान् [अभिवादये] अहम् इति [एव] ब्रूयात्, स्त्रियः सर्वाः तथैव ब्रूयात् ।

Bengali. শাহীরা উচ্চারিত নামধেয়ক অভিবাদনের অর্থ বুঝিতে অক্ষম তাঁহার্মগুকে বুদ্ধিমান् অভিবাদক 'আমি' অভিবাদন করি' শাৰ্ত ইশাই বাজিবেন । দ্বাঙ্গোক দিগঙ্কেও এই অপৰ্যাপ্ত বাজিবেন ॥ ১২৩ ॥

English.—To those who do not understand the meaning of the salutation accompanied with the utterance of a name one should say only this much—'It is I'; so also to all women. 123.

Kulluka. नामधेयस्य इति । नामधेयस्य उच्चारितस्य सतः (१) ये केचिद-भिवाद्या: "संख्यानभिज्ञतया" (क) (२) अभिवादार्थं न जानन्ति तान् "प्रत्यभिवादेऽपि असमर्थतात्" 'प्राज्ञः' इति अभिवादशक्तिविज्ञः (३) अभिवादयिता 'अभिवादयेऽहम्' तथैव ब्रूयात् । स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

Kulluka Explained.

1. नामधेयस्य उच्चारितस्य सतः—The name being uttered. [सतः = अस् + शत्, इडी १८८८ ; cf. the form सति used in भावे ओमी ।]

2. संख्यानभिज्ञतया—[This is the reason supplied by Kull.] For 'not knowing the meaning of the saluting formula'.

3. प्राज्ञः इति &c.—The word प्राज्ञ here means 'one who knows the competency of the person saluted'; viz. that he does not understand the Sanskrit formula for salutation.

(क) संख्यारात्मभिज्ञतया—A.

Notes.

Nandana takes the insertion of this Sloka *before* भीः शब्दम् &c. (Sl. 124) as due to a careless copyist. He means to read it after Sl. 124.

नामधेयस्य—नामन् + धेय — स्वार्थं ।

भीःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नामोऽभिवादने ।

नामां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४॥

Prose. अभिवादने स्वस्य नामः अन्ते भीःशब्दं कीर्तयेत् । भोभावः हि ऋषिभिः नामां स्वरूपभावः स्मृतः ।

Bengali. অভিবাদনকালে স্বীয় নামের পুর ‘ভোঃ’ এই শব্দ উচ্চারণ করিতে হয় । [উচ্চারা অভিবাদ্য বাঙ্গির আস্তান নিষ্পাদিত হয়] ; কারণ ঋষিগণ বলিয়া ধাকেন—ভোঃ—এই শব্দ নামের স্বরূপ ॥ ১২৪ ॥

English.—In saluting he should utter the word ‘Bhoh’ at the end of his name. For, the nature of the word ‘Bhoh’ has been held by the sages to be the same as the nature of a proper name. 124.

Kulluka. भीःशब्दस्मिति । अभिवादने यत् नाम प्रयुक्तं वस्ताले भीःशब्दं कीर्तयेद्, अभिवाद्यस्मोघनार्थम् (१) । अतएव आह नामास्मिति । भीः इत्यस्य यो ‘भावः’ सत्ता (२) स ‘अभिवाद्य’-नामां (३) स्वरूपभावः ऋषिभिः स्मृतः । तस्मात् एवमभिवादनवाक्यम्—‘अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भीः’ (४) ॥ १२४ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवाद्यस्मोघनार्थम्—To invite the attention of the person to be saluted.

2. ‘भावः’ सत्ता—The word भाव means ‘existence’ i.e. ‘mention’.

3. अभिवाद्य-नामाम्—Of the name of the person to be saluted.

4. तत्सात् &c.—So the formula for salutation should be thus—अभिवादये शुभशर्म्माहमस्मि भीः । N. B. शुभशर्म्मा is, as has been mentioned in Kull. under Sl. 32, a typical name of a Brāhmaṇa ; अहमस्मि is added in accordance with Sl. 122, and the word भीः in accordance with the present Sloka.

Notes.

भीःशब्दः = भोस् + शब्दः । The विसर्ग will not be elided here. But भीः + देवाः = भी देवाः, and भीः + इति = भीयिति or भी इति ।

स्वस्यप्रभावः—स्वस्य रूपं स्वरूपं, तस्य भावः ।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाचः पूर्वाच्चरः प्रूतः (क) ॥ १२५ ॥

Prose. विदः (= विप्रादिः) अभिवादने आयुष्मान् भव सौम्य इति [प्रत्यभिवादयिता] वाचः । अस्य नामः अन्ते अकारः (= अकारादिः स्वरः) च पूर्वाच्चरः [एव सन्] प्रूतो वाचः ।

Bengali. अভिबादন করা হইলে ব্রাক্ষণাদি প্রতিভিবাদযীতা। অভিবাদককে 'আয়ুষ্মান্ ভব সোম্য' (অর্থাৎ হে সোম্য দীর্ঘব্যুৎ হও) এই প্রকার বলিবেন। এবং অভিবাদযীতার নামের স্বরের মধ্যে যেটা অস্তিত্ব তাহাকে পূর্ববর্ত্তিব্যজ্ঞনবর্ণের সহিত সংক্ষিপ্ত গাথিয়াই থাক অর্থাৎ ত্রিভ্রাতৃক-উচ্চারণ করিবেন। [যথা—(ব্রাহ্মণপক্ষে) 'আয়ুষ্মান্ ভব সোম্য শুভশর্ম্মান्', (ক্ষত্রিয়পক্ষে) আয়ুষ্মান্ ভব সোম্য বলবর্ষ্মান्', (বৈগ্রাহ্যপক্ষে) আয়ুষ্মান্ ভব সোম্য বশভূতো'] ইতাদি। গাণণি প্রভৃতি বৈৱাকৰণগণের নির্দেশান্তস্মারে ক্ষত্রিয় ও বৈগ্রাহ্যের পক্ষে থাক হইবে এবং ত্রী ও শুন্দ্রের পক্ষে থাক হইবে না ।] ॥ ১২৫ ॥

English.—After salutation, a twice-born man should thus be saluted in return, 'May'st thou be long-lived, O, gentle one' (and the like), and the last of the vowels in his name should be pronounced **প্রূত** (i.e. prolonged to three Mātrás), the vowel being not isolated from the preceding letter (i. e. consonant). 125.

(ক) पूर्वाच्चरप्रूतः—A. Jolly also reads thus and this may be the reading of Medh.

Kulluka. आयुषानिति । अभिवादने करते प्रत्यभिवादयित्रा अभिवादको विप्रादिः ‘आयुषान् भव सौम्य’ इति वाच्यः । अस्य च अभिवादकस्य यज्ञाम तथान्ते यः अकारादिः खरः, नामामकारान्तल-नियमाभावात् (१), स मृतः कार्यः । खरापेचं चेत् अकारान्तलं, व्यञ्जनान्तेऽपि नान्ति सम्भवति (२) । (क) पूर्वं नामगतम् ‘अचरं’ संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाचरः (३), तेन न आगान्तरप्रकृष्ट वा (ख) अकारादिः खरः मृतः कार्यः (ग) (४) । एतच्च ‘वाक्यस्य टे: मृतः उदातः’ (पा—दाशद३) इत्यस्यानुष्ठृतौ ‘प्रत्यभिवादेऽशूद्रे’ (पा—दाशद४) इति मृतं अत्रन् पाणिनिः स्फुटसुक्तावान् (५) । आख्यातं च वृच्छकता वामनेन—‘टे: इति किम् ? व्यञ्जनान्तस्यापि मृतो यथा स्थात्’ इति (६) । तस्मात् ईदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम्—‘आयुषान् भव सौम्य शुभ-शर्म्यै॒न्’, एवं चक्षियस्य वलवर्धै॒न्, एवं वैश्यस्य वसुमृतै॒ (७) । ‘मृतो राजन्यविशं वा’ (पा—दाशद२, वार्तिक) इति कात्यायनवचनात् चक्रियवैश्ययोः पचे मृतो न भवति (८) । शूद्रस्य मृतो न कार्यः, ‘अशूद्रे’ इति पाणिनिवचनात् (९) । ‘स्त्रियामपि निषिधः’ (पा—दाशद२, वार्तिक) इति कात्यायनवचनात्, स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न मृतः । गोविन्दराजसु ब्राह्मणस्य नान्ति शर्मोपदं नियं प्रागभिघाय, प्रत्यभिवादन-वाक्ये ‘आयुषान् भव सौम्य भद्रै’ इति निरूपपदसुदाहरण-सोपदीदाहरणा-इन्द्रभिज्ञलमिव (घ) निर्देशप्रयत्निः (१०) । धरणीधरोऽपि ‘आयुषान् भव सौम्य’ इति सम्बुद्धिविभक्त्यन् मनुवचनं पश्यन्नपि असर्वद्विप्रथमैकवचनान्तम्—असुकशक्त्या इत्युदाहरन् विचक्षणैः उपेक्षणीय एव (११) ॥ १२४ ॥

Kulluka Explained.

1. नामाम् &c.—[The word अकार of the text has been explained by Kull. as अकार, etcetera. Kull. now assigns a

(क) खरान्तरस्य च व्यञ्जनान्ते नामा (?) सम्भवात् आह पूर्वाचर इति—
Added before पूर्वम् in J.

(ख) च in all. But Rāgh. quotes it as वा which is more appropriate here. Gov. also has वा ।

(ग) खरापेचं चेत्.....मृतःकार्यः—Omitted in A perhaps accidentally.

(घ) निरूपपदीदाहरण &c.—J. निरूपपदीदाहरणसोपदीदाहरणाभिज्ञल-मेव—All except A and J.

reason for that deviation. The reason is this—] because there is no certainty that a name must end in अकार ।

2. खरापेन्चं चेत् &c.—If the word अकार is taken for vowels in general then such अकारान्त will be possible even in a case where the name ends in a consonant [because the name may not necessarily contain an अकार *proper*, but at least one vowel it must contain.] [It should be noted that in the case of a व्यञ्जनान् name ‘the last vowel’ will mean ‘the last of the vowels’; it may not be the *very* last of the letters constituting the name.]

3. पूर्वं नामगतं &c.—The word पूर्वान्त्र means—of which the preceding letter is not isolated.

4. तेन &c.—So, the vowel, such as अकार, &c., which is to be uttered to the length of three Mátrás, should not be a foreign one, nor should it be taken isolated (from the name).

5. एतच्च &c.—This has been clearly stated by Pánini who has ruled—‘प्रलभिवादे अशूद्दे’ in continuation (अत्रैति) of the rule ‘वाक्यस्य टः मृतः उदाचः’। [N. B. Every आर्थ work is held to be a सृति । Hence, Kull. uses the word खरन् here although it relates to Grammar and is not a सृति properly so called.]

6. व्याख्यातं च &c.—And it has been explained by the वचिकृत् (commentator) Vámana thus—‘why has the word चः been used in the Sútra ? Ans. So that the मृत may be employed even in connection with a name which ends in a consonant.

N. B. The word चः is a technical term to mean the portion of a word from the last of the vowels up to the end.

7. तस्मात् &c.—Therefore the formula for प्रलभिवादन should be thus—(In the case of a Bráhmaṇa) आयुषान् भव सौम्य शुभशर्म्मेन्, in the case of a Kshattriya, (आयुषान् भव सौम्य) बलवर्म्मेन्, in the case of a Vais'ya, आयुषान् भव सौम्य वसुद्वीर । [Of all the words the last of the vowels is pronounced to the length of three Mátrás. This is designated by the figure ३ put by the side of the vowel in question.]

८. मुतो राजन्यविश्वां वा &c.—By the following Vártika of Kátyáyana, viz. ‘मुतो राजन्यविश्वां वा’ the vowel is optionally made not मुत in the cases of a Kshattriya and a Vais'ya.

९. शूद्रस्य &c.—The vowel of the name of a S'údra should not be pronounced मुत in accordance with the prohibition ruled by Pánini by the word अशूद्रे (in the rule ‘प्रत्यभिवादे अशूद्रे’) ।

१०. गोविन्दराजस्य &c.—Govinda-rája, however, having himself said before that the adjunct शर्वन् should always be added to the name of a Bráhmaṇa, has given the following example of प्रत्यभिवादन—‘आयुष्मान् भव सौम्य भद्र’ which is without the adjunct (referred to above), and has thus expressed his own ignorance of giving an example of a name with the required adjunct. [Kull.'s contention is that Gov. should have cited the name भद्र as भद्रशर्वन् ।]

११. धरणीधरोऽपि &c.—Dharani-dhara, too, in spite of his seeing the expression of Manu ‘आयुष्मान् भव सौम्य’ as ending in the case of address (स्वीघन), has instanced the प्रत्यभिवादन in the first case-ending, and not in the case of address, viz., ‘so and so शर्मा’, and should therefore be discarded by the discreet.

Notes.

इति — इति शब्दः प्रकारे । आयुष्मान् एधि, दीर्घायुर्भूयाः, चौरं जीव इत्येवमादि-
शब्दपरियहः शिष्टाचारप्रसिद्धी भवति । — Medh.

विप्रः = विप्रादिः । See Kull. But it may be that the author here intends the विप्र only, as optionality and negation are enjoined in other cases. See Kull. 8, 9.

अभिवादने — Kull., following Medh., takes it as भावे उमौ ।

अकारः = अकारादिः ।

पूर्वाचरः — पूर्वे (नामगतम् अचरम्) अचरं (संशिष्टं) यस्य सः । Adj. of
अकारः ।

मृतः—Prolonged to three Mátrás. Each vowel has three stages of pronunciation as regards duration ; viz., छक्ष, दीर्घ and मृत ।

एकमात्रो भवेङ्गुखो विनात्रो दीर्घ उच्चते ।

विनात्रता मृतो ज्ञेयः (अञ्जनज्ञार्जुमात्रकम्) ॥

अकारशास्य नाम्नाइने वाचः पूर्वाचरः मृतः—Whatever may be the construction of the sentence, the plain meaning evidently is— And the vowel अ (and so forth) at the end of the name, or [*in case the word ends in a consonant*] that of the preceding syllable, should be uttered prolonged to “three Mátrás. [The word अचर is said in some lexicons to be masculine also. So पूर्वाचरः may be easily taken to mean the preceding letter, i.e., the preceding vowel.]

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवादाः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

Prose. यः विप्रः अभिवादस्य [अनुरूप] प्रत्यभिवादनं न वेत्ति स विदुषा न अभिवादाः ; यथा शूद्रः तथैव सः ।

Bengali. যে ব্রাহ্মণ অভিবাদনের উপরুক্ত প্রতিভিবাদনে অসমর্থ তাহাকে পূর্খাঙ্গ নিয়ম পালন করিয়া অভিবাদন করিতে হইবে না। কারণ তিনি একজপ শুন্তুল্য। [‘আরি অভিবাদন করি’ এইস্বাক্ষর তাহাকে বলিতে হইবে] ॥ ১২৬ ॥

English.—A Bráhmana who does not know the (proper) form of returning a salutation should not be saluted by a wise man (with the observance of the aforesaid rules). As a S'údra is, even so is he. 126.

Kulluka. यो न वेत्तीति । यो विप्रः अभिवादनसानुरूपं (क) प्रत्यभिवादनं न जानाति, असी अभिवादनविदुषा (ख) खलासोऽप्तारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभिवादाः (१) । अभिवादयेऽहम् इति शब्दोऽप्तारणमाचं तु चरणग्रहणादिशूल्यम् अनिष्टिम्, प्राणुक्तलात् (२) ॥ १२६ ॥

(क) अभिवादनस्य—Omitted in A.

(ख) अपि—Added in all except A, M, P.

Kulluka Explained.

1. असौ &c.—Like a S'ūdra he should not be saluted with the observance of the aforesaid rules, (viz., uttering one's own name, and the like) by one who knows the अभिवादन् । [Kull. means to say that as far as अभिवादन् is concerned the latter *knows* (विज्ञते) more than the former.]

2. अभिवादये &c.—Simply uttering the words 'अभिवादये अहम्' without clasping the feet, and the like, however, is not prohibited, as it is already prescribed (viz. in Sl. 123).

Notes.

अभिवादस्य प्रत्यभिवादनम् = अभिवादस्य अनुरूपं प्रत्यभिवादनम् । Otherwise the word अभिवादस्य will be redundant.—Medh.

विदुषा = अभिवादनविदुषा—Kull. पादपूरणार्थम्—Medh.

यथा शूद्रस्यैव सः—‘यथा शूद्रः’ इति च छटालेन एतदेव ज्ञायते—शूद्रस्यादि वृद्धवयसः ‘अभिवादयत्’ पूर्वाभिभाष्टलम् इष्टते ।—Medh.

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् चत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं चेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमिव च ॥ १२३ ॥

Prose. ब्राह्मणं (समागम्य) कुशलं पृच्छेत्, चत्रवन्धुम् [समागम्य] अनामयं [पृच्छेत्], वैश्यं समागम्य चेमं पृच्छेत्, शूद्रम् [समागम्य] आरोग्यमिव [पृच्छेत्] ।

Bengali. समाप्तमेर पर ब्राह्मणকে ‘कुশল’, ক্ষত্ৰিয়কে ‘অনাময়’, বৈশ্যকে ‘ক্ষেম’ এবং শূদ্ৰকে ‘আরোগ্য’ প্ৰশ্ন কৰিবলৈহ ॥ ১২৩ ॥

English.—On meeting a Brāhmaṇa one should enquire after his welfare by the word कुशल, a Kṣattriya, by the word अनामय, a Vais'ya, by the word चेम, and a S'ūdra by the word आरोग्य । 127.

Kulluka. ब्राह्मणमिति । ‘समागम्य’ समागमे हते “अभिवादकमवर-वयस्म् (क) समानवयस्मनभिवादकमपि” (१) ब्राह्मणं कुशलं, चत्रियमनामयं, वैश्यं

चेमम् शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएव आपस्तम्बः—‘कुशलमवरवयसं समानवयसम् वा विप्रं पृच्छेत्’ [११४१२६], ‘अनामयं चवियं’ [११४१२७], अनघं (क) (२) वैश्यम् [११४१२८], ‘आरोग्यं शूद्रम्’ [११४१२९] । अवरवयसमभिवादकं वयस्य-मनभिवादकमपीति भव्यभिवादकस्यैव आपस्तम्बः स्फुटयति च (३) । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात् प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह ; तत्र, अभिवादकेन सह समागमस्य अर्थप्राप्त्वात् (ख) समागम्येति चिप्योजनानुवादप्रसङ्गात् (४) । अत (ग) कुशल-चेमपदयोः अनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वात् शब्दविशेषीचारणसेव विव-क्तिम् (५) ॥ १२७ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवादकम् &c.—A saluter if he be a junior, and even a non-saluter if he be equal in age.

2. अनघम्—[This has the same meaning as चेमम् ; अवस्य विपदः अभावः इति अनघम् । The printed A'pastamba reads अनष्टम् which also means—the absence of any (pecuniary) loss.

3. अवरवयसम् &c.—By अवरवयस् A'pastamba intends to mean ‘a saluter’, and by वयस्य ‘a non-saluter even’, and thus only makes the view of Manu clear.

4. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rája, however, on the ground of context, takes कुशल, &c., to be of the प्रत्यभिवादक (the person saluted) ; but that is not so. For, the sense of समागम (coming) of the saluter being evident *prima facie*, the use of the word would be redundant in that case. [N. B. In an act of saluting, the saluter *comes* to the person who is to be saluted ; the latter does not *go* to the former to be saluted.]

5. कुशलचेम &c.—As the words कुशल and चेम, and अनामय and आरोग्य mean the same, the utterance of these definite-

(क) चेम for अनघं—All :except A. The printed A'pastamba reads अनष्टम् ।

(ख) अप्राप्त्वात्—M, P, V.

(ग) अतः—B, Bh, M, P, V.

words are evidently intended. [This is in accordance with Medh. As to the समाजार्थत् or otherwise of these words, however, see Notes.]

Notes.

कुशलम्—कुशन् लाति गरजाति यत् तत् कुशलम्—कुश-ला + क ; the state which allows (i. e. in which a Bráhmaṇa is competent enough) to collect Kus'a. A more appropriate term for a Bráhmaṇa could not be conceived.

अनामयम्—आमयो रोगः । तस्य अभावः इति अनामयम्—अभावार्थे अव्ययी-भावः । यदा, न आमयः अनामयः, तस्मि इति नव्समासः ।

चेमम्—This is a technical term in Economics—‘अलखलाभीयोगः स्यात्, चेमं लभ्यस्य पालनम्’ । A kind reference to the contents of the iron safe is much appreciated by a Vais'ya, such as a S'ethi and so forth.

अनामयम्, आरामयम्—These are the most appropriate terms with regard to a Kshattriya and a S'údra, health being the one thing needful for active service.

अवाचो दीक्षितो नाम्ना यदीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

Prose. यः यदीयानपि भवेत् [सः] दीक्षितः [सन्] नाम्ना न वाच्यः । धर्मवित् तु एनं भोभवत्पूर्वकम् अभिभाषेत् ।

Bengali. যজ্ঞদীক্ষিত ব্যক্তি কনিষ্ঠ ইঁইলেও তাহার নাম শ্রেণীপূর্বক অভিভাষণ করিতে নাই । ধর্মবিত্ব ব্যক্তি ভোঃ অথবা ভবচ্ছকপূর্বক তাহার অভিভাষণ করিবেন । ১২৮ ।

English.—A person initiated for a sacrifice should not be called by name even though he be younger in age. One who knows the sacred law should address him with the words ‘Bhoh’, ‘Bhavat’ and so forth. 128.

Kulluka. अवाच्य इति । प्रत्यभिवादनकाले अवदा च, दीक्षणीयातः प्रभृति आ अवभृथकानात् (i) दीक्षितः कनिष्ठोऽपि नाम्ना न वाच्यः । किन्तु

भोभवच्छपूर्वकं दैचितादिश्टेष्टरत्कार्याभिभाविभिरेव धार्मिकोऽभिसंवित (२) ।
 ‘भो दैचित इदं कुरु’, ‘भवता यजमानेन इदं क्रियतास्’ इति ॥ १२८ ॥

Kulluka Explained.

1. दैचशीयातः प्रस्तुति आ अवभृत्यस्तानात्—From the दैचशीय or initiatory ceremony down to the concluding ablution of the sacrifice (यज्ञान्तर्माण). [This is the period during which one is called a दैचित ।]

2. किन्तु &c.—But a virtuous man should address him with a respectful term such as दैचित, &c., preceded by (either of) the words भोः and भवत् ।

Notes.

दैचितः—See Kull. Expl. I.

नामा—करणे टृतीया ।

यवीयान्—युवल् + ईयसुन् । पचे—कनीयान् ।

एनम्—where अन्वादिश or repetition is meant, the form एन is ordered in the rooms of इदम् and एतद् in वितीया, टा and ओस् । The form एन is, however, often used, as in the present case, even where no अन्वादिश is meant.

परपत्ती तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।

तां ब्रूयाङ्गवतीत्येवं सुभगी भगिनीति वा (क) ॥ १२८ ॥

Prose. या तु स्त्री परपत्ती स्यात्, योनितय असम्बन्धा स्यात्, तां भवतीत्येवं सुभगी भगिनीति वा ब्रूयात् ।

Bengali. যে স্ত্রী পরপত্তী অথচ র্যাহার সহিত জন্মসম্বন্ধ নাই, (কার্যবশাত) তাহার সঙ্গাত্মক করিতে হইলে ‘ভবতি’ এইরূপ (কোনও সম্মানশুচক) শব্দ বলিয়া পরে ‘স্তুত্যে’ অথবা ‘ভগিনি’ এইরূপ কিছু বলিতে হইবে ॥ ১২৯ ॥

(क) च for वा—All except A. But a majority of Mandalik's MSS. read वा which is more appropriate here.

English.—But to a female who is the wife of another and is not a blood-relation, one should say सुभगे or भगिनि (sister) and so forth preceded by a (respectful) term like भवति (Lady). 129.

Kulluka. परपबौ लिति । या स्त्री परपबौ भवति, ‘असम्बन्धा च योनितः’ इति खसादिः (क) न भवति (1) ताम् “अनुप्रयुक्त(ख)-सम्भाषणकाले” भवति सुभगे, [भवति] (ख) भगिनि वा वदेत् (2) । परपबौयहणात् कन्यायां नैष विधिः (3) । खसुः (ग) कन्यादेखु आयुष्मतीत्यादिपदैरभाषणम् (4) ॥ १२९ ॥

Kulluka Explained.

1. असम्बन्धा च &c.—‘Not belonging to one’s own stock (योनि)’ means—not a sister and so forth.

2. ताम् अनुप्रयुक्त &c.—One should call such a lady, [*only*] when urged by necessity (अनुप्रयुक्त), by the expressions भवति सुभगे or भवति भगिनि । [N. B. The clause अनुप्रयुक्तसम्भाषणकाले is added by the commentator to indicate that no conversation should be had with a female except under necessity. Medh. and Ragh. use the word अर्थप्रयुक्त which is more explicit than अनुप्रयुक्त ।]

3. परपबौयहणात् &c.—On the strength of the word परपबौ, this rule does not hold good in the case of a कन्या i.e. an unmarried girl. [‘कन्या कुमारौ’ इत्यमरः ।]

4. खसुः कन्यादेखु &c.—A sister’s daughter and so forth should be addressed as आयुष्मति and the like.

N. B Those who are योनितः असम्बन्धा should be addressed as सुभगे or भगिनि and so forth. Kull. supplies some instruction in cases of those who are *not* योनितः असम्बन्धा । Of these latter, some are भगिनीस्थानीया and some are माद्रस्थानीया or कन्यास्थानीया । It is needless to add that the former should be addressed

(क) खसादिः—A.

(ख) अनुप्रसक्त &c.—A ; उपयुक्त &c.—V ; अनुप्रयुक्त &c.—B, M, P.

(ग) खसुः—Omitted in J.

as भग्नि, &c. As to the latter, Kull. says that a कन्यासानीया as भग्नि, &c. A girl, e.g. a neice, should be addressed as आवृत्ति । By the word आदि he evidently means that a मातृसानीया lady should be addressed as मातः, &c.

Notes.

With this verse cf. असंख्यता परपद्वै मातिति वाच्या, पुच्छेति भग्नीति वा—विष्णुसंहिता, ३२० ।

भवति इति—भवतीत्यत्र इतिकरणं पदार्थविपर्यासकृत्स्वरूपं परं बोधयति ।—

Medh.

सुभगे भग्नीति वा—‘अत [‘इति’] प्रकारे । आकार्यतायां मातृदेवस्तिनि, कनीयसौ च—दुहितरायुभतीत्येवमादिभिः शब्दैः सम्भाष्या’ ।—Medh.

The इति in सुभगे भग्नी इति suggests some other words which may not convey the exact meaning of those words, e.g. मातः or दुहितः as the case may be; but the इति in भवति इति indicates that the word to be used must be at least a synonym of भवति ।

योनितः—प्रत्यादिभ्यः लृतौद्यायाः वस् ।

भवति इत्येवं, सुभगे, भग्नि इति—Medh. and Gov. (and perhaps Nár. and Rág.) analyse this as *two* expressions and not *three*—भवति सुभगे, अथवा भवति भग्नि (Medh). Nandana and Gangádhara analyse this as *three* expressions as comes uppermost to the mind. Under these circumstances we are inclined to take Kull. in the light of Medh. and Gov. by understanding the word भवति before the word भग्नि in his commentary. It may be that the word भवति before the word भग्नि has been weeded out by a less intelligent copyist as an accidental repetition.

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशरान्तत्विजो गुरुङ् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्याय यवीयसः ॥ १२० ॥

Prose. यवीयसः मातुलान् च पितृव्यान् च श्वशरान् च त्विजः गुरुङ् प्रत्युत्याय असौ अहम् इति ब्रूयात् ।

Bengali. बयःकनिष्ठ शात्रुल, पितृवा, शुश्रेष्ठ, खस्त्रिक् (पुरोहित) एवं (ज्ञानवृक्ष अथवा उपोद्धारक) शुरुके अत्युद्धान पूर्वक 'असौ अहम्' वलिवे अर्थात् श्रीम नारोचारण पूर्वक गूर्होपनिष्ठ (१२२ ओ १२४ श्लोकोऽत) अहम् इतादि वलिवे ॥ १३० ॥

English — To his maternal and paternal uncles, fathers-in-law, officiating priests, and other venerable persons, he should say, 'I am so and so' and simply stand up to meet them if they are younger (than himself). 130.

Kulluka. मातुजात्येति । मातुजादीनाशतान् कलिष्ठान् आसनादुत्थाय असावहमिति वदेत्, नाभिवादयेत् । असौ इति स्वनामनिष्टेशः (१) । 'भूयिष्ठाः खस्त्र युरवः' इत्युपक्राण्य ज्ञानवृक्ष-तपोष्टज्योरपि हरीतिन् गुरुत्वकीर्तनात्, तयोरुच कलिष्ठयोरपि सन्मवात्, तविष्ययोर्युग्मशब्दः (२) ॥ १३० ॥

Kulluka Explained.

1. असौ इति &c.—The word असौ refers to the proper name (of the saluter).

2. भूयिष्ठाः &c.—In continuation of the statement 'Gurus are of many kinds' superiors in point of knowledge and virtue also have been mentioned by Háríta to be Gurus, and they may be juniors in age. The word 'Guru' here refers to these classes of Gurus [because the Guru *proper* i.e. the A'chárya cannot be more than one, and because it would be practically impossible that he, a perfect teacher of the Vedas, should be junior to his young pupil (except under extraordinary circumstances). See Notes on ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता under Sl. 150.]

Notes.

With this verse cf. मातुः पितृः कनीयांसं न नमेहवयसाधिकः ।

प्रथमेच्च गुरोः पद्मो भावृजायां विमातरम् ॥

मातुजान्—मातृ + ज्ञात्—पितृव्य-मातुलेत्यादिस्त्रिवेण निपातनात् ।

पितृव्यान्—पितृ + व्यत् । See above.

श्वशुरान्—These Slokas do not refer to Brahma-chárins in particular (who have no श्वशुर), but to all according to possibility.

कृतिजः—कृती यजते वे ते, तान् । See Sl. 143.

गुरुन्—‘गुरुन् इति [बङ्ग] वचन निर्देशात् नैव अत [मनु—२।४२] यो गुरुककः स एव गृह्णते, किं तर्हि ? गौतमीय इव सामान्यशब्दः विचारिज्येष्ववचनः’ ।—Medh. गुरुभाव माटखस्तपत्यादिः ।—Gov. गुरुन् उपाध्यायान् ।—Nár. गुरुन् आचार्यादैन् ।—Nand.

माटव्यसा मातुलानी खस्त्रूथ पिटव्यसा ।

सम्पूज्या गुरुपत्रीवत् समासा गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

Prose. माटव्यसा, मातुलानी, खस्त्रूः, अथ पिटव्यसा गुरुपत्रीवत् सम्पूज्या ; ताः गुरुभार्यया समाः ।

Bengali. शात्रुषा, शातुलानी, खञ्ज, पित्रुषा—ইহারা শুরুপত্নীৰং অভিবাদনীয়া । ইহারা শুরুপত্নীৰ সমকক্ষ । ॥ ১৩১ ॥

English.—A mother's sister, a maternal uncle's wife, a mother-in-law, and a father's sister are to be honoured like a preceptor's wife. They are equal to a preceptor's wife. 131.

Kulluka. माटव्यसेति । माटव्यसादयो गुरुपत्रीवत् प्रलुब्धानाभिवादनासमदानादिभिः सम्पूज्याः । अभिवादनप्रकारणात् अभिवादनमेव सम्पूजनं विज्ञायते इति (१) । समासा इति अवोचत्—गुरुभार्यासमानलात् प्रलुब्धानादिकमपि कार्यम् इत्यर्थः (२) ॥ १३१ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवादन &c.—[This is explanatory of सम्पूज्या ।]
2. समासा : इत्यवोचत् &c.—The author has said, they are on a par with &c.—He means that as they are on a par with the preceptor's wife, प्रलुब्धान, &c., also should be done in honour of them. [Without this clause, अभिवादन would have been the only observance towards them.]

Notes.

Gangādhara has differed from all the commentators and has taken this Sloka to refer to those माटव्यसा, &c., who are

younger in age and necessarily takes the word सन्धूज्या in a limited sense.—‘यवीयः प्रकरणात् यवीयसी कनिष्ठा माटृष्वसादिः शुरुपत्रौ वै त् सन्धूज्या प्रत्युत्थानासनादिभिः, न तु अभिवादनेन च । अत ऊर्ज्जं ‘पितृभैर्गिन्याम्’ इत्येन ज्येष्ठायां माटृष्वद्व इति वैत्यते’ ।—Gangādhara. Gangādhara's contention evidently is that if माटृष्वसा &c., are to be taken here generally—senior or junior, on what grounds should a junior माटृष्वसा get preference to a junior पितृव्य (Sl. 130) ? We might answer—स्वौणाम् अथहितत्वात्—cf. पलितवयसश्च स्त्रियः स्वर्णने—Medh. In विष्णुसहिता also the position of the adjective ज्येष्ठा is the same as in the present Sloka of Manu. cf. माटृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च—विष्णुसहिता, ३२।३ ।

माटृष्वसा—मातुः स्वसा माटृष्वसा (with द्व) —इष्टी समाप्तः । In अल्पक् समाप्त the घट्व is optional—मातुःस्वसा or माटृष्वसा । In असमाप्त, मातुः स्वसा is the only form. So also with पितृष्वसा ।

भातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्त्यहन्त्यपि ।

विप्रोद्ध तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

Prose. सवर्णा भातुः भार्या अहलि अहलि अपि उपसंग्राह्या । ज्ञाति-सम्बन्ध-घीषितः तु विप्रोद्ध उपसंग्राह्याः ॥ १३२ ॥

Bengali. সবর্ণা জোষ্ট-ভাতৃজাঙ্গার পাদবন্দনা প্রতিদিনই কর্তব্য । পিতৃবাদি জাতির ও মাতুলখণ্ডুরি সম্বন্ধিগণের পঞ্জীগৰ্ণকে প্রবাস হইতে প্রজাগত হইয়া অভিবাদন অর্থাৎ পাদবন্দন করিতে হয় (প্রতিদিন করিবার প্রয়োজন নাই) ॥ ১৩২ ॥

English.—The feet of the wife of one's (elder) brother, if she be of the same caste (Varna), should be clasped every-day ; but the feet of the wives of (other) paternal and maternal uncles as well as of matrimonial relatives need be embraced, only on one's return from a sojourn. 132.

Kulluka. भातुर्भार्यति । 'भातुः सजातीया भार्या—ज्येष्ठा, पूजाप्रकरणात्(१), 'उपसंग्राह्या' पादयोरभिवाद्या । अहलि अहलि प्रत्यहनिष्ठ । अपि: एवार्थे(२) । 'ज्ञातयः' पितृष्वद्वाः—पितृव्याद्यः ; सम्बन्धिनः—माटृष्वद्वाः, अश्वरादयस्य(३) ; तिष्ठः प्रवृः पुनः विप्रोद्ध प्रवासात् प्रव्यागतैर्नैव अभिवाद्या, न तु प्रत्यहं नियमः(४) ।

Kulluka Explained.

१. ज्येष्ठा, पूजाप्रकरणात्—Here the भाग्नः भार्या must be taken to be an elder one i.e. an elder brother's wife, as the subject is one of salutation [to which a younger brother's wife is never entitled.]

N. B. The word ज्येष्ठ is put by Kull. as an adjective not of the brother, but of the brother's wife. At the first sight this appears to be puzzling, as an elder brother's wife, though younger in age, has been elsewhere enjoined to be saluted. But, the fact is this. In judging the ज्येष्ठत्व and अज्येष्ठत्व of a भावजाया her own age is not to be considered, but that of the brother. The personality of the wife is held to be merged in that of the husband ; cf. 'भर्तुरेव ताः' ।

Medh. puts the thing very plainly :—भातुज्येष्ठस्य इति द्रष्टव्यम् । Gov. has पूजाप्रकरणात् ज्येष्ठ-भावजाया &c. We might take the word ज्येष्ठ as found in Kull. to be a copyist's mistake for ज्येष्ठस्य, but the word ज्येष्ठा and not ज्येष्ठस्य appears in Nár also ; and if it is the reading here we are to defend it in the way indicated above.

२. अपि: &c.—अपि is used here in the sense of एव ।

३. सम्बन्धिनः &c.—The word सम्बन्धिनः means मातृपत्राः, e. g., मातुल, &c. and शशुर, &c., [In the previous sentence ज्ञातयः पिण्डपत्राः—पिण्डव्यादयः, the word पिण्डव्यादयः is in illustration of पिण्डपत्र, but in सम्बन्धिनः—मातृपत्राः शशुरादयश्च two sides are mentioned. The word सम्बन्धिनः means 'those connected by matrimonial relationship' ; cf. सम्बन्धिनो वसिष्ठादीनेष तात्सवार्चति—उत्तरचरित, ११६ ।

४. न तु &c.—This rule need not be observed daily.

Notes.

With this verse cf. भातुज्येष्ठस्य भार्या या गृहपत्रनुजस्य सा ।—Manu, IX. 57 ; also

भाग्नः पितृः कनीयांसं न नमेदयसाधिकः ।
प्रणमेच्च गुरोः पद्मै भावजायां विमातरम् ॥

उपसंयास्ता—उप—सम्—यह + अत् । पादीपसंयह means ‘to salute the feet’.

विमीष्ट—वि—प्र + वस + ल्प् । The व of वस has been changed into व ।

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्वपि ।

माठवद्वत्तिमातिष्ठेदु माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३२ ॥

Prose. पितुर्भगिन्यां मातुश्च [भगिन्यां] ज्यायस्यां च स्वसरि अपि माठवत् वृत्तिम् आतिष्ठेत् ; ताभ्यः माता गरीयसी ।

Bengali. পিতৃবন্দী, মাতৃবন্দী ও জেষ্ঠা ভগিনীর প্রতি মাতৃবৎ বৃত্তি পালন করা কর্তব্য । তাঁহাদের সকলের অপেক্ষা মাতা পূজ্যতরা ॥ ১৩৩ ॥

English.—Towards a sister of one's father and of one's mother, and towards one's elder sister, one should behave as towards one's mother. The mother, however, is more venerable than they. 133.

Kulluka. पितुर्भगिन्यामिति । पितुर्भगिन्यां भगिन्यां, ज्येष्ठायां चात्मकी भगिन्यां (१) माठवत् वृत्तिमातिष्ठेत् । माता पुनर्हाभ्यो गुरुतमा (२) । ननु ‘माठवसा मातुलानी’ इत्तिनैव शुद्धपत्रीवत् पूज्यलमुक्तम्, किमधिकमनेन बोअते ? उच्चते, इत्तमेव—माता ताभ्यो गरीयसीति (३) । तेन पितृष्ठसा अनुज्ञायां हस्यायां, माता च विरोधे, मातुराजा अनुष्ठेया इति (४) । अथवा, पूर्वं पितृष्ठसादिः माठवत् पूज्यलमुक्तम्, अनेन तु स्वेहादिष्ठत्तिरप्यतिदिष्ठते इत्यपुनर्हक्तिः (५) ॥ १३२ ॥

Kulluka Explained.

1. ज्येष्ठायां &c.—[Kull. probably takes the word ज्यायस्यां of the text with स्वसरि only. See Notes on ज्यायस्यां च below.]

2. माता ताभ्यः गुरुतमा—[According to Pánini we should say—ताभ्यः गुरुतरा, or तासां तासु वा गुरुतमा । But ताभ्यः गुरुतमा also is sanctioned by Vopadeva and can be, at least partly, defended according to Pánini also ; cf. तस्मात् निष्ठतमम् &c.—Manu I, 93.]

3. ननु &c.—Well, the fact that माठवसा and मातुलानी are to be respected as a गुरुपत्री has already been stated in Sloka माठवसा मातुलानो &c. (Sl. 131), what more is stated by this Sloka ?

This is said in reply :—This much viz. माता is superior to them' N. B. This question will not arise according to Gangádhara for whose view, see Notes on Sl. 131.

4. तेन &c.—So, if an order has been given by a पितृष्वसा &c. and if it comes into collision with that of the mother, then the mother's order is to be carried out.

5. अथवा &c.—Or, in Sl. 131 the respectability of पितृष्वसा, &c., have been mentioned, but also behaviours of affection &c., are spoken by this one. So there is no repetition.

Notes.

In the explanation of this Sloka Kull. follows Gov. closely. Medh., after giving the first explanation given by Kull., observes the following.—‘अन्ये तु गुरुपत्रा मातुश्च इति भेदं मन्यन्ते । गुरुपत्राः पूजाज्ञादि आवश्यकम् । मातुस्तु शैशवात् वास्तव्ये न अव्यालम् अपि । लालनात् तत्र उभयापदेशात् माटव्यसुः पितृष्वसु व्यवस्था । शैशवे लालनं तु ल्यमेव स्वस्थां स्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्रीवत् सम्पूर्णलम् इति । न च अनेनैव एतत् सिद्धति । असति हि वाक्यदेवे माटव्यद्विचिरिवेदावता प्राकरणिकी अभिवादननिविचिरिव विज्ञायते’।

ज्यायस्थां च—Gangádhara takes this adj. with all the words. But see Notes on Sl. 131.

माटव्यत्—मातुः इव इति माट + वति by the rule ‘तत्र तस्यैव’।

दशाव्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाव्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्रपञ्चपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वत्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

Prose. पौरसख्य दशाव्दाख्यं, कलाभृतां [सख्यं] पञ्चाव्दाख्यं, श्रोत्रियाणां [सख्यं] त्रपञ्चपूर्वं, स्वयोनिषु स्वत्पेनापि (= स्वत्पेनैव) [कालिन] [सख्यं] [भवति]।

Bengali. একপ্রবাসী বাঙ্গিগণের মধ্যে দশ বৎসর বাবধানেও পরম্পর সঠিক্‌ ব্যবহার হইয়া থাকে। মৃতাগৌতানি-ব্যবসায়িগণের মধ্যে পাঁচ বৎসর বাবধানে, শ্রোত্রিগণের মধ্যে তিনি বৎসরের বাবধানে, এবং ছাতিবর্গের মধ্যে শাক অঙ্গ বাবধানে পরম্পর সঠিক্‌ ব্যবহার হয়। । ১৩৪ ।

English.—Fellow-citizens behave towards each other as equals even at the difference of age by ten years ; members of the same art, by five years ; S'rotriyas (or good Bráhmanas), by three years ; and blood-relations, only if the difference is very small. 134.

Kulluka. दशबदाखण्डमिति । दश अव्दा आख्या यस्य तद् दशबदाखण्डं पौरसख्याम् । अयमर्थः—एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानाम् एकस्य दशभिरद्वैज्येष्ठले सति अपि सख्यमाख्यायते (१) । पुरयह्यं प्रदर्शनार्थेष्व ; तेन एकग्रामादिनिवासिनामपि स्थात् (२) । गौतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सख्यं, श्रीविद्याणां वाप्तपर्यन्तं, सपिष्ठेषु (३) अत्यन्तात्मेनैव कालेन (क) सख्याम् । अपि: एवार्थे । सर्वत्र उक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः (४) ॥ १३४ ॥

Kulluka Explained.

1. **अयमर्थः** &c.—The sense is this :—With regard to persons inhabiting the same town they are said to be friends even if one is senior to the other by 10 years—provided none of them possesses the (special) qualities of विद्या &c. to be mentioned later on [in Sl. 136].

2. **पुरयह्याम्** &c.—The word पुर is put here simply by way of illustration. Therefore this rule will apply even in cases where the persons live in a *village* &c., (and not only a *town*).

3. **सपिष्ठेषु**—[This is the synonym of ख्येनिषु which means जातिषु, viz. those belonging to the same stock. Strictly speaking, सपिष्ठ, as a technical term, means जातिः up to the *seventh* generation. Kull takes the word ख्येनि here in the limited sense of सपिष्ठ perhaps because, beyond that limit, स्त्रयोनिल्ब, as a matter of fact, almost vanishes.]

4. **सर्वत्र** &c.—The peculiarities of ज्येष्ठले are observed above the age specified in each case.

(क) सह—Added after कालेन in all except A.

Notes.

दशाद्वाखरम्—दश अव्दः आखरा यस्य तत्—उत्तरपद्विग्रु and बड़त्रैहि ।
व्यव्यपूर्वम्—वयः अव्दः पूर्वं यस्य तत्—See above.
कलाभृताम्—कला: विभृति के लिए कलाभृतः—कला - स्त्री + क्रिप्, प्रथमायाः
बड़वचने । कला means 'any practical art, meahanical or fine', e.g.,
music, painting, &c.

ओवियः—कन्दस्+घन् (= इय) निपातनात् by the rule 'ओवियंक्षन्दो-
ऽघीति' । पचे—'क्षान्दसः' । A S'rotriya has been defined thus—

एकां शास्त्रां सकल्यां वा षड्भिरज्ञैरधीय वा ।

षट्कर्मनिरतो विग्रः ओवियो नाम धर्मवित् ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५॥

.Prose.—दशवर्षं ब्राह्मणं तु शतवर्षं भूमिपं तु पितापुत्रौ विजानीयात् ।
तयोः [मन्त्रे] तु ब्राह्मणः पिता [वाच्यः] ।

Bengali.—দশ বৎসর বয়স্ক একটী ব্রাহ্মণ এবং শত বৎসর বয়স্ক একটী ক্ষত্রিয়—
ইহাদের মধ্যে পিতা-পুত্র সম্মত জানিতে হচ্ছে । ইহাদের মধ্যে ব্রাহ্মণটীই (ক্ষত্রিয়টীর)
পিতৃপদবাচ ॥ ১৩৫ ॥

English.—One should consider a Brāhmaṇa ten years old
and a Kshattriya a hundred years old as father and son. Of them
the Brāhmaṇa is the father. 135.

Kulluka. ब्राह्मणस्मिति । दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः क्वियं पितापुत्रौ
जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोपि ब्राह्मणः एव क्वियस्य शतवर्षस्यापि पिता ।
तस्मात् पितृवदसौ तस्य मात्यः ॥ १३५ ॥

Notes.

पितापुत्रौ—पिता च पुनर्च इति पितापुत्रौ (instead of पितृपुत्रौ)—‘आनन्द
ऋतो हन्ते इत्यत्र ‘पुत्रेन्यतरस्याम्’ इत्यस्मात् ‘पुत्रे’ इत्यस्तुतो ।

वित्तं वसुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुक्तरम् ॥ १३६ ॥

Prose. वित्तं वसुः वयः कर्म पञ्चमी च विद्या भवति—एतानि मान्यस्थानानि ; [एतेषां मध्ये] यद्य यद्य उत्तरं [तत् तत्] [पूर्वपूर्वात्] गरीयः ।

Bengali. ধনসম্পত্তি, সম্পর্কীয়িত বাস্তি, বয়স, কর্ম এবং বিদ্যা—এই পাঁচটী সম্মানের নির্দান । ইহাদের মধ্যে প্রথম পরটী পূর্ব পূর্ব অপেক্ষা বলবত্তর অর্থাৎ অধিকতর সম্মানজনক ॥ ১৩৬ ॥

English.—Wealth, kindreds, age, (the due performance of) rites, and, fifthly, (sacred) learning—these are titles to respect. Of these, each succeeding one is more weighty than the preceding one. 136.

Kulluka. वित्तसिति । 'वित्तं' व्यायाज्ञितं धनं, वसुः—पितृव्यादिः, 'वयः' अघिकवयस्ता, कर्म—श्रीतं स्वार्तं च (१), 'विद्या' विदार्थ-तत्त्वज्ञानं (२), एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यद्य यद्य उत्तरं तत् तत् पूर्वपूर्वात् श्रेष्ठम् । इति बঙ्गमान्यमिलके बलाबलसुक्रम् (क) (३) ॥ १३६ ॥

Kulluka Explained.

1. कर्म &c.—Acts viz. those enjoined by श्रुति (Veda) and आदृति ।

2. विद्या &c.—विद्या means ‘the right knowledge of the meanings of the Vedas’.

3. इति बहुमान्य &c.—Thus the different degrees of superiority are enunciated with regard to meeting different classes of superiors. [मिलकम् (= मिल + घन्, ततः स्वार्थं कन्) = मिलनम् = The act of meeting.]

Notes.

गरीयो यद्यदुक्तरम्—Common sense dictates that the degree of excess in each case is almost always the determining factor.

(क) बঙ्गमान्याना]मवलोकि मान्यामान्यामिलकबलाबलसुक्रम् (?)—A.

Thus, it is not perverse that one possessing वित्त in an overwhelming degree is often honoured more than one possessing दन्त or even विद्या ।

मान्यस्यानानि—Here मान्य = मान्यता । So मान्यस्यानानि = मान्यता-स्यानानि = मान्यता-कारणानि । Medh. reads मानस्यानानि and in noticing मान्यस्यानानि as an alternative reading observes :—‘मान्यस्यानानि इति या पाठे अन्तर्भूत-भावार्थो द्रष्टव्यः’ ।

पञ्चानां विष्णु वर्णेषु भूयांसि गुणवल्लि च ।

यत्र स्युः सोऽन्नं मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

Prose. विष्णु वर्णेषु [मध्ये] यत्र पञ्चानां भूयांसि गुणवल्लि च स्युः सः अव (लोके) मानार्हः ; दशमीम् [अवस्था] गतः शूद्रोऽपि [मानार्हः] ।

Bengali. কিম বর্তের সধে যে বাজ্জিতে পুরোহিত পাঁচটী গুণের অধিক সংখ্যক গুণ বর্তমান থাকে তিনিই (অধিক) মানার্হ ; এবং একই গুণ উভয়ের সধে বর্তমান থাকিলে যৌহার সধে গুণের প্রকৰ্ষ অর্থাৎ আধিক থাকে তিনি অধিক মানার্হ ; এবং শম্ভুদেৱ পূৰ্ণ আযুৱ (অর্থাৎ একশত বৎসরেৱ) দশম বিভাগে উপনীত অর্থাৎ নবতি বৎসরেৱ উক্ততম বাজ্জি শূদ্ৰ হইলেও মানীন্ম ॥ ১৩৭ ॥

English.—Whoever of the three (highest) castes possesses most of those five both in number and in degree, he is here worthy of respect among them ; and so also is even a S'ūdra who has entered the tenth (decade of his life, i. e., is above ninety). 137.

Kulluka. पञ्चानामिति । विष्णु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमपि अनेकं भवति स एव उत्तरस्यात् अपि मान्यः (१) । तेन वित्तवस्तुयुक्तः बर्योऽधिकात् मान्यः, एवं वित्तादिवययुक्तः कर्त्तवयतो मान्यः, वित्तादि-चतुर्थयुक्तः विदुषोऽपि मान्यः । ‘गुणवल्लि च’ इति प্রকाषेवत्ति—तेन द्वयोरिव वित्तादिसच्चे (क) প্রকৰ্ষে মানহৃতঃ (খ) (২) । शूद्रोऽपि दशমीम् अवस्थা—नवत্বधিকাং गতः (৩) দ্বিজনানামपি মানার্হঃ । शতবর্ষীণাং দশঘা বিভাগী দশমী অবস্থা নবত্বধিকা ভবতি (৪) ॥ ১৩৭ ॥

Kulluka Explained.

१. यत् पुरुषे &c.—The person in whom more than one (अनेक) of the preceding qualities are present, commands more respect than (one possessing) a succeeding (उत्तर) quality. [The illustration which follows will make it clear.] N. B. The word उत्तर as used by Kull. should be taken in a secondary sense to mean the *person* possessing a succeeding quality.]

Here Medh. adds,—‘सति अपि बहुते यदि न श्रीष्टानि भवन्ति, एकं च एकस्य अत्युत्कृष्टं, तदा साम्यं, न पुनः पर-बाधकालं, गरीयः पूर्वापेक्ष्या चरितार्थं लात्’। See Notes on गरीयो यद्यदुत्तरम् in the preceding Sloka.

२. गुणवन्ति च &c.—गुणवन्ति means those which have got प्रकर्ष or excess. So, if विक्ष is found in both, then its excess will be the cause of respect; [i.e. the one possessing it in excess commands more respect.]

३. दशमीम् अवस्थाम् &c.—‘To be in the tenth decade’ means ‘to be above ninety’.

४. शतवर्षीणां &c.—One hundred years (which is the normal span of human life) being divided into ten parts, the tenth part becomes that above ninety.

Notes.

भूयांसि—बहु + ईयस्त्। Here बहु means *many*, not necessarily more than *two*. So, it will be applicable in a case where a group of *two* items is compared with any other item or items.

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १२८ ॥

Prose. चक्रिणः……राज्ञश्च वरस्य च पन्थाः देयः ।

Bengali. রথাকাঢ় ব্যক্তি, নবতিবৎসরের উর্দ্ধতন ব্যক্তি, রোগী, ভারপীড়িত ব্যক্তি, স্ত্রীলোক, স্নাতক, রাজা এবং বর—ইহাদের পথ ছাড়িয়া দিতে হয় । ১৩৮ ॥

English.—Way should be made for one who is in a carriage, one in the tenth (decade of life, i. e. above ninety), a sick person, one carrying a load, a woman, a Snátaka, a king and a bridegroom. १३८.

Kulluka. अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—चक्रिण इति । चक्रयुक्तं रथादिगानारूढस्य, नवव्यधिकवयस्य, रोगवर्त्तनस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिरनिर्वृत्तसमावर्त्तनस्य (क) (१), ईशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पत्न्याः व्यक्ताव्याः । व्यागार्थलाङ्घददातिनैं चतुर्थी (२) ॥ १३८ ॥

Kulluka Explained.

१. अचिरनिर्वृत्तसमावर्त्तनस्य—One who has recently performed his समावर्त्तन i.e. return to the parental home from the preceptor's house. [This is the synonym of स्नातक for which see I, १३.]

२. व्यागार्थलाङ्घ &c.—[In the words चक्रिणः &c.] the fourth case-ending is not used as the root दा here means व्याग (and not दान) ।

Notes.

चक्रिणः—चक्र + इनि—इष्टी, एकवचन । Here the word चक्र is to be taken (secondarily) to mean चक्रयुक्तः रथः । See Kull.

दशमीस्त्रयस्य—दशम्याम् (अवस्थायां) विष्टित्यः सः, तस्य । See previous Sloka, Kull. Expl. 3 and 4.

स्नातकस्य—See I, १३३.

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३८ ॥

Prose. समवेतानां तेषां [सच्च] तु स्नातकपार्थिवौ मान्यौ; राजस्नातकयोश्च स्नातकः एव नृपमानभाक् ।

Bengali. উপরি উক্ত সকলের একজন সমবাস হইলে তাঁহাদের মধ্যে স্নাতক ও স্নাতকী মানাই । রাজা এবং স্নাতকের মধ্যে আবার স্নাতকই রাজাৰ সম্মানেৰ পাত্ৰ । ১৩৮ ॥

English.—Of all those, if they meet together, the Snátaka and the king are most honoured. But of the king and the Snátaka, the Snátaka receives respect from the king. 139.

Kulluka. तेषामिति । तेषामिकवर्भिलितानां देशप्रधिप-स्नातकौ मात्मौ । राज-स्नातकयोरपि स्नातक एव राजपेच्छया मात्मः । अतो राजशब्दः अत पूर्वव्याप्तिके च (क) न केवलचक्रियजातिवचनः, चक्रियजातिवचना ‘ब्राह्मणं दशवर्षे तु’ इत्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यताभिधानात् स्नातकयग्नवैयर्थ्यापत्तेः (ख) (१) ॥ १३९ ॥

Kulluka Explained.

* i. अतः &c.—Therefore, the word राजन् in this Sloka and in the preceding one, does not designate a चक्रिय in general, as in that case the special use of the word स्नातक will be useless inasmuch as the superiority of the Bráhmanas to the Kshattriyas in general has been mentioned in ब्राह्मणं दशवर्ष तु &c. (Sl. 135).

Notes.

समवेतानाम्—सम्—अव—इण्+क्त, षष्ठो, वङ्गवचने ।

पार्थिवः—पृथिव्याः ईश्वरः इति पृथिवी + अण् by the rule ‘तस्येश्वरः’ ।

नृपमानभाक्—नृपस्य नृपात् वा मानः नृपमानः, तं भजते इति नृपमान—
भज + खि—कर्त्तरि । यदा, नृपात् मानभाक् इति ।

उपनीय तु यः शिष्यं विद्मध्यापयेद्दिजः ।

सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

Prose. यः तु दिजः शिष्यम् उपनीय सकल्यं सरहस्यं च विद्म् अध्यापयेत् [ब्रुधाः] तस्म् ‘आचार्यम्’ प्रचक्षते ।

Bengali. যে দিজ শিষ্যের উপনগন সম্পাদন পূর্বক তাহাকে বজ্জবিদ্যা ও উপনিষদ্বাগ্মসংবলিত বেদ শিক্ষা দেন, তাহাকে পশ্চিতগণ (উক্ত শিষ্যের) ‘আচার্য’ বলিয়া থাকেন ॥ ১৪০ ॥

(क) च—Omitted in M, P, V.

(ख) —वैयर्थ्याच्च—Bg, G ;—वैयर्थ्यात्—J, M, P, V.

English.—The twice-born man who initiates a pupil and teaches him the Veda together with the knowledge of the rituals and of the Upanishads, him they call the ‘A’chárya’ (of the latter). 140.

Kulluka. आचार्यार्दिशब्देरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् आचार्यादिशब्दार्थं माह—उपनीयति । यो ब्राह्मणः शिष्यसुपनीय कल्प-रहस्य-संहितां वेदशाखां (१) सर्वामध्यापयति तस् ‘आचार्यम्’ पूर्वे सुनयः वदति । ‘कल्पः’ यज्ञविद्या । ‘रहस्यम्’ उपनिषद् । वेद्हेऽपि उपनिषदां प्राधान्यविवक्षया एष्यत्तिनिर्देशः (२) ॥१४०॥

Kulluka Explained.

1. वेदशाखाम्—A branch of the Veda (viz. that to which the pupil belongs).
2. वेद्हेऽपि &c.—उपनिषद्, although a part of the Veda, is here separately mentioned for the sake of emphasis.

Notes.

कल्पः—Ritualistic knowledge. See Kull. It is one of the 6 Vedángas. Medh. observes—कल्पशब्दः सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः; i.e., all the Vedángas are intended by the word कल्प here.

रहस्यम्=उपनिषद्—(Kull.). Nar. takes it to mean ‘the esoteric meanings of the Veda’.—‘सरहस्यं अत्यनुगृह्णतदर्थव्याख्यासहितम् ; न तु उपनिषद्भागो रहस्यं, वेदपदादेव तज्ज्ञामात्’। This is mentioned by Medh. also as an alternative explanation.

आचार्ये—The feminine form of आचार्ये is आचार्यी (with dental न)। आचार्यी would mean a *lady teacher*.

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

Prose. यः तु वेदस्य एकदेशम् अपि वा पुनः वेदाङ्गानि वृत्यर्थम् अध्यापयति सः ‘उपाध्यायः’ उच्यते ।

Bengali. যিনি বেদের কোন অংশ অথবা বেদান্তসমূহ জীবিকার জন্ম অধ্যাপনা করেন, তিনি 'উপাধ্যায়' বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৪১ ॥

English.—He who teaches a portion of the Veda or the Vedāngas (i. e. the branches of learning subsidiary to the study of the Veda) for his livelihood, is called an 'Upādhyāya'. 141.

Kulluka. एकदेशमिति । वैदस्यैकदेशं मन्त्रे ब्राह्मणं वा (क), “वैदराज्ञानि”
[च्याकरणादीनि अज्ञानि यो व्याच्यर्थम् (ख) अव्यापयति स ‘उपाध्यायः’ उच्चते ॥ १४१ ॥

Notes.

वैदाज्ञानि—See Notes on Sl. 105.

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

Prose. यः विप्रः निषेकादीनि कर्माणि (= गर्भाधानादीन् संखारान्) यथाविधि करोति, अन्नेन च सम्भावयति सः ‘गुरुः’ उच्चते ।

Bengali. যে হিজ গর্ভাধানাদি সংশ্লাই সম্পোদন করেন, এবং অন্নাদা সংবর্দ্ধিত করেন এবং (গুরু) ‘গুরু’ বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৪২ ॥

English.—A twice-born man who duly performs the sacraments (of the child) beginning with Nisheka (or impregnation), and supports him with food, (such a father) is called a 'Guru'. 142.

Kulluka. निषेकादीनैति । ‘निषेको’ गर्भाधानं, तेन पितुर्यं गुरुलीप-
देशः (ग) (।) । गर्भाधानादीनि संखारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि (2) यथाशास्त्रं यः
करोति, अन्नेन च संबर्द्धयति स विप्रः ‘गुरुः’ उच्चते ॥ १४२ ॥

Kulluka Explained.

1. तेन &c.—So this गुरुत्व refers to the father ; (i. e. this गुरु is no other than the father).

2. पितुः उपदिष्टानि=पितुः सम्बन्धे उपदिष्टानि—Which are pre-scribed to be performed by the father.

(क) च for वा—All except A.

(ख) न्यूर्थे—A.

(ग) गुरुत्वं उपदेशः—A.

Notes.

It must be remarked that the terms आचार्य and गुरु are not used in this book with the precision one might expect after this definition ; at the end of this chapter आचार्य and गुरु are used as equivalent. See Sl. 191 *et seq.* ; also Sl. 149.

सम्भावयति—संवर्जयति ; nourishes up.

निषेकादीनि कर्मणि...गुरुरुचते—On this Nár. remarks :—

[निषेकादीनं संस्काराणाम्] एकदेशमात्रकरणे तु पितॄलमात्रम् ।

विप्रः—विप्रशहरणं प्रदशनार्थम् ।—Medh.

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्ठोमादिकान् मखान् ।

यः करोति दृतो यस्य स तस्य लिंगिहोचते ॥ १४३ ॥

Prose. इतः [सन्] यः यस्य अग्न्याधेयं पाकयज्ञान् अग्निष्ठोमादिकान् मखान् (= यज्ञान्) करोति इह स तस्य 'ऋत्विक्' उच्चते ।

Bengali. যথাপূজ্ঞ বৃক্ত হইয়া যিনি বাহার অগ্ন্যাধেয় (অর্থাৎ অগ্নিস্থাপনা),
(দৰ্শপূর্ণমাদি) পাকসজ্জ, এবং অগ্নিষ্ঠোমাদি বজ্র সম্পাদন করেন, শাস্ত্রে তাঁহাকে তাঁহার
'ঋত্বিক্' বলে ॥ ১৪৩ ॥

English.—He who being chosen (for the purpose), performs the Agnyādhēya (i.e. the establishment of the sacred fires), Pāka-yajnas (i.e. sacrifices performed by cooking), and sacrifices, such as Agnishtoma, &c., for another person, is called his 'Ritwik'. 143.

Kulluka. अग्न्याधेयिनिः । आहवनीयाद्यन्तपादकं कर्त्त अग्न्याधेयम् (१),
अष्टकादीन् पाकयज्ञान् (२), अग्निष्ठोमादीन् च यज्ञान्, ऋत-शास्त्रीयवरणः (क) (३)
यस्य यः (ख) करोति स तस्य 'ऋत्विग्' इह शास्त्रे अभिधौयते । ऋत्विकारिष्वमेष्टु
अत्युपयुक्तमपि ऋत्विक्तदेखम् आचार्यादिवत् ऋत्विजोपि मात्रत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गा-
दुक्तम् (४) ॥ १४३ ॥

(क) ऋतवरणः—All except A.

(ख) यः—Omitted in M, P, V.

Kulluka Explained.

१. आहवनौय &c.—अग्न्याधेय means the act of producing the (श्रौत) fires, such as आहवनौय, &c. [The three श्रौत fires are (i) दक्षिणाग्नि which is employed in cooking the rice for दक्षिण (of इष्ट), and which is placed in the south-west of the sacrificial altar, (ii) गार्हपत्याग्नि where the daily अग्निहोत्र, &c., are performed, and (iii) आहवनीग्नि where आहति to the gods are offered. Of these the आहवनौय is the principal fire. There are also two स्त्रांत fires, viz. सम्य which serves no ostensible purpose, and आवस्था with which the sacraments are performed. The term अग्न्याधेय, however, is applied to श्रौत fires only.]

२. अष्टकादीन् पाकयज्ञान्—The पाकयज्ञs, viz., अष्टकाश्चाद्व, &c. [There are three अष्टकास—(i) पूर्पाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of (गोण) पौष, (ii) मांसाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of माघ and (iii) श्राकाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of फाल्गुन।]

३. क्षतशास्त्रीयवरणः—क्षतं शास्त्रीयवरणं यस्य सः; one *daily* worshipped and appointed.

४. ब्रह्मचारिष्ठर्मेषु &c.—The definition of a चर्त्विक्, although it has no bearing with the duties of a Brahmacharin, is mentioned here in passing (प्रसङ्गात्) to show that a चर्त्विक् also is entitled to the respects of an आचार्य, &c.

Notes.

अग्न्याधेयम्—आधानम् इत्यर्थे आधेयम्—आ—धा + यत्—भावे। अये: आधेयम्।

पाकयज्ञः—पाकनिष्ठादनीयाः यज्ञाः, सव्यपदलीपौ कर्त्तव्यधारयः।

अग्निष्ठोमः—अद्देः स्तोमः स्तुतिसाधनं मन्त्रसमुदायः अवसाने अव इति। ‘अये: स्तुत्सोमसोमाः’ इति सुचेष्य षष्ठ्यम्।

मखः—मखन्ति स्वभागं ग्रहीतुम् आगच्छन्ति देवाः अत इति मख (धातु) + ष।

य आवणोत्यवितयं ब्रह्मणा अवणावुभौ ।

स माता स पिता इयस्तं न दुर्घेत् कदाचन ॥ १४४ ॥

Prose. यः ब्रह्मणा (= वैदेन) उभौ अवणौ अवितथम् आवणोति, स माता स पिता [च] ज्ञेयः, तं (= तस्मै) कदाचन न दुर्घेत् ।

Bengali. यिनি बেदोपदेश द्वारा कर्तव्य बिशुद्धताबे परिपूर्ण कরेन तिनि शाता एবं तिनि गिता । कर्ता ताहार द्वाहाचरण करिबे ना ॥ १४४ ॥

English.—He who correctly fills both the ears with the Veda should be considered as father and mother. Him the pupil should never injure. 144.

Kulluka. य आवणोत्तीति । य उभौ कर्णौ 'अवितथम्' इति वर्णस्त्रवैश्यरहितेन सल्लहपेण (क) (१) वैदेन आपूरयति स माता स पिता च ज्ञेयः । महीपकारकाल-गुणयोगात् अयमज्ञापकः (२) । तं न अपकुर्यात् । कदाचन इति—गृहीतेऽपि (ख) वैटे (३) ॥ १४४ ॥

Kulluka Explained.

1. अवितथम् इति &c.—अवितथम् means 'rightly, i.e., free from defects of letters and intonations'.

2. महीपकारकाल &c.—The आचार्य may be called the father and the mother on the ground of the analogy (गुणयोग) as regards the supreme usefulness (of them all).

3. कदाचन &c.—The word कदाचन means 'even after the Veda has been received'.

Notes.

आवणोत्ति—Nár. reads आवणति which occurs in the following श्रुति on which the present passage of Manu is evidently based.

य आवणोत्यवितयेन कर्णावदुर्खं कुञ्जन्मतं सम्प्रयच्छन् ।

तं सन्येत् पितरं मातरं च तस्मै न दुर्घेत् कतमव्वनाह ॥

(क) —रहितस्त्रवपेण—A. But स्त्रेन occurs in Medh.

(ख) अपि—Omitted in M, P, V.

आठण्ठि comes from the root ठृ and means आभिनन्दि, संस्थेष्यति ।

तं न द्रुच्छेत्—तं should have been तस्मै by the rule कृषद्वृहिर्या-
इम्यार्थानां यं प्रति कोपः ।

उपाध्यायान् दशाचार्ये आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्छते ॥ १४५ ॥

Prose. आचार्यः दश उपाध्यायान् [अपेक्ष्य], पिता आचार्याणां शतम् [अपेक्ष्य], माता तु सहस्रं पितृन् [अपेक्ष्य] गौरवेण अतिरिच्छते ।

Bengali. আচার্য দশজন উপাধ্যায়কে, পিতা একশত আচার্যকে, এবং মাতা একসহস্র পিতাকে গৌরবে অতিক্রম করেন ॥ ১৪৫ ॥

English.—In point of honour a teacher surpasses ten Upā-dhāyas, a father a hundred teachers, and a mother a thousand fathers. 145.

Kulluka. उपाध्यायानिति । दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्य-
शतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत उपनयन-
पूर्वक-सावित्रीमात्राभापयिता आचार्योऽभिप्रेतः, तमपेक्ष्य पितृशतकर्षः (१) । उत-
पादकब्रज्जदात्रीः [मनु—२।१४६] इत्येति सुखग्राचार्यस्य पितरमपेक्ष्य (क) उत्कर्षं
वक्ष्यति इति ऋविरीधः (२) ॥ १४५ ॥

Kulluka Explained.

1. अत &c.—In this Sloka the word आचार्य [is not used in the strictest sense of the term as defined in Sl. 140, but] is used to mean one who has simply taught the Sávitri only after having initiated (the boy). The father is said to be superior to this sort of आचार्य ।

2. उत्पादक &c.—The author will speak of the superiority of the आचार्य proper (सुखा) to the father in (the next Sloka viz.) उत्पादकब्रज्जदात्रीः &c., and hence there is no contradiction.

Notes.

दश—These figures are not to be taken literally. दशादिसंख्या-निर्देशः सुतिमावम् ।—Medh.

उपाध्यायान् अतिरिच्छते = उपाध्यायान् अपेत्य अतिरिच्छते—Kull. According to Medh. उपाध्याय takes इतीया in connection with the कर्म-प्रवचनीय 'अति' ; or, being the objective of अतिरिच्छते which is सकर्मक here—being equivalent to अभिभवति । In spite of the objective उपाध्यायान्, अतिरिच्छते is used in कर्मकर्त्तवाच्य on the strength of the word बङ्गतम् in the Vártika 'दुहिपच्चीबङ्गतं सकर्मकयोः' ।

अतिरिच्छते—अति—रिच्छ + लट् ते—कर्मकर्त्तरि । रिच्छ is रुधादि, उभयपदौ ।

आचार्यः and आचार्याणाम्—For the peculiar sense in which these terms have been used here, see Kull. I. (which is the view of Medh. also). Gov. has taken the terms, perhaps more rightly, in the usual technical sense and has reconciled the apparent contradiction with the next Sloka by taking the word पिता here as equivalent to गुरु as defined in Sl. 142 and in the next Sloka in the sense of mere उत्पादक as clearly stated there-in.—‘एवम् आचार्याणां शतं पिता गौरवेण अधिको भवति यः सकलसंस्कारादिकर्त्ता’ । Gov. has somewhat qualified the words पिता and भाव in the second half of this Sloka, but the reason for that is not clear.—‘जनकमादपिट्ठसहस्रात् सकलसंस्कारकारथिदी माता गौरवेण अधिकौभवति’ ।

सहस्रं तु पितृन्—Some of the commentators, including Medh., seem to read पितुः for पितृन् ।

गौरवेण—हेतौ करणे वा द्वतीया ।

उत्पादकब्रह्मदावोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चिह्नं च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

Prose. उत्पादकब्रह्मदातोः [पितोः मध्ये] ब्रह्मदः पिता गरीयान् । हि (=वस्त्रात्) विप्रस्य ब्रह्मजन्म (=उपनयनजन्मसंकारः) तेत्य च इह च शाश्वतम् ।

Bengali. উৎপাদক পিতা এবং বেদপ্রদাতা পিতা—ইহাদের মধ্যে বেদপ্রদাতা পিতা গরীয়ান् । কারণ, বিজ্ঞাতির বেদগ্রহণার্থক উপনিষদসূর্য জগৎ ইহলোকে ও পরলোকে (অক্ষয় ব্রহ্ম প্রাপ্তির দ্বারব্যবহুগ বলিয়া) অক্ষয় ॥ ১৪৬ ॥

English.—Of the father who gives natural birth and the one who gives (the knowledge of) the Veda, the more venerable is the father who imparts the Veda. For, the birth of a twice-born man through the Veda, is eternal here and after death (as being the means of attaining the eternal Brahman). 146.

Kulluka. উত্পাদকতিতে । জনকাচার্যৈ দ্বী অপি পিতৃৈ, জন্মদাত-
ল্লাত্ (ক) । তযোরাচার্যঃ পিতা শুক্রতঃ । যস্মাত্, বিমৃত্য ব্রহ্মগ্রহণার্থ জন্ম
ভপনযনজন্মসম্ভারক্ষণে (১) পরলোকে ইহলোকে চ ‘শ্রান্ত’ নিয়ে, ব্রহ্মপ্রাপ্তিরাক-
ল্লাত্ ॥ ১৪৬ ॥

Kulluka Explained.

1. ব্রহ্মগ্রহণার্থ &c.—[This is the meaning of the word ব্রহ্মজন্ম ।] The birth for the purpose of taking Veda, i. e., sacrament due to initiation.

2. নিয়ং &c.—Eternal, as it leads to the attainment of (the eternal) Brahman.

Notes.

ব্রহ্মদঃ পিতা = ব্রহ্মদাতা পিতা = আচার্যঃ ।

ব্রহ্মজন্ম—ব্রহ্মগ্রহণার্থ জন্ম ইতি সম্বৰ্পণলোপী কর্তৃধারয়ঃ ।

কামান্মাতা পিতা চৈনং যদৃত্পাদ্যতো মিথঃ ।

সম্ভূতিং তস্য তাং বিদ্যাদ্ যদৃযোনা঵ভিজায়তে ॥ ১৪৭ ॥

Prose. মাতা পিতা চ মিথঃ (অন্যোন্য প্রতি) কামাত্ যত্ এনম্
উত্পাদযতঃ, যত্ [অর্থঁ] যৌনী অভিজায়তে, তাং তস্য সম্ভূতিং (=সম্ভূতিসমাবে,
জন্মমাতাং) বিদ্যাত্ ।

(ক) ব্রহ্মদাতৃলাত্—A.

Bengali. মাতা ও পিতা পরিপ্রেরের প্রতি কামবণ্ডঃ সন্তানের যে উৎপাদন করেন সন্তানের সেই মাতৃগত্তে উৎপত্তিকে তাহার উৎপত্তি মাত্রই জানিতে হইবে । (দে উৎপত্তি ষষ্ঠঃ অন্ত কোন ফসলোন করে না) ॥ ১৪৭ ॥

English.—The birth given by the father and the mother out of mutual lust—this birth of the child in the womb one should consider as (mere animal) existence. 147.

Kulluka. কামাদিতি । মাতাপিতুরৌ যদিন বালকং কামবণ্ডেন
অন্যোন্যম্, উত্পাদয়তঃ, সম্বৰমাত্ (১) তত্ তত্ত্ব পশ্চাদিসাধারণ্য (২) যদু 'যৌনৈ'
মাতৃজুন্মৌ 'অভিজ্ঞায়ত' অঙ্গপ্রত্যঙ্গান্তি লভতে ॥ ১৪৭ ॥

Kulluka Explained.

1. সম্বৰমাত্—জন্মমাত্ ; mere birth.
2. পশ্চাদিসাধারণ্য—In common with the beasts &c.

Notes.

মিথ্য:—If taken with উত্পাদয়তঃ then মিথ্য: will mean রহস্য ।

আচার্যস্ত্বস্য (ক) যাং জাতিং বিধিবিদ্বপ্যারণঃ ।

উত্পাদয়তি সা঵িত্র্যা সা সত্যা সাজরাঽমরা ॥ ১৪৮ ॥

Prose. বিদ্বপ্যারণঃ আচার্যম্তু অস্য যাং জাতিং (=জন্ম) বিধিবত্ত সাবিত্র্যা
উত্পাদয়তি সা (জাতিঃ=জন্ম) সত্যা, সা অজরা, সা অমরা ।

Bengali. কিঞ্চ বেদপাঠগ আচার্যা বিধিবৎ সাবিত্রাপদেশ দ্বারা শিযাকে যে জন্ম
প্রদান করেন তাহাই যথার্থ জন্ম এবং তাহা অজর ও অমর । (কারণ, তাহা বৰ্কপ্রাপ্তির
ছারব্রকণঃ) ॥ ১৪৮ ॥

English.—But the birth which the teacher, who has completed the Veda, duly brings about for him through the Sávitri—that is the true birth, undecaying and eternal (inasmuch as it leads to the attainment of Brahman). 148.

(ক) তত্ত্ব for লক্ষ—Bg, G, J.

Kulluka. आचार्ये इति । आचार्यः पुनर्वेदज्ञः अस्य माणवकस्य (१) 'या-जाति' यत् जन्म, विचिवत् 'सावित्रा' इति साङ्गोपनयनपूर्वक-सावित्रानुवचनेन (२) उत्पादयति, सा जातिः सत्या अजरा अमरा च, ब्रह्मप्राप्तिफलकाल्यात्, उपनयनपूर्वकस्य वेदाभ्ययन-तदर्थंज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य सोच्चलाभात् (३) ॥ १४८ ॥

Kulluka Explained.

1. माणवकस्य—[The word माणवक means ब्रह्मचारिन् । The affix अण् (instead of अच् and यत्) and the ण (in place of न) are the peculiarities in this form].

2. सावित्रा इति &c.—सावित्रा means by giving the सावित्री after initiation with its auxiliaries.

3. सा जातिः &c.—That birth is true, undecaying and eternal, as it leads to the attainment of Brahman inasmuch as an initiated person being free from desires by the study of the Veda and by the knowledge and practice of the matter contained therein, attains to final emancipation.

Notes.

वेदपारगः—पारं गच्छति इति पारगः । वेदस्य पारगः इति इष्टो तत्पुरुषः ।

अजरा—नास्ति जरा यस्याः सा अजरा । With affixes beginning with a vowel अजरसौ, अजरसः, &c., are optional forms.

अमरा—विद्यते या सा मरा, न मरा अमरा ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपौह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४८ ॥

Prose. यः यस्य अल्पं वा बहु वा श्रुतस्य (= श्रुतेन) उपकरोति तया श्रुतोपक्रियया तमपि इह (शास्त्रे) गुरुं विद्यात् ।

Bengali. যিনি বেদোপদেশ দ্বারা অজ্ঞাই হটক বা অধিকই হটক বাহারও উপকার সম্পাদন করেন সেই বেদোপদেশ দ্বারা তাহাকে তাহার গুরু বলিবা জানিবে ॥ ১৪৯ ॥

English.—He who benefits any one by (instruction in) the Veda, be it little or much, is called in these (Institutes) his Guru, by reason of that benefit (conferred by instruction) of the Veda. 149.

Kulluka. अत्यं वैति । श्रुतस्य श्रुतेन इत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्य (क) अत्यं वा वह वा कल्पा श्रुतेन उपकरीति तस्मिपि इह ग्रन्थे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेव उपक्रिया, तथा,—श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

Notes.

श्रुतस्य—श्रूयते यत् तत् श्रुतं = श्रुतिः = वेदः, तस्य । श्रुतस्य उपकरीति = श्रुतस्य सम्बन्धे उपकरीति = श्रुतेन उपकरीति । श्रुतस्य इत्यत्र कारणस्य श्रेष्ठविवचया द्वितीयास्थाने षष्ठी । श्रूयते इति श्रुतम् = श्रुतिः, वेदः ।

यस्य उपकरीति = यस्य सम्बन्धे उपकरीति = यस्म् उपकरीति । कर्मणः ग्रीष्म-विवचया द्वितीयास्थाने षष्ठी ।

श्रुतोपक्रियया—श्रुतम् एव उपक्रिया (= उपकार), तथा ।

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो हृदस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

Prose. ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता, स्वधर्मस्य च शासिता बालोऽपि विप्रः धर्मतः (= धर्मप्रदर्शन विषये) हृदस्य पिता भवति ।

Bengali. যিনি উপনয়ন সম্পাদন করেন এবং বেদবাধ্যান কার্যা স্বীকৃত উপদেশ দ্বারা করেন তিনি বালক হইলেও বয়োজোঞ্চের পিতা । উক্ত বয়োজোঞ্চ বাক্তি তাঁহার প্রতি পিতৃধৰ্ম পালন করিবেন ॥ ১৫০ ॥

English.—The Brâhmaṇa who is the giver of the Vedic birth and the teacher of the prescribed duties (by lecturing on the Vedas), even though he be a youth, becomes the father of an older man as regards conduct towards each other. 150.

Kulluka. ब्राह्मस्येति । ब्रह्मवस्यार्थं जन्म ब्राह्मम्—उपनयनम् (१) तस्य कर्त्ता (ख), स्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता । ताडशोऽपि बालो ‘हृदस्य’ ज्येष्ठस्य पिता भवति । ‘धर्मतः’ इति पितृधर्मास्मिन् अनुष्टानत्वाः (२) ॥ १५० ॥

(क) विप्रस्य for शिष्यस्य—A.

(ख) तस्य कर्त्ता—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

१. ब्राह्म = ब्राह्मं जन्म ।
२. धर्मतः इति &c.—धर्मतः (i. e. in respect of duties) means that paternal duties should be done towards him.

Notes.

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता = उपनयनस्य कर्ता = आचार्यः ।—Kull. On this Medh. remarks :—‘कथं पुनः कर्नीयान् ज्येष्ठम् उपनयते ? अष्टमे १ ह उपनयनम् । यावत्त नाधीतशुतवेदः तावत् न आचार्यकरणविधौ अधिक्रियते । एवं तर्हि न उपनयनम् अत ब्रह्मजन्म । यिं तर्हि ? साधाययहणमेव ; तस्य कर्ता अव्याप्यता’ ।—Medh. उपनयनस्य कर्नीयः कर्तृकलाऽसनभवात् तदुपलक्षिताभ्यापनादिकर्ता ।—Gov. “न तु एतेन उपनेत्रवत्म इष्टं, ‘बालोऽपि’ इत्यनेन विरोधात् ; कथायाम् ‘अध्यापयामास’ इत्यभिधानाच्च” ।—Nár. That an A'chárya proper cannot, under normal circumstances, be younger than the pupil is also acknowledged by Kull. (See Sl.130 Kull. Expl. 2). However, it may be argued that Kull. does not hesitate to take it in its literal sense perhaps because it is indeed sometimes possible, e. g., in a case where an old man is requisitioned to take पुनःसंखार, e. g., after partaking of prohibited food, and the like.

धर्मतः—विषये सम्माः तस्मै In respect of duties (to be observed towards him).—Medh. and Kull. धर्मप्राप्यात्यात्—Rágh. धर्माद्य-कर्मनिमित्तलेन—Gov.

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्ण तान् ॥ १५१ ॥

Prose. शिशुः कविः आङ्गिरसः [गौणान्] पितृन् अध्यापयामास, त्युच्छ ज्ञानेन [शिष्टलेन] परिगृह्ण मुत्रकाः इतिहोवाच [च] ।

Bengali. शिशु बिज्ञान् अঙ्गिरःपुत्रे बृहपति पितृव्य ओ (बहोजेष्ठ) पितृव्य-पुत्रानिके बेदाध्यापन करिबाहিলেন, এবং জ্ঞানশারীর তাহাদিগকে শিখারপে গ্রহণ করিবা 'পুত্রকগৎ' বলিবা সম্বোধন করিবাহিলেন— এইক্ষণে কিংবদন্তী বর্ণনান আছে ॥ ১৫১ ॥

English.—The son of Angiras, while yet a child, taught his relatives who were old enough to be his fathers, and having taken them to be his pupils on account of his (superior) knowledge, addressed them, it is said, as ‘my boys’. १५१.

Kulluka. अब प्रकृतामुकुपमर्थवादम् (१) आह—अव्यापयामासेति । अङ्गिरसः पुत्रः बालः ‘कविः’ विद्वान् पितृन् “गीणान्” (क) —पिटव्य-तत्पुत्रवादेन् (२) अधिकवयस्तोऽव्यापितवान् । तान् ज्ञानेन ‘परिषट्ज्ञः’ शिष्यान् क्लेषा पुत्रका इति आश्रुहाप । इति ह इत्यव्यव्य पुरावत्तत्पूच्चनार्थम् ॥ १५१ ॥

Kulluka Explained.

1. अर्थवादम्—N. B. This अर्थवाद is of the class of परस्ति i. e. the doings of others.

2. पितृन् &c.—The पितृs referred to here are secondary पितृs, e. g., पिटव्यs and their (older) sons, &c.

Notes.

पितृन्—Father-like persons, e. g. पिटव्य, &c.

आङ्गिरसः—बृहस्पति, son of अङ्गिरस् ।

कविः=विद्वान् । ‘संख्यावान् पञ्चितः कविः’ इत्यमरः। Gov. erroneously takes it to be a proper name in which sense it means शक्राचार्य; cf. उश्मा भार्गवः कविः—इत्यमरः ।

पुत्रकाः—अतुकन्यायां कर् ।

परिषट्ज्ञ—शिष्यलेन गृहीता, शिष्यान् क्लेषा ।

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवास्तीतान् समेत्योचुर्णाय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

Prose. आगतमन्यवः ते देवान् तम् अर्थम् अपृच्छन्त । देवास्तीतान् समेत्यश्चित् वः न्यायम् उक्तवान् [इति] जच्छु ।

(क) पिटव्यान् for गीणान्—A ; उद्वान् पिटव्यान्—P.

Bengali. তাহারা কুন্ত হইয়া দেবতাগণের নিকট সেই বিষয় অর্থাৎ পুত্রক শব্দবাচা তাহাদের আহান সম্বন্ধে জিজ্ঞাসা করিয়াছিলেন। দেবতারাও একসত হইয়া তাহাদিগকে বলিয়াছিলেন ‘শিশু (আঙ্গুরস) আপনাদিগকে শায়া সহেধন করিয়াছেন’ ॥ ১৫২ ॥

English.—They, indignant, asked the gods about that matter, and the gods unanimously said to them, ‘The child has addressed you properly’. 152.

Kulluka. ते तमर्थमपृच्छन्ति । ते पितृत्वाः पुत्रका इत्याहानेन (क) जातक्रीघाः पुत्रक इति शब्दार्थं (ख) [पुत्रकशब्दाहानाख्यामर्थं (?)] देवान् पृष्ठवलः । देवाश्च पृथगः मिलिला एताग्रीचन् युक्तान् यत् शिशुः पुत्रकशब्देन (ग) उक्तवान् तद्दु
युक्तम् ॥ १५२ ॥

Kulluka Explained.

1. पुत्रक इति शब्दार्थं [पुत्रकशब्दाहानाख्याम् अर्थम्]—The matter of their being addressed by the term पुत्रक । [पुत्रक इति शब्दार्थम् cannot be the reading here as the question itself is too easy to be asked, and further because the gods' reply which follows does not tally with that question. Gov. has तम् अर्थं पुत्रकशब्दाहानाख्याम् and we think that Kull.'s language, which was perhaps based on Gov., must have been पुत्रकशब्दाहानाख्यामर्थम् from which पुत्रक इति शब्दार्थम् is a corruption.

Notes.

आगतमन्यवः—आगतः मनुः (क्रोधः) येवां ते आगतमन्यवः । क्रङ्गाः इत्यर्थः ।

अपृच्छन्त—Its two objectives are—(1) अर्थम् and (2) देवान् ।

(क) इत्युक्तं अनेन—All except A.

(ख) पुत्रकशब्दार्थम्—All except A. But I have retained the इति here as it helps to trace the corruption from हान् । It is curious to note that पुत्रक इति शब्दार्थम् occurs in Rágh. also.

(ग) पुत्र for पुत्रक—All except A.

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्ददः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेष्वेव च मन्ददम् ॥ १५३ ॥

Prose. अज्ञो वै बालः भवति, मन्ददः पिता भवति । अज्ञं हि बालम् इति आहुः, मन्ददं च पिता इत्येव [आहुः] ।

Bengali. অজ্ঞ বাজিই বালক, আর মন্দদাতা অর্থাৎ বেদাধাপকই পিতা । কারণ, পশ্চিগণ অজ্ঞ বাজিই বালক এবং বেদাধাপককেই পিতা বলিব। নির্দেশ করেন ॥ ১৫৩ ॥

English.—An ignorant man is verily a child and he who teaches him the Veda is his father. For, the wise call an ignorant man a child and a teacher of the Veda a father. 153.

Kulluka. अज्ञ इति । वै शब्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बाली भवति, न तु अत्यवया ; मन्ददः पिता भवति । मन्दग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् (I) । यो वेदमन्त्राद्यति—व्याचष्टे, स पिता । अचैव हितुमाह (क)—यस्मात् पूर्वेऽपि मुनयः अज्ञ बालमित्यूचुः, मन्ददं च पिता इत्येव अनुवन् ॥ १५३ ॥

Kulluka Explained.

i. मन्दग्रहणाद्य &c.—Here the word मन्द means the Veda [which is composed of मन्द and ज्ञान्य] ।

न हायनै न पलितै न वित्तेन च (ख) बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

Prose. ऋषयः धर्मं चक्रिरे—न हायनैः (= वर्णः), न पलितैः, न वित्तैः, न च बन्धुभिः, [किन्तु] यः अनूचानः (= वेदपारगः) सः नः महान् [सम्मतः] ।

(क) अचैव...अनुवन् इत्याह—Placed in the beginning of the Tikā on Sloka 155 by all except A ; अचैव हितुमाह—Omitted in Bg, G.

(ख) वित्तेन न—All except A.

Bengali. खरिगण एইकप निमग्न करिबाछिसेन ये—बरस द्वारा, किंवा केशपकड़ा द्वारा, किंवा (क्रमताशासी) पितृवादि द्वारा (ऐसन कि एই सकलेर एकत्र समवाय द्वारा ओ) महत्त्र हइबे ना, किञ्च यिनि बेदपारग तिनिह आशादेव शद्ये महान् इहाई आशादेव यत ॥ १५४ ॥

English.—Neither through years, nor through grey hair, nor through wealth, nor through (powerful) relatives (comes greatness). The sages have laid down the rule—he who is perfectly learned in the Veda, is (considered) great by us. 154.

Kulluka. इत्येद्दितुमाह (क) (१)—न हायनैरिति । न बहुभिर्विष्टः, न केशमशुल्कोमभिः शुक्रैः, न बहुना धनेन, न पितृव्यादिभिर्विष्टुभिः (ख) (२), समुदितैरप्येतैः न महत्वं भवति । किन्तु ऋषय इसं धर्मं क्रतवल्लः—यः साङ्गवीदाव्येता सीज्ञाकां महान् सम्मतः (ग) ॥ १५४ ॥

Kulluka Explained.

१. इत्येद्दितुमाह—In this matter the author cites the reason.
२. न पितृव्यादिभिः &c.—Not by having (influential) relatives, such as पितृव्य and so forth.
३. समुदितैः अपि एतैः—Not even by all these combined together. [समुदित is an adjective from समुदय ।]

Notes.

हायनम्—वर्षम् ; cf. the name of अग्रहायण which was in some days regarded as the beginning of the year.

पलितैः—फल् + इतच् (औषाधिकः) ; ‘फलिरितच् आदिषः पः’ । द्वौयायाः वहुवचनम् ।

अनूचानः—अतु—ब्रु + कानच्, निपातनात्, by the rule ‘उपेयिवाननान्माननूचानश्च’ ।

नः—Nom. of सम्मतः to be understood.—Kull. Or, निर्जारि इष्टौ ।

(क) इत्येद्दितुमाह ।—Omitted in A ; इत्येद्दितुमाह—Bg, G ; इत्याह for इत्येद्दितुमाह—All except A, Bg, G.

(ख) पितृव्यादिभिर्विष्टुभावैः—All except J.

(ग) सत्यतः—B. But मतम् is found in Gov.

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैषं चक्रियाणां तु वीर्यतः ।

दैश्वानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

Prose. विप्राणां ज्यैषं ज्ञानतः [भवति], चक्रियाणां तु वीर्यतः, दैश्वानां धान्यधनतः, शूद्राणामेव [ज्यैषं] जन्मतः [भवति] ।

Bengali. ब्राह्मणের जोष्टक ज्ञानदाता, क्षत्रियेर जोष्टक रीर्यादाता, बैश्येर जोष्टक धनदाता। एवं शूद्रेर जोष्टक जन्मदाता निर्कारित है ॥ १५५ ॥

English.—Among Brāhmaṇas, the seniority is (determined) by knowledge, among Kshatriyas by grain and wealth, and among Sūdras alone by birth. 155.

Kulluka. विप्राणामिति । ब्राह्मणानां विद्यया, चक्रियाणां पुनर्वर्णयेण, दैश्वानां धान्यसुवर्णादिधनेन (क), शूद्राणामेव पूर्वजन्मना (ख) (१) ज्येष्ठत्वं (च) । सर्वत्र दृतीयार्थं तस्मिः ॥ १५५ ॥

Kulluka Explained.

I. पूर्वजन्मना—By previous birth, i.e., by seniority of birth.

Notes.

ज्ञानतः—दृतीयायाः तस्मिः ; दृतीय दृतीया ।

शूद्राणाम् एव जन्मतः=शूद्राणां जन्मतः एव ।—Ragh. But Kull. probably takes एव with शूद्राणाम् ।

न तेन दृष्टो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तु देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

Prose. येन अस्य शिरः पलितं तेन [अर्यं] दृष्टः [दृति] न भवति । यो वै युवा अपि अधीयानः देवाः तं स्थविरं विदुः । [अथवा, येन (कारणेन, वयसा इत्यर्थः) अस्य शिरः पलितं तेन (=वयसा) [अर्यं] दृष्टो न भवति ।

(क) वस्त्रादि for सुवर्णादि—All except A and P. But हिरण्य is the word used by Medh. and Gov.

(ख) पुनः for पूर्वं—All except A. (च) शेषत्वं—All except A.

Bengali. যেহেতু ইহার মন্তক পককেশমুক্ত, অতএব ইনি বৃক্ষ, এরূপ নহে। [অথবা, যদ্বারা মন্তকের কেশ শুভ হয় তদ্বারা অর্থাৎ বয়স দ্বারা (প্রকৃত) বৃক্ষত্ব জন্মে না]। বহনে যুগ্ম হইলেও যিনি পশ্চিম, দেবগণ তাহাকেই বৃক্ষ বলিয়া ধাবেন ॥ ১৫৬॥

English.—One is not to be considered older (and therefore venerable) because his head is grey. (Or, superiority is not caused by that (i. e. age) which causes the head to turn grey). He who, though young, is perfectly learned in the Vedas, him the gods consider to be older. 156.

Kulluka. न तेनि ति । न तेन छट्टी भवति देन अस्य शुक्रकीर्ण (१) शिरः । किन्तु युवापि सन् [यः] विद्वान्, तं देवाः स्तविरं जानल्लि ॥ १५६ ॥

Kulluka Explained.

1. शुक्रकीर्णम्—[शुक्रः कीर्णः] अस्य तत्, adjective of शिरः । It is the synonym of पश्चिमम् ।

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

अस्य विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभवति ॥ १५३ ॥

Prose. যথা কাষ্ঠমযী হস্তী, যথা চর্মমযী মৃগঃ, যথা অস্য বিপ্রঃ অনধীযানঃ—তৈ ব্যঃ নাম [এব] বিভবতি ।

Bengali. কাঠনির্মিত হস্তী ঘেরাপ, চর্ম নির্মিত মুগ ঘেরাপ, অপশিত ব্রাহ্মণ সেইঘেরাপ—এই তিনটীই কেবল সেই নাম ধারণ করে নাত্র। অর্থাৎ ইহারা কেহই প্রকৃত তৎ তৎ পদাৰ্থ নহে ॥ ১৫৭ ॥

English.—As an elephant made of wood, as a deer made of leather, such is an unlearned Bráhmaṇa. Those three carry their names only (and not their qualifications). 157.

Kulluka. यथा काष्ठमय इति । यथा काष्ठघटितः हस्ती, यथा (क) चर्मनिर्मितो मृगः, अस्य विप्रः न अधीति,—वय एते नाममात्रं दधति, न तु हत्यादिकार्य—श्रुतवधादिकं—कर्तुं चमन्ते (१) ॥ १५७ ॥

Kulluka Explained.

i. न तु &c.—But they cannot perform the proper acts of an elephant, &c., e. g., killing the enemy and so forth. [A real elephant can kill the enemy, but a wooden elephant cannot. It is an elephant only in name. So is also an unlearned Bráhmaṇa.]

Notes.

काष्ठमयः—काष्ठ + मयट्—विकारे (अर्थात् तादात्मेः)।

यथा घण्टोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाऽफला ।

यथा चाऽज्ञेयफलं दानं तथा विप्रोऽनुचौऽफलः ॥ १५८ ॥

Prose. यथा घण्टः स्त्रीषु अफलः, यथा च गौः गवि अफला, यथा च अजे दानम् अफलं, तथा अनुचौः विप्रः अफलः ।

Bengali. নপুংসক ঘেঁ়ুপ স্ত্রীজাতির প্রতি নিষ্ফল, স্ত্রী পৰী ঘেঁুপ অশ্ব একটী স্ত্রী গবীর প্রতি নিষ্ফল, অজ্ঞ বাক্তিতে দান ঘেঁুপ নিষ্ফল, বেদহীন অর্থাৎ অবেদষ্ট ব্রাহ্মণও সেইঘেঁুপ নিষ্ফল ॥ ১৫৮ ॥

English.—As a eunuch is unproductive with a woman, as a cow is unproductive with a cow, as a gift to a man ignorant (in the S'ástras) is fruitless, even so is a Bráhmaṇa useless, who knows not the Riks i.e. the Vedas. 158.

Kulluka. यथा घण्ट इति । यथा नपुंसकं स्त्रीषु निष्फलं, यथा स्त्रीगवौ स्त्रीगव्यामीव (१) निष्फला, यथा च अजे दानम् अफलं, तथा ब्राह्मणोऽपि (क) अलघीयानी निष्फलः, श्रीतस्मार्तंकर्मानहृतया तत्फलरहितलात् (ख) (२) ॥ १५८ ॥

Kulluka Explained.

i. स्त्रीगव्यामीव—[The एव is added by Kull. to indicate that she is not निष्फला with a bull].

(क) अपि—Omitted in A.

(ख) —रहितः—B, M, P, V.

2. श्रीतस्मार्तं &c.—Owing to his being without the merits of Vedic and Smárta acts, as he is not competent to perform them.

Notes.

षरुः—A eunuch. शरुः is another form. The word षरु which also means ‘a bull’ and ‘a number of lotuses, &c.’, is sometimes found in this sense.

अनृचः—नास्ति चक् यस्य सः अनृचः, ‘चक्कपूरवृष्टूपथाम् अ अनृचे’ इति सूत्रेण समानान्तः अः । चक्ग्वर्जितः ; without the knowledge of (a single) Rik.

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक् चैव मधुरा श्लोका प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५६॥

Prose. धर्मम् इच्छता [अध्यापकेन] भूतानाम् (=शिष्याणाम्) अहिंसया एव श्रेयोऽनुशासनं कार्यम् । मधुरा श्लोका च एव वाक् [शिष्यशिक्षायै] प्रयोज्या ।

Bengali. ধর্মেক অধ্যাপক শিষ্যগণের (আবশ্যিক হইলে) যৎসামান্য শারীরিক ক্রেষ উৎপাদন করিবা তাহাদিগেরে হিতোপদেশ করিবেন । এবং তাহাদিগের প্রতি শুভ ও মধুর বাক্য প্রদোগ করিবেন ॥১৫৬॥

English.—By a teacher wishing to earn a good deal of merit pupils should be instructed in (what concerns) their welfare without being given (much) pain, and sweet and gentle words should be used towards them. 159.

Kulluka. अहिंसयैवेति । ‘भूतानं’ शिष्याणां, प्रकरणात् (१) ; श्रेयोऽर्थम्(क) अनुशासनम् अनतिहिंसया कर्तव्यम्, ‘रज्ज्वा विषुद्दिन वा’ (मनु—दा२११) इति अत्यहिंसादाः (ख) अभ्यनुजानात् (२) । वाणी च (ग) ‘मधुरा’ प्रीतिजननी, ‘श्लोका’ या नीचैकचति सा, “शिष्यशिक्षायै” (३) धर्मद्विष्म (घ) इच्छता (४) प्रयोज्या ॥१५६॥

(क) अर्थम्—Omitted in A. But it is found in Medh.

(ख) अहिंसया—Bg, V.

(ग) च—Omitted in M, P, V.

(घ) धर्मद्विष्म—All except A.

Kulluka Explained.

१. भूतानां &c.—Here, on the ground of context (प्रकरण), भूतानां means शिष्याणाम् ।

२. अनुशासनम् &c.—Instruction should be imparted with but a little chastisement. [The word अहिंसा of the text is to be taken to mean अनतिहिंसा] as a little chastisement is prescribed in the text 'रज्जा विणुदलेन वा' ।

३. शिष्यशिक्षायै—[This is connected with प्रयोक्तव्या] ।

४. धर्मदिग्भिम् इच्छता—By one who wishes to earn a good deal of merit. [Kull. replaces धर्मम् by धर्मदिग्भिम् ।]

Notes.

अहिंसा = अनतिहिंसा । See Kull. 2.

भूतानाम् = शिष्याणाम्—Kull. 'भार्यादीनामपि, भूतग्रहणात् न शिष्याणामेव प्रकृतानाम् ।'—(Gov.). Medh. also is to the same effect.

श्रेयोऽनुशासनम्—इष्टी तत्पुरुषः । Medh. and Kull. seem to take it as a सम्यपदलोपी compound.

कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्—Gov. seems to read 'कार्यं श्रेयोऽनुशासनात्' ।

धर्मम् इच्छता—एवं सतिश्वयः अध्यापनधर्मो भवति—(Medh.). Rāgh. takes धर्म् to mean तपः and quotes the following Smriti in his support :—

अनुडेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

खाव्याद्याभ्यसं चैव वाड्मयं तप उच्चते ॥

He further adds—'शिष्यानुग्रहो वा धर्मः, तम् इच्छता' ।

यस्य वाङ्मनसे (क) शुडे सम्यग्गुमे च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं (ख) फलम् ॥ १६० ॥

Prose. यस्य वाङ्मनसे शुडे, सर्वदा सम्यक् गुमे च, स वै वेदान्तोपगते सर्वे फलम् अवाप्नेति ।

(क) वाङ्मनसी—V.

(ख) वेदान्तोपगतम्—G.

Bengali. দীহার বাক্য ও মন পরিত্ব এবং সর্বদা শুরক্ষিত থাকে তিনি বেদান্তেজ্ঞ সকল কৃত অর্থাৎ সর্বজ্ঞতাদি লাভ করেন ॥ ১৬০ ॥

English.—He whose speech and thoughts are pure and ever perfectly guarded, obtains all the fruits recognised in the Vedānta. 160.

Kulluka. इदानीं पुरुषमात्रस्य धर्मं (क) वाद्यनससंयममाह, न अध्यापयितु-
रेव (१)—यस्येति (ख) । यस्य वाक् मनश्च उभयं (ग) शुद्धं भवति—वाक्
अनृतादिभिरदुष्टा, मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति, एते वाद्यनसे (घ) “निषिङ्ग-
विषयप्रकरणे” (ঙ) (२) सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः, स वेदान्ते अवगतं सर्वं
फलं—सर्वज्ञत्वं-सर्वेणश्लादिष्पतं (চ), সীক্ষণাভাদ্বাপ্নোতি (ঢ) ॥ ১৬০ ॥

Kulluka Explained.

1. इदानीं &c.—Now, the author speaks of controlling the speech and the mind, which is a virtue to be possessed by every one and not by the teacher only.

2. निषिङ्गविषयप्रकरणे—In prohibited matters.

3. सः वेदान्ते अवगतं &c.—He attains to all the merits expounded in the Vedānta, viz., omniscience, omnipotence, &c., inasmuch as he attains to the final beatitude.

Notes.

वाड्मनसे—वाक् च मनश्च इति वाड्मनसे । समासातः अच् comes in
by the rule ‘अचतुर-विचतुर’ &c.

सर्वदा—सर्वदायहणं पुरुषमात्रधर्मायं, न अध्यापयितुरेव ।—Medh.

(क) फलं धर्म—All except A and J ; फलं—J.

(ख) यस्येति—Read before इदानीं in A ; before न अध्यापयितु-
in V.

(ग) वाड्मनसोरुभयं—V.

(ঘ) বাড়মনসী—M, P, V.

(ঙ) প্রধানে for প্রকরণ—A.

(চ) सर्वज्ञत्वं सर्वेणश्लादिष्पतम्—B, M, P, V.

वेदान्तोपगतं फलम्—“(i) वैदिकेषु वाक्येषु यः ‘सिद्धान्तः’ व्यर्वस्थतोऽर्थः—अस्य कर्मणः इदं फलम् इति ‘उपगतः’ अभ्युपगतः वेदविहिः, तत् फलं सर्वं प्राप्नोति । (ii) अन्ये तु वेदान्तान् रहस्यत्राङ्गणान् व्याचक्षते ; तेषु यत् अभ्युपगतं फलं, नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां, तत् फलं ब्रह्मप्राप्तिव्यक्षणं सर्वं प्राप्नोति । कथं पुनः नित्यानि ब्रह्मप्राप्तयांनि इति चेत् ? अति केषाच्छ्रित् दर्शनम् । (iii) अथवा, वेदस्य ‘अन्तः’ अव्यापनसमाप्तिः, ततो यत् फलम्—आचार्यकरणविहिः, तत् प्राप्नोति । एवं तु व्याख्याने अव्यापनविव्यर्थता एव स्यात् ।”—Medh.

नारुन्तुदः स्थादात्तोऽपि न परद्रोहकमर्मधीः ।

ययाऽस्योदिजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

Prose. आर्तोऽपि अरुन्तुदः न स्यात्, परद्रोहकर्मधीः [च] न [स्यात्] ; अस्य यया (= यादृशा) वाचा [परः] उदिजते अलोक्या तां (= ताढ़शीं) [वाचं] न उद्दीरयेत् ।

Bengali. অস্তুকর্তৃক বাধিত হইলেও তাহার মর্মগীড়াকর ইইবে না । পরের অপকার বিবাহে মন ও কর্তৃ নিয়োজিত করিবে না । যেকোণ বাক্যে অপরে উদ্বিগ্ন অর্থাৎ বাধিত হই স্বর্গার্থাপন্তির প্রতিবক্ষ সেকোণ বাক্য উচ্ছারণ করিতে নাই ॥ ১৬১ ॥

English.—One should not, even though pained by another, (speak words) cutting him to the quick; one should not apply one's thought and deed to the injury of another. One should not utter words by which another is made uneasy, since that is opposed to the attainment of heaven. 161.

Kulluka. नारुन्तुदः (क) इति । अथमपि पुरुषमाचस्यैव धर्मः, न अव्यापकस्यैव (ख) । ‘आत्मः’ पौडितोऽपि न अरुन्तुदः स्यात्—न मर्मपीडाकरं तच्चदूषणम् (।) उदाहरेत् । तथा, परस्य ‘द्रोहः’ अपकारः, तदर्थं कर्म ब्रुद्धिश न कर्त्तव्या । तथा, यदा वाचा च अस्य परो व्यव्यते तां मर्मस्युशम् अथ (ग) ‘अलोक्या’ खर्गादिप्राप्तिविरीथिनौ न वदेत् ॥ १६१ ॥

(क) इत्याह नारुन्तुद इति—Read after अव्यापकस्यैव in Bg, G, J.

(ख) अव्यापकमाचस्य—J ; अव्यापकस्य—All except A, J.

(ग) धर्मस्युशमपि अलोक्यां—A.

Kulluka Explained.

१. तत्त्वदूषणम्—True (and therefore undeniable) charge.

Notes.

अरुन्तुदः—अरुंषि सर्वाणि तुदति व्यथयति इति अरुस्—तुद + खण् ।
‘अरुहिष्टजलस्य सुम्’ इति सुमागमः । अरुस् means—a vital part of the body.

परद्रोहकर्मचौः—परस्य द्रोहः इति परद्रोहः ; कर्मचौ च धीश्व इति कर्मचियौ ।
परद्रोहै कर्मचियौ यस्य सः परद्रोहकर्मचौः । पुंलिङ्गे प्रथमाया एकवचनम् ।
Or, परद्रोह एव कर्म इति परद्रोहकर्म, तमिन् चौः (बुद्धिः) यस्य सः, वज्रब्रीहिः ।
In the declension of this word the ई would not be replaced by इय but by य । Thus, परद्रोहकर्मचौ,—कर्मच्यः,—कर्मच्यि (उमी), &c.

वाचा—हिती दृतीया ।

अलोक्याम्—लोकाय हिता इति लोक्या—लोक + यत्, न लोक्या अलोक्या,
ताम् ; adj. of तां (वाचम्) ।

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्दिजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्गेद्वमानस्य सर्वतः (क) ॥१६२॥

Prose. ब्राह्मणः सम्मानात् विषाद् इव नित्यम् उद्दिजेत । अवमानस्य च
अमृतस्य इव सर्वतः आकाङ्गेत् ।

Import. सम्मानावमानयोः समेन भवितव्यम् इत्येवावद्वै तात्पर्यम्
(न पुनः अवमानं प्रार्थनीयम् इति) ।

Bengali. ब्राह्मण चिरদिन सम्मानকे बिषेत्र शाय भग्न कরিবেন, এবং সকলের
নিকট হইতে অপমান অযুক্তের শায় আকাঙ্ক্ষা করিবেন ॥ ১৬২ ॥

English.—A Brâhmaṇa should always shrink from honour as if from poison, and should court disrespect from all, as if nectar. 162.

Kulluka. सम्मानादिति । ब्राह्मणः सम्मानाद् विषादिव सर्वत्र (क) उद्दिजेत—सम्माने प्रीतिं न कुर्यात् । अनुत्स्थेव सर्वस्मात् लोकादवमानस्य आकाङ्क्षेत् । अवमाने परेण (ख) ज्ञातेऽपि चमावान् (१) तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमानवच्च-सहिष्णुलम् अनेन विधीयते (२) ॥ १६२ ॥

Kulluka Explained.

१. चमावान् = चमावान् सन् ।
२. मानावमानवच्च &c.—The habit of receiving the couple (इन्ह.) of honour and insult *equally* is hereby enjoined.

Notes.

सम्मानात्—अपादान by the Vártika ‘जुगुप्सान्विराम-प्रमादार्थानाम् उपसंख्यानम्’ ।

निलम्—भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणः, गृहे वा उपाध्यायस्य, यत्र सम्मानं न स्यात्, न तेन चित्तसंचीभस्म् आददीत ।

उद्दिजेत—उत्—विज + विद्धिलिङ्ग् ईत् । The root is thus read in the धातुपाठ—ओविजी भयच्छन्नयोः ।

अवमानस्य—सम्बन्धिवचार्यां श्रेष्ठे षष्ठी । अवमानस्य सम्बन्धे इत्यर्थः ।

सुखं ह्यावमतः श्रेते सुखं च प्रतिबृद्धते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६२ ॥

Prose. अवमतः [जनः] सुखं श्रेते, सुखं च प्रतिबृद्धते, अस्मिन् लोके सुखं चरति । अवमन्ता [तु] विनश्यति ।

Bengali. [অগ্রমানকে অমৃতের আয় জ্ঞান করিতে অচান্ত হইলে] অবধানিত হইলেও তিনি শুধে নিজা যান, শুধেই জাগরিত হন, এবং শুধেই সকল কার্যের আচরণ করেন । অবমন্তা কিন্তু পরাবর্মাননার পাপে বিনষ্ট হন ॥ ১৬৩ ॥

English.—For, if this be the case, one, though despised, sleeps with comfort, with comfort awakes, and with comfort goes about in this world ; (but) the scorner perishes. 163.

(क) सर्वदा—All except A. But cf. Medh. quoted under Notes on निलम् ।

(ख) परेण—Omitted in A.

Kulluka. अवमानसहिष्णुते हेतुमाह (१) — सुखं च्छावमतः इति इति (क) । यथात्, अवमानि परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः (२) सुखं निद्राति । अन्यथा अवमान-दुःखेन दद्यामानः कथं निद्रां लभते, कथं च सुखं प्रतिबुद्धय कथं लोके (ख) सुखं कार्येषु चरति ? अवमानकर्ता तु (ग) “तीन पापेन” विनश्यति ॥ १६३ ॥

Kulluka Explained.

१. अवमान &c.—The author states the reason (i. e. the advantage) of brooking insults.
२. खेदम् अकुर्वाणः—If one does not feel pain.
३. अन्यथा—Otherwise, i. e., if he feels pain.

Notes.

Gov. explains the Sloka a little differently :—यो वै अवज्ञातः स सुखं स्वप्निति, न यथा अवमन्तुः ‘अयुक्तं मद्या कृतम्’ इति [तस्य] चित्तसंचारभी भवति ; एवं स च सुखं निद्रां जहाति ; सुखं लोके व्यवहरति । यः पुनरवमानकृत् सः ‘असाधु मद्या कृतम्’ इति इह लोके परलोके च अपुण्यात् विनश्यति ।—Gov.

अनेन क्रमयोगीण संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् संचिन्याद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

Prose. अनेन क्रमयोगीण संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ (=गुरुज्ञाले) वसन् ब्रह्माधिगमिकं तपः शनैः सञ्चिन्यात् ।

Bengali. बिजाति এই আশুমারে (জাতকর্মাদি সংকোচ দ্বারা) বিশুকচিদ হইশ্বরী শুঙ্ককুলে বাস করিবেন এবং ক্রমে ক্রমে বেদাভ্যাসের উপযুক্ত নিয়মাদিগ্র অশুর্ঠান করিবেন ॥ ১৬৪ ॥

English.—A twice-born man who has been purified by (the employments of) these means (viz. the sacraments) in due order, should gradually, while dwelling with his Guru, perform the various austerities prescribed for the study of the Veda. 164.

(क) सुखं.....इति—Read before अवमानसहिष्णुते in A.

(ख) लोके—Omitted in A, B, Bh, M, P, V.

(ग) तु—Omitted in all except A.

Kulluka. अनेनेति । अनेन क्रमकथीपायेन—जातकर्मादिना उपनयनपर्यन्ते (१)—संख्यतश्शरीरः (क) विजः गुरुकुले वसन् ‘श्वेतः’ अत्यरया वेदग्रहणार्थं (२) ‘तपः’ अभिहिताभिधास्यमानं नियमकलापस्यम् (३) अनुतिष्ठेत् । विष्वलरसिङ्गस्यापि अयमनुवादः अव्ययनाङ्गत्वबोधनाय (४) ॥ १६४ ॥

Kulluka Explained.

1. जातकर्मादिना &c.—Beginning with जातकर्म and ending in उपनयन । [These are the योगः or means referred to in the word क्रमयोगीण ।]

2. वेदग्रहणार्थम्—[This is the synonym of ब्रह्माधिगमिकम् ।]

3. तपः &c.—तपः means the rules of conduct narrated before (=अभिहित) and to be narrated later on (=अभिधास्यमान) । [नियमकलापः = नियमसमूहः ।]

4. विष्वलर &c.—This instruction, although established by other (distinct) injunctions, is repeated here to indicate its importance for study. [For the distinct injunctions referred to, cf. Sl. 29, 30, &c., &c.]

Notes.

क्रमयोगीण—क्रमकथितः योगः (= उपायः) इति क्रमयोगः, तेन । एक is obligatory here by the rule ‘कुमति च’—एक is obligatory when an उच्चरपद containing कु (= कर्म) follows.

ब्रह्माधिगमिकम्—अधिगमः (= प्राप्तिः) प्रयोजनम् अस्य इति । आधिगमिकम्—अधिगम + उक्त by the rule ‘तदस्य प्रयोजनम्’ । ब्रह्माधिगमिकम् : subservient to the attainment of Brahman (Veda).

तपोविशेषे विविधे व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः क्षत्रस्तोऽधिगत्व्यः सरहस्यो हिजन्मना ॥ १६५ ॥

Prose. विविधैः तपोविशेषैः (= नियमकलापैः), विधिचोदितैः व्रतैश्च सरहस्यः क्षत्रस्तो वेदः हिजन्मना अधिगत्व्यः ।

(क) संख्यतः for संख्यतश्शरीरः—All except A.

Bengali. विविध नियमाभ्युदारे एवं विहित त्रुतम् युह पालन करिया उपनिषद्गांग संबलित समर्प वेद हिजातिर अधारम् करा कर्तव्य ॥ १६५ ॥

English.—By the different kinds of austerities and by the various vows prescribed, the entire Veda with its esoteric portions should be studied by a twice-born man. 165.

Kulluka. अश्वयनाङ्गलमेव अस्य (क) स्वष्टयति (१) — तपोविशेषैरिति । ‘तपोविशेषैः’ नियमकलापैः, ‘विशेषैः’ वहुप्रकारैः (ख) ‘अश्वयमागस्त्वाचालः’ [मनु—२३०] इत्यादिना उत्तैः, ‘स्वितेमांस्य लियमान्’ [मनु—२१३५] इत्यादिना वच्यमाणैरपि, ब्रतैश्च—उपनिषद्महालाङ्गिकादिभिः (२), विशेषैश्चिह्नैः स्वरूपविहितैः (३), समयो वेदः मन्त्रवाङ्गाल्यात्मकः सोपनिषत्कः अश्वेतत्वः । ‘रहस्यम्’ उपनिषत्, तस्य प्राघान्यख्यापनाय पृथक्क्लिंडेशः (४) ॥ १६५ ॥

Kulluka Explained.

1. अश्वयनाङ्गलम् &c.—The author now shows clearly how these (rules of conduct—तपस्) are subservient to study.

2. ब्रतैश्च &c.—The ब्रतः are उपनिषत्, महालाङ्गिक, &c.

[During the period of Brahma-charya, a Brahma-chárin was required, in order to go through particular portions of the Veda, to observe the following ब्रतः, viz., सावित्र, गोदानिक, आदित्य, ज्येष्ठ-सामिक, उपनिषद् and महालाङ्गिक ।—Gobhila Grihya, III, १, 28 ; III, 2. १.]

3. स्वरूपविहितैः—Enjoined in one's own गत्त्वा ।

4. रहस्यम् &c.—रहस्य means उपनिषत् । It has been specially mentioned to indicate its importance.

Notes.

तपोविशेषैः—क्षच्छ्रचान्द्रायणादिभिः—[★]Medh.

सरहस्यः—See Sl. 140.

(क) अस्य—Omitted in all except A.

(ख) च—Added after वहुप्रकारैः in all except A.

वेदमेव सदाभ्यस्येत् तपस्तपस्यन् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहीच्यते ॥ १६६ ॥

Prose. द्विजोत्तमः (= द्विजः) तपः तपस्यन् (= चरितुम् इच्छन्) वेदमेव सदा अभ्यस्येत् । [यस्मात्] वेदाभ्यासः हि (= एव) विप्रस्य (= विप्रादिः) इह [लोके] परं तपः उच्यते ।

Bengali. द्विजाति तपश्चरणेर इছা करিব। यেন सर्वदा बেदहই अভ্যास করেন। কারণ বেদাভ্যাসই দ্বিজাতির সমষ্টকে ইহলোকে প্রকৃষ্ট তপঃ বলিব। উভ ইহয়া থাকে ॥ ১৬৬ ॥

English.—Let a twice-born man desiring to perform austerities, constantly repeat the Veda; for, the study of the Veda is declared to be in this world the best austerity for a twice-born man. 166.

Kulluka. वेदमेवेति । यत्र नियमानामङ्गल्वम् उक्तं तत् वेदस्याभ्यास्य-अयमसमनेन विधते (१) । तपः 'तपस्यन्' चरित्यन् द्विजः वेदमेव यद्यार्थम् आवर्त्य-येत् (२) । यस्मात् (क), वेदाभ्यास एव विप्रादिः इह लोके प्रकारं तपो सुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

Kulluka Explained.

1. यत्र नियमानां &c.—The author hereby enjoins the study of the entire Veda to which the नियम (see Sl. 3) have been stated to be subsidiary. [This explains तपः तपस्यन् of the text, तपस् here meaning नियम ।]

2. आवर्त्ययेत्=आवर्त्ति कुर्यात् ; should recite.

Notes.

तपः तपस्यन्—‘तपुमिच्छन् तपाःस्यानि वेदाभ्ययनमेव कुर्यात्’ ।—Rāgh.

तपस्यन्—तप + शब्द, लटः स्यानि । ‘कर्मकर्तृत्वस्य अविवित्तलात् परम्परै-पदम्’ । See Notes on तप्यते तपः in the next Sloka.

द्विजोत्तमः = ब्राह्मणः, but here it stands for द्विजः in general.

(क) यस्मात्—A, B, M, P, V.

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्त्रव्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तिंतोन्वहम् ॥ १६७ ॥

Prose. यः द्विजः स्वर्गी (शिघ्लप्रतः इत्थः) अपि अन्वहं शक्तिः स्वाध्यायम् अधीते सः ह आ नखाग्रेभ्यः एव परमं तपः तप्यते ।

Bengali. ये द्विज (ब्रह्मचारीর नियम काजन पूर्वक कठि) मालाधारी हইয়াও প্রতিদিন ধৰাশঙ্কি বেদাধ্যয়ন করেন তিনি (শিরঃকিরীট হইতে) পাদনধাৰা পৰ্যান্ত অৰ্থাৎ সৰ্ববেদহ্যাপী উৎকৃষ্ট তপচরণ কৱেন বলিতে হইবে ॥ ১৬৭ ॥

English.—A twice-born man who, though (sometimes even) wearing garlands, repeats the Veda daily to the utmost of his ability, is held to practise the best austerity down to the tips of the nails (of his feet) i. e. perfectly.

Kulluka. आहैवेति । स्वाध्यायाभ्युत्सुक्तिरियम् (१) । ह-शब्दः परम-
श्वद्भिहितस्यापि (क) प्रकर्षस्य अतिश्यस्त्वकः (ख) (२) । स द्विजः 'आ नखाग्रेभ्य-
एव' चरणानखपर्यन्तं सर्वदैह्यापकमेव प्रकाश्टतमं तपक्षत्यते, यः 'स्वर्गी अपि' द्वासुम-
मालाधारी अपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्वर्गी अपि इत्यनेन विदाभ्यलाय
ब्रह्मचारि-नियमत्वागमपि त्वयर्थं दर्शयति (३) । तप्यते इति 'तपस्तपःकर्मकस्यैव'
[या - ३।१८८] इति यगाम्निपदे भवतः (४) ॥ १६७ ॥

Kulluka Explained.

1. स्वाध्याय &c.—This is a praise of the study of Veda.
2. ह-शब्दः &c.—The word ह denotes excess of the excellency (of penance) which has already been denoted by the word परम ।
3. स्वर्गी अपि &c.—By the expression स्वर्गी अपि the author means 'even the violation of any rules of Brahma-charya' for the sake of विदाभ्यलाय । This is put by way of praising (त्वयर्थम्) the study of Veda.

(क) परमश्वद्विहितस्यापि—M, P, V.

(ख) अतिश्य—Omitted in M, P, V.

4. तथते इति &c.—In the form तप्यते, यक् and आत्मनेपद are enjoined by the rule तपः तपःकर्मकस्यैव—The root तप् takes यक् and आत्मनेपद when it has the word तपस् as its object.

Notes.

आ—This is connected with नखागेभः ।

ह—(i) Denotes excess (of तपः)—Kull. (ii) पादपूरणे ।

आ नखागेभः—(From the crown of his head) down to the tips of the finger-nails of his feet. Hence, from top to toe ; i.e., perfectly.

सग्धी—सज + विन् (अस्त्वयै) —१मा, एकवचनम् । One who uses garlands of flowers ; hence, one who leans to luxury. Thus, सग्धी अपि = one who even violates any rules of Brahma-charya.

तप्यते तपः—तप + लट् ते—कर्तृवाच्य (कर्मकर्तृवत् व्यवस्था) । The root तप् takes यक् and आत्मनेपद when it has the word तपस् as its object—‘तपः तपःकर्मकस्यैव’ । See Kull. 4. Also, see below.

Change of Voice. आ हैव तेन नखागेभः परमं तपः तप्यते—इत्यादि ।

N. B. The voice in तप्यते, although looks like कर्मकर्तृवाच्य as in पचते ओदनः, is pure कर्तृवाच्य । The mode of changing the voice in the two cases should be carefully distinguished.

Some hold that the voice in sentences like ओदनः पचते (स्वयमेव)—where the object is put as the subject of the verb—cannot be changed. But according to Pánini's school which regards the so-called कर्मकर्तृवाच्य in ओदनः पचते (स्वयमेव) as nothing but a phase of कर्तृवाच्य (with merely the signs of कर्मवाच्य in the verb), the voice can be changed into भाववाच्य as is the case with all other अकर्मक verbs. Thus, ओदनः पचते (स्वयमेव) can be expressed as ओदनेन पचते स्वयमेव । Now, in the present case, there is something more to be noticed. Here तप्यते does not mean मन्त्रापयति but अकर्मयति । The sense being thus altogether different from that in the कर्मकर्तृवाच्य the object तपः remains in वित्तीया unchanged, and the यक् and आत्मनेपद cannot

be had by the general rule कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः which is (generally) applicable to cases where a transitive verb is used intransitively, but by a special rule, viz. 'तपः तपः कर्मकर्त्त्वैव'। Hence, the voice in the sentence स तप्यते तपः which is in *pure* कर्त्त्वाच्य with the object present, cannot be changed into भाववाच्य but into कर्मवाच्य।

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्ययः ॥ १६८ ॥

Prose. यः द्विजः वेदम् अनधीत्य अन्यत्र अमं कुरुते स जीवन् एव आशु सान्ययः शूद्रत्वम् गच्छति ।

Bengali. যে দ্বিজ বেদাধান না করিয়া অন্যত্র পুষ্টে পরিশয় করেন তিনি অতি শীঘ্ৰ জীবন্দশাতেই পুজ্ঞগোত্রাদিসহ শুদ্ধত্ব প্রাপ্ত হন ॥ ১৬৮ ॥

English.—The twice-born man who, not having studied the Veda, applies himself to any other (worldly studies), soon falls with his descendants, even while living, to the condition of a Sūdra. 168.

Kulluka. योऽनधीत्य इति । यो द्विजः वेदमनधीत्य 'अन्यत्र'—अर्थशास्त्रादौ (१), 'अम' यद्यातिशयं करोति, स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसहितः (२), शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाभ्यनि विरोधाभावः (३) । अतएव शङ्खलिखितौ—'न वेदमनधीत्य अन्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' (४) ॥ १६८ ॥

Kulluka Explained.

1. अन्यत्र—अर्थशास्त्रादौ—Elsewhere, viz., in Economics, &c.
2. पुत्रपौत्रादिसहितः—[This is the synonym of सान्ययः].
3. वेदम् अनधीत्यापि &c.—The study of Smriti and Vedāṅga is not (hereby) contradicted. [For authority, see Kull. 4].
4. न वेदम् &c.—Before studying the Veda one should not study any other branch of learning except (अन्यत्र) the Vedāṅga and Smriti. N. B. This passage is not found in the printed texts of शङ्ख and लिखित ।

Notes.

सान्देयः—अन्वयेन वंशीन् (पुत्रपोत्तर्विभिः वंशधरः) सह वर्त्मानो यः सः ।

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौज्जिवन्धने ।

द्वितीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६६ ॥

Prose. मातुः [सकाशात्] पुरुषस्य अये (= प्रथमम्) अधिजननं, मौज्जिवन्धने द्वितीयं, [एव] द्विजस्य यज्ञदीक्षायां द्वितीयं [भवति]—श्रुतिचोदनात् ।

Bengali. मातृदक्षणे पूरुषের प्रथम जन्म, उपनानकाले, द्वितीय जन्म एবং द्विज হইবার পর যজ্ঞদীক্ষাকালে শ্রুতিপ্রাণাগামুদ্ধারে তৃতীয় জন্ম হইয়া থাকে ॥ ১৬৬ ॥

English.—The first birth of a person is from the mother; the second, on taking the girdle of Munja grass (and so forth) i. e. on Upanayana ; and a man who has thus been twice born gets a third birth, according to the Vedic texts, on initiation for a (S'rauta) sacrifice. 169.

Kulluka. विजानां तत्र तत्र अधिकारश्रुतेः द्विजलिङ्गिरुपणार्थमाह (क) (१) —मातुरय इति । मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म, द्वितीयं ‘मौज्जिवन्धने’—उपनानेन । ‘आपोः संज्ञाच्छब्दसोर्जलम्’ [पा - ६। ३। ६६] इति इत्यः (२) । द्वितीयं ज्योतिष्ठोनादि-यज्ञदीक्षायां, वैदे श्रवणात् (ख) (३) । तथात्र श्रुतिः [ऐतरेय-ब्राह्मण—१। ३]—पुनर्बां एतम् ऋत्विंशो गर्भं कुञ्जिति य दीक्षयन्ति” (ग) इति(४) । प्रथम-द्वितीय-जन्मकथनं च इटं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्य एव यज्ञदीक्षायामस्यधिकारात् (५) ॥ १६६॥

Kulluka Explained.

i. विजानां &c.—As (in perusing this work) we come across statements to the effect that the twice-born castes are eligible for such and such (तत्र तत्र) privileges, the author says this to determine the character of the twice-born people.

(क) निरुपणम् for निरुपणार्थम्—A.

(ख) वेदश्वरणात्—All except A.

(ग) The श्रुति appears in various forms in the various MSS. of Kull. as well as in other commentaries. The correct text has been given above.

2. आपोः &c.—[In the form मौज्जिवस्त्र] the long ई of मौज्जौ has been shortened by the rule आपोः &c. which means—The long vowels of डौ and आप् are irregularly shortened in a proper name, and in the Vedas. [Cf. रेतिपुच्चः, अजन्मैरम्, &c.]

3. वैदे श्वशात्—As we have it in the Veda.

4. पुनर्वा &c.—The priests make him whom they initiate (by means of the दीक्षा ceremony) to be an embryo again, (i.e they produce him anew).

5. प्रथम् &c.—This statement of the first, second and third births is for the praise of the *second* birth, because only he who is *twice-born*, is entitled even to an initiation in a sacrifice.

Notes.

मातुः = मातुः सकाशात्—अपादानि शुसौ ।

मौज्जिवस्त्र—The taking of मौज्जौ (= मेखला) is a necessary condition of उपनयन । Hence, मौज्जिवस्त्र means उपनयन । For the shortness of the ई in मौज्जिवस्त्र, see Kull. 2.

दौचा—Initiation.

तत्र यद्ग्रन्थजन्मास्य मौज्जीवस्त्रनचिकितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता लाचार्य उच्चते ॥१६०॥

Prose. तत्र (= तिष्ठ विष्टु जन्मसु) [मन्त्र] अस्य मौज्जीवस्त्रनचिकितम् यत् ग्रन्थजन्म तत्र सावित्री अस्य माता आचार्यस्तु पिता उच्चते ।

Bengali. উক্ত তিনটী জন্মের মধ্যে শ্রেণিলা-বদ্ধন-চিহ্নিত যে উপনয়নরূপ বিভাগ অস্ম সেই জন্মে গায়ত্রী মাণ্ডকের মাতা এবং আচার্যাই তাহার পিতা বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৬০ ॥

English.—In the second of those (three births) viz. in the Vedic birth which is characterised by the investiture with the

girdle of Munja grass (and so forth), the Gáyatri is said to be his mother, and the A'chárya his father. 170.

Kulluka. तवेति । तेषु विषु जन्मसु मच्चे यदेतत् ब्रह्मयहशार्थं जन्म—
उपनयनसंख्यारक्षणं, मौख्यावस्थनीपलवितं, तव अस साणवकस्य सावित्री माता,
आचार्यश्च पिता, मातापिदसम्याद्यात् जन्मनः (१) ॥ १७० ॥

Kulluka Explained.

1. मातापिद &c.—[The father and the mother of this peculiar birth are traced here] as a birth is (always) brought about by a father and a mother.

Notes.

ब्रह्मजन्म—ब्रह्मयहशार्थं जन्म, मच्चपदलोपी कर्मधारयः ।

मौख्यावस्थनम्—Here, unlike in the preceding Sloka, the ई is not shortened. The word बहुलम् in the rule (quoted under the preceding Sloka) means—

क्वचित् प्रवर्त्तिः क्वचिदप्रवर्त्तिः, क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विर्विर्विधानं बहुवा सभौच्य, चतुर्विंशति वाहुलकं वदन्ति ॥

सावित्री—गायत्री । See Sl. 39.

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदा मौख्यावस्थनात् ॥ १७१ ॥

Prose. वेदप्रदानात् आचार्यं पितरं परिचक्षते । आ मौख्यावस्थालै
किञ्चिन् (किसपि) कर्म अस्मिन् (= माणवके) न हि युज्यते ।

Bengali. বেদ প্রদান হেতু আচার্যকে পিতা বলে । (কারণ, বেদ প্রদান দ্বারা
তিনি পিতার শাশ্বত মহোপকার সম্পাদন করেন) । কারণ, মৌখ্যা঵স্থন অর্থাৎ উপনয়নের
পূর্বে কোন (বিশেষ) শাস্ত্রীয় কর্মেই মাণবকের অধিকার জন্মে না ॥ ১৭১ ॥

English.—They call the A'chárya the pupil's father, because he gives the Veda (and benefits the pupil like the father). For, the Brahma-chárin is not eligible for any (sacred) rite before the investiture with the girdle of Munja grass (and so forth). 171.

Kulluka. वेदप्रदानादिति । वेदाच्चापनात् आचार्यं पितरं मन्त्रादयो
वदन्ति । पिटवत् महोपकारफल्लात् (क) गौणं (१) पिटवत्म् । महोपकारमेव
दर्शयति—न छक्षिन्निति । यस्मात्, 'अविन्न' माणवके, प्रागुपनयनात् किञ्चित्कर्त्त्वं—
श्रीतं स्मार्तं च, न सम्भव्यते । न तत्र अधिक्रियते इत्यर्थः (२) ॥ १७१ ॥

Kulluka Explained.

१. गौणम्—Secondary (because based on mere analogy).
२. न तत्र &c.—That is to say, he is not eligible for that.

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनाद्यते ।

शूद्रेण हि समस्तावद् यावद्विदे न जायते ॥ १७२ ॥

Prose. [आ मौजिवन्धनात्] स्वधानिनयनात् [मन्त्रात्] चर्ते ब्रह्म न
अभिव्याहारयेत् । यावत् वेदे न जायते लावत् हि शूद्रेण समः [भवति] ।

Bengali. অমুপনীত ব্যক্তি শ্রাদ্ধনিপাদক মন্ত্র ব্যক্তি অপর কোন বেদসন্তান
উচ্চারণ করিবে না । কারণ, বৈদিক অন্যের পূর্বে বিজ শুন্ত তুল্য থাকেন ॥ ১৭২ ॥

English.—He (who has not been initiated) should not utter any Vedic text excepting those required for the performance of funeral rites. For, he is like unto a S'ūdra before he is born in (i. e., receives) the Veda. 172.

Kulluka. नाभिव्याहारयेदिति । आ मौजिवन्धनादिति अनुवर्तते (१) ।
प्रागुपनयनात् वेदं न उच्चारयेत् । स्वधा-शब्देन आज्ञासुचर्ते (२) । तत् (ख) निनीयते
निषाद्यते येन मन्त्रजातेन (३) तदवर्जयित्वा ।—मृतपिटकी नरः आज्ञादौ (ग)
मन्त्रानुचारयेत् (घ), तद्यतिरिक्तं वेदमन्त्रं (ঙ) लोदाहरित् (৪) । यस्मात्, यावत्
'वेद' साविवाम् (চ) न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

(क) फलात् for फलात्वात्—All except A.

(ख) तत्—Omitted in A, B, M, P, V.

(ग) नवशाङ्कादौ for नरः आज्ञादौ—All except A.

(घ) मन्त्रं नोचारयेत्—B, M, P, V.

(ঙ) वेदम्—All except A.

(চ) साविवाम्—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

१. आ मौञ्जिवन्धनात् इति &c.—[The sense of the expression] आ मौञ्जिवन्धनात् occurring in the preceding Sloka is continued here also.

२. स्वधा-शब्देन &c.—The word स्वधा means आङ्ग ।

३. निनीयते &c.—[This is the exposition of the word निनयन । मन्त्रजातम् means मन्त्रसमूहः] ।

४. मृतपितृकः &c.—A fatherless person is entitled to utter (Vedic) Mantras in a S'rāddha, &c. Vedic Mantras besides those he should not utter.

Notes.

स्वधा—स्वधा (अव्ययम्) is the term that is uttered at the time of offering oblations to the *Manes* (पितृs). Here it stands figuratively for आङ्ग itself.

अभिआङ्गरथेत्—अभि—वि—आ—ह + श्व (स्वार्थ) + लिङ् यात् ।

स्वधानिनयनात्—निनीयते निन्दायते अनेन इति निनयनम् = मन्त्रः । स्वधा इत्यस्य निनयनं, स्वधानिनयनं, तद्यात् । 'इति'योगी पूर्णी ।

यावद् विदे न जायते—यावत् ब्रह्मजनन्म न भवति । The printed भविष्य-पुराण reads यावद्वेदे न जायते ।

क्लतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्टते ।

क्लृण्णो यह्यं चैव क्लमिण विधिपूर्वकम् ॥१३२॥

Prose. क्लतोपनयनस्य अस्य व्रतादेशनम्, क्लमिण विधिपूर्वकं क्लृण्णो यह्यं चैव इष्टते ।

Bengali. बाणरक उपनीत हইবার পর তাহার প্রতি নিয়মগালন এবং সন্তুষ্যান্বয়-ক্রমে বিধিপূর্বক বেদাধাৰন উপদিষ্ট হইয়া থাকে, (উপনীত হইবার পূৰ্বে উপদিষ্ট হয় না) ॥ ১৩২ ॥

English.—It is after the student has been initiated that he is instructed to observe the vows and to master the Vedas duly according to the prescribed rules and in proper order. 173.

Kulluka. ऋतोपनयनैवेति । यस्मादस्य माणवकस्य 'समिधमावेहि' 'मा-
दिवा स्वास्थौ' इत्यादित्रितादेशनं, वेदस्य अव्ययने मन्त्रब्राह्मणकमेण (१), 'अव्ये षष्ठामा-
स्त्वाचालः' [मनु—२१०] इत्यादिविधिपूर्वकम् उपनीतस्य उपदिश्यते, तस्मादुप-
नयनात् पूर्वं न वेदसुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

Kulluka Explained.

१. मन्त्रब्राह्मणकमेण—[This is the meaning of the word कमेण ।]
Firstly, the Mantras, and then the Brāhmaṇas—in this order.
See Notes.

Notes.

त्रतादेशनम्—आदेशनम् = आदेशः । त्रतानाम् आदेशनम् ।

कमेण—Kull., following Gov., takes this word with ब्रह्मणी
यहणम् only. Medh. takes it easily—with both the items, viz.
त्रतादेशनम् and ब्रह्मणी यहणम्, and observes that in Sl. 69, 70 the
following order of instructions after उपनयन has been enjoined
—शौच, आचार and अव्ययन ; but here त्रतादेशन i. e. the वैविद्य
vows, &c., are said to precede the अव्ययन ।

यदु यस्य विहितं चर्म्य यत् सूतं या च मेखला ।

यो दण्डो यज्ञ वसनं तत्ततस्य (क) व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

Prose. यस्य यत् चर्म्य विहितं, यत् सूतं, या च मेखला, यो दण्डः, यत् च
वसनं, तस्य व्रतेषु अपि तत् तत् [विहितम्] ।

Bengali. उपनयनकाले যে ব্রহ্মচারীর পক্ষে যে চৰ্ম, যে সূত, যে মেখলা, যে
নও এবং যে বসন বিহিত, সেই ব্রহ্মচারী তাহার (গোদানাদি) ব্রত কালেও সেই সেই পদাৰ্থ
সেই সেই রূপ ধাৰণ কৰিবেন ॥ ১৭৪ ॥

(क) अस्य for तस्य—All. Jolly reads तस्य which seems to be
the correct reading.

English.—Whatever dress of skin, sacred thread, girdle, staff, and lower garment are prescribed for a student (at the initiation), the like should be used also at the performance of his vows. 174.

Kulluka. यद्यस्येति । यस्य ब्रह्मचारिणी धानि चर्चन्त्रू-मेखला-दण्ड-वस्त्राणि उपनयनकाले गृह्णोण विहितानि, गीढानादित्रितेषु अपि तानि एव (क) नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

Notes.

यद् यस्य विहितं चर्चं—Sl. 41 ; सूतं—Sl. 44 ; मेखला—Sl. 42, 43 ;
दण्डः—Sl. 45 ; वस्त्रं—Sl. 41.

संवेतेमांसु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

संनियम्येन्द्रियथामं तपोष्टुष्टुर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

Prose. ब्रह्मचारी गुरौ वसन् इन्द्रियथामं संनियम्य आत्मनः तपोष्टुष्टुर्थम् इमान् तु नियमान् संवेदा ।

Bengali. ব্রহ্মচারী গুরৌ বসন্ ইন্দ্রিয়থামং সংনিযম্য আত্মনঃ তপোষ্টুষ্টিৰ নিশিঙ্গ এই সকল নিয়ম পালন কৰিবেন ॥ ১৭৫ ॥

English.—A Brahma-chárin should, residing with his Guru and controlling the host of his senses, practise these rules in order to increase his spiritual merit. 175.

Kulluka. संवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन् इन्द्रियसंयमं कला आत्म-गताष्टुष्टुर्थम् (ख) (।) 'इमान्' बচ्यमाणान् (ग) नियमान् अनुविधिः ॥ १७५ ॥

Kulluka Explained.

।. आत्मगताष्टुष्टुर्थम्—To increase the merit belonging to himself. [Merit is called अरुण because it cannot be seen with physical eyes.]

(क) तानि एव—Omitted in all except Bk, M, P, V.

(ख) अनुगत for आत्मगत—V.

(ग) बच्यमाणान्—Omitted in all except A.

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद् देवर्षिपितृतपैषम् ।

देवताभ्यर्जनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १३६ ॥

Prose. नित्यं स्नात्वा शुचिः सन् देवर्षिपितृतपैषं देवताभ्यर्जनं समिदाधानं च कुर्यात् ।

Bengali. ব্রহ্মচারী নিতা স্নানাতে শুচি হইয়া দেব, খবি ও পিতৃগণের তর্পণ, দেবতাপূজন এবং (সোঁঁকালে ও আতঙ্কালে অগ্নিতে) সমিদোষ করিবেন ॥ ১৩৬ ॥

English.—Every-day having bathed, and being purified, he should offer libations of water to the gods, sages and Manes, worship (the images of) the gods, and (duly) offer Samidhs to the fire (every morning and evening). 176.

Kulluka. नित्यमिति । प्रत्यहं स्नात्वा शुचिः (क) देवर्षिपितृभ्य उदकदानं “प्रतिमादिषु” इति हरदिदेवपूजनम्, सायं प्रातश्च समिदोन्म कुर्यात् । यस्तु गौतमैये स्नानलिंगिधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः (१) । अतएव बौघायनः [१।२।५—] “नास्तु आघमानः स्नायात्” (२) । विष्णुना अत वाकालवयम् अभिषेकाप्निकार्य-करणम् (ख), अस्तु दण्डवत्मजनम्” [विष्णु—२८ अः] इति ह्रवाणिन वारदव्यं स्नान-सुपदिष्टम् (३) ॥ १३६ ॥

Kulluka Explained.

1. यस्तु &c.—The prohibition of bathing for the Brahma-chárin in the code of Gautama (ch. II) is to be taken as referring to a luxurious bath only. [So, the reference to a (simple) bath here is not out of place.]

2. नास्तु &c.—(A Brahma-chárin) should not bathe in waters with luxury.

3. विष्णुना अत &c.—Two baths have been prescribed by Vishnu who has, in this connection, said that bathing, and attendance on fire should be performed twice (daily). [The A'yurveda, also, prescribes two baths for every healthy man.]

(क) शुचिः—Omitted in all except A.

(ख) कार्यकारणम्—B, Bg, Bh, G.

Notes.

समिदाधानम्—समिदाम् आधानम् । See Notes on अग्निपरिक्रिया (Sl. 67) and अद्वीत्यनम् (Sl. 108).

वर्जयेन्नधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।

शुक्तानि (क) चैव (ख) सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥१७७॥

Prose. मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः सर्वाणि चैव शुक्तानि प्राणिनां चैव हिंसनम् वर्जयेत् ।

Bengali. (কুলকারী) মধু, মাংস, শুগুকি ছবা, মাল্য, গুড়াদি উপরিম পদাৰ্থ, ছীসংসর্গ, দধাদি শুচি এবং প্রাণিহিংসা বর্জন কৰিবেন ॥ ১৭৭ ॥

English.—He should abstain from honey, meat, perfumes, garlands, foods and drinks of strong taste, women, all substances that have turned acid, and from doing injury to creatures 177.

Kulluka. वर्जयेदिति । चौद्रं मांसं च न खादेत्, 'गन्धं' च कर्पूर-चन्दन-कल्पूरिकादि (ग) (१) वर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथासम्भवं भद्रणमनुलिपनं च लिपिङ्गम् (२) । माल्यं च न धारयेत् । उटिक्करसान् (३) च गुडादैन् न खादेत् । स्त्रियश्च नीपियात् । यानि खभावती मधुरादिरसानि कालवशेन उदक-वासादिना च अस्त्वां यानि (घ) तानि 'शुक्तानि' (४) न खादेत् । प्राणिनां हिंसां च जायात् ॥ १७७ ॥

Kulluka Explained.

१. कल्पूरिका—Musk.
२. एषां च गन्धानाम् &c.—The use of these scents is prohibited according to propriety. Thus, some are prohibited to be eaten, some to be applied as ointments, and so forth.

(क) शुक्तानि—B, M.

(ख) यानि for चैव—All. But Jolly reads चैव which seems to be the reading of at least Medh. and Gov.

(ग) —कल्पूरिकादि—M, P, V.

(घ) अस्त्वां—All except A.

३. उद्विक्तरसान् च &c.—रस means those (articles of food) the taste of which is very strong, e.g., गुड़, &c.

४. यनि &c.—Articles of non-acid taste which acquire an acid flavour when stale, or after being kept in water, &c., are called शक्त ।

Notes.

वर्जयेत्—‘उपभोगार्थं मांसादिप्रतिष्ठिधः, न औषधार्थः’—Gov.

मधु—We might take it in the sense of मध्य, but that is a thing which is elsewhere more emphatically prohibited for a विज्ञ not only during Brahma-charya but always. Honey, however, falls within the category of रस but is separately mentioned for the sake of emphasis.

शक्तानि चैव सर्वाणि—On the strength of the word सर्वाणि Medh. proposes to include here the secondary शक्ति i. e., harsh words also ; cf. Gautama—शक्ता वाचः—(गौतम, २, where, however, शक्ता वाचम् is a variant).

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणीरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् (क) ॥१३८॥

Prose. [ब्रह्मचारी] अभ्यङ्गम्, अक्षणीः अञ्जनम्, उपानच्छत्रधारणम्, कामं, क्रोधं च, लोभं च, नर्तनं, गीतवादनम् [च वर्जयेत्] ।

Bengali. ब्रह्मचारी—तैलाभास, चक्षुर अঙ्गन, पाहुका ओ ছত্রধারণ, কাম, ক্রোধ, লোভ, নর্তন, গীত ও বাদ্য বর্জন করিবেন ॥ ১৭৮ ॥

English.—[He should abstain from] smearing the body with oil, collyrium for the eyes, use of shoes and of umbrella, greed, anger, covetousness, dancing, singing and playing on musical instruments. 178.

Kulluka. अभ्यङ्गमिति । तैलादिना शिरःसहितदेहमद्वयलक्षणम् (१), कज्जलादिभित्र चतुषोरङ्गनं, पादुकयोर्मुखवस्थ (क) च धारणम्, कासं सैधुनातिरिक्तविषयाभिलाप्तिशश्यम्, सैधुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिङ्गत्वात् (२) । क्रोध-सीम-ठुळ्य-गीत-बीणापणवादिवादनानि (ख) (३) वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

Kulluka Explained.

१. तैलादिना &c.—[This is the explanation of अभ्यङ्गम्] ।
२. कासम् &c.—Here कास means excess of desire other than that for sexual intercourse, as sexual intercourse has already been forbidden by the word स्त्रियः (in the preceding Sloka).
३. बीणापणवादि &c.—[पणव is a vocal instrument ; it is a small drum or tabor].

Notes.

उपानच्छव्यधारणम्—उप—नह + क्षिप्—कर्मणि । नहिवतिष्ठपीत्यादिना ‘उप’ इत्यस्य द्वैर्वर्त्मम् । उपानहौ च क्षव् च इति उपानच्छव्यम्—‘नातिरप्राणिनाम्’ इति एकवद्वापः । तस्य धारणम् ।

गीतवादनम्—The dual number would be more accurate here as the members of the compound are not द्व्यजातिः. The singular number, however, is not rare in such cases. To take it as a सञ्चयपदलोपी compound will not be quite consistent with the sense here.

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनुतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणालभ्युपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी] द्यूतं च, जनवादं च, परिवादं, तथा अनुतं, स्त्रीणां च प्रेक्षणालभ्यम्, परस्य च उपघातम् [वर्जयेत्] ।

(क) पादुकायाः—All except A.

(ख) बीणावादनानि—A. बीणावादनादि—P ; बीणापणवादि—All except A, P.

Bengali. [ब्रह्मचारी] अक्षादिक्रीड़ा, निरर्थक कलह, परनिदा, विधाकथन, स्त्रीलोकेर दर्शन ओ आलिङ्गन एवं परेव अपकार बर्जन करिबेन ॥ १७९ ॥

English.—[A Brahma-chárin should abstain from] gambling, idle disputes, calumniating others, (speaking) falsehood, looking at and touching women, and (doing) harm to others. 179.

Kulluka. यूतं चेति । अचादिक्रीड़ां, जनैः सह निरर्थकं वाक्कलहं (क), परस्य च दोषवादं, मृषाभिधानं, स्त्रीणां च मैथुनेच्छया सासुरायेण [असुरायेण ?] प्रेचणालिङ्गने, परस्य च अपकारं वज्ञेत् ॥ १७९ ॥

Notes.

जनवादः—(i) Idle disputes—Kull. ; or (ii) gossiping.

प्रेचणालभ्यम्—प्रेचणं च आलभ्यः (= आलिङ्गन) च इति प्रेचणालभ्यम् । अद्रव्यवाचिलेपि जातिरप्रणिनाम् इति समाहारः, आर्षतात् । आलभ्यः—आङ्—
लभ + घञ्—भावे ; ‘लभेत्’ इति सुमागमः ।

उपघातः—उप—हन + घञ्—भावे ।

एकः श्यीत सर्वत न रेतः स्कन्दयेत् ऋचित् ।

कामात्ति स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमामनः ॥ १८० ॥

Prose. सर्वत एकः : [एव] श्यीत, ऋचित् रेतः न स्कन्दयेत् । कामात् हि रेतः स्कन्दयन् आमनो व्रतं हिनस्ति ।

Bengali. [ब्रह्मचारी] सर्वत एकाकी शहन करिबेन । कथनও शী঱্ঠ বীর্যাপাত করিবেন না । যে ব্রহ্মচারী কামবশতঃ শী঱্ঠ বীর্যাপাত করেন তিনি ষক্ষীয় ব্রহ্মচর্যব্রত ভঙ্গ করেন (এবং প্রার্চিতার্হ হন) ॥ १८० ॥

English.—He should lie always alone. He should never emit his seminal fluid. For, he who voluntarily emits his seminal fluid, breaks his own vow. 180.

Kulluka. एक इति । सर्वत—नीचशक्तादौ (१) एकाकी शवनं कुर्यात् । इच्छया न स्वयं पातयेत् । यस्तात्, इच्छया ऋमेहनात् युक्तं पातयन् स्वकीयत्रते नाशयति । व्रतलोपे च अवकीर्णि-प्रायश्चित्तं कुर्यात् (२) ॥ १८० ॥

(क) निरर्थकवाक्कलहं—All except A.

Kulluka Explained.

१. सर्वत्र—नौचश्यादौ—Everywhere, viz., in a low bed, &c., (that may be used by a Brahma-chárin).

२. ब्रतलीपे च &c.—If the vow (of Brahma-charya) is violated, the boy should perform the penance prescribed for an अवकौर्णित्। [For अवकौर्णित्-ब्रत, see under Sl. 187].

Notes.

सवव—जनाकीर्णपि,—Nár. For Kull., see Kull. 1.

क्षचित्—अयोनी अपि।

खप्ते सिङ्गा ब्रह्मचारी द्विःः शुक्रमकामतः ।

सात्वाक्मर्चयित्वा त्रिःः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

Prose. द्विःः ब्रह्मचारी अकामतः खप्ते शुक्रम् सिङ्गा खाला अर्कम् अर्चयित्वा 'पुनर्माम्' इति चृचं त्रिःः जपेत् ।

Bengali. ব্রহ্মচারী দেবোৎ স্থপ্তে শুক্রগত হইলে তিনি আন করিয়া স্রষ্ট্যদেবের পূজা করিবেন এবং 'পুনর্মামেতিন্ত্রিষ্ঠ' অর্থাৎ 'আমার ইন্ত্রিয় আশার নিকট পুনরাম করিয়া আশ্রু' ইত্যাদি খক্তি তিনবার জপ করিবেন ॥ ১৮১ ॥

English.—A twice-born student, if he involuntarily gets his seed emitted during sleep, must, after bathing and worshipping the sun thrice mutter the Rik which begins with 'पुनर्माम्' (—may my strength return to me). 181.

Kulluka. खप्ते इति । ब्रह्मचारी खप्तादौ अनिच्छया रेतः सिङ्गा क्षतस्तानः "चन्द्रनायशुलिपन-पुष्प-धूपादिभिः" सूर्यमभ्यर्द्धा 'पुनर्मामैलिद्धियम्' (१) इत्येताम् चृचं वारदयं पठेत् ।—इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

Kulluka Explained.

१. पुनर्माम् ऐतु (=आ + एतु) इन्द्रियम्—May my Indriya return to me. [The Rik, as quoted in Mánava Grihya, runs thus—

पुनर्मामैलिद्धियं पुनरायुः पुनर्भगः ।

पुनर्द्रविष्णमैतु माम् पुनर्ग्रीष्मणैतु माम् ॥

अथो यथेष्व विष्णासो अयतो यथास्थानं कल्पयन्तामि हैव ॥

In slightly different forms, the Rik occurs in Brihadárányaka 6, 4, 5 and Atharva-Veda 7. 69. 1.

Notes.

स्प्रे = स्प्रादौ । ‘यदि असुप्तस्यापि कथञ्चित् अनिच्छ्या स्वमलास्तुगवयवत् प्रकरति शुक्लं तत्वापि एतदेव प्रायश्चित्तम्’ ।—Medh.

अकामतः—For a case of कामतः, see the preceding Sloka.

त्रिः—त्रि + सुच् । Thrice.

पुनर्मासित्यृचम् (=पुनर्मास् इति ऋचम्)—The Rik which begins with पुनर्मास् ।

उदकुम्भं सुमनसो गोशक्षन्मृत्तिकां कुशान् (क) ।

आहरेद्य यावदर्थानि भैचं चाहरहरेत् ॥ १८२ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी आचार्यस्य क्षते] उदकुम्भं, सुमनसः, गोशक्षन्, मृत्तिकां, कुशान् यावदर्थानि आहरेत्, भैचं च अहरहः चरेत् ।

Bengali. [ব্রহ্মচারী আচার্যস্য ক্ষতে] উদকুম্ভং, সুমনসঃ, পুশ, গোশন, মৃত্তিকা এবং কুশ (ইতানি) আচার্যের প্রাণেজনাকুশানী আহরণ করিবেন, এবং প্রতিদিন তৈক সংগ্রহ করিবেন, (একদিন ভিক্ষা করিবার তদ্বারা একাধিক দিন খাপন করিবেন না) ॥ ১৮২ ॥

English.—A student should collect pitcher-fuls of water, flowers, cow-dung, earth and Kus'a-grass, &c., as much as may be required (by his preceptor) and should beg alms daily. 182.

Kulluka. उदकुम्भमिति । उदककलश-पुष्प-गोमय-मृत्तिका-कुशान् यावदर्थानि—यावद्द्विः प्रयोजनानि आचार्यस्य, तावन्ति (ख), आचार्यार्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्य एकलमपि अविवित्तम् (१) । प्रदर्शनार्थ (ग) चैतत् । अन्यदपि आचार्योपयुक्तमुपहरेत् (२) । भैचं च प्रत्यहम् अर्जयेत् ॥ १८२ ॥

(क) गोशक्षन्मृत्तिकाकुशान्—All except A. But this will not easily allow us to have neuter gender in यावदर्थानि ।

(ख) तावन्—B.

(ग) प्रदर्शनं चैतत्—All except A.

Kulluka Explained.

१. अतएव &c.—Therefore (i.e. on the strength of the word यावदर्थीनि) the singular number in उदकुञ्चम् is not to be emphasised. [N. B. The other singular words, e.g. मृत्तिका, are not mentioned here as they do not admit of numbering.]

२. प्रदर्शनार्थं &c.—This is only illustrative (and not exhaustive). Other things also, which may be necessary for the A'chárya, should be collected.

Notes.

उदकुञ्चः—उदकस्य कुञ्चः उदकुञ्चः उदकुञ्चः वा, by the rule 'एकहलादौ पूर्यितव्ये अन्यतरस्याम्'—उदक optionally takes the form उद when a word denoting a thing to be filled with water follows, provided the word begins with a single (and not a compound) letter. Thus, उदकुञ्चः or उदकुञ्चः, but उदकस्याली and उदकपूर्वतः। For the declension of the word उदक, see under गोशक्तत् below.

सुमनसः—Feminine and generally plural. 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्'—इत्यमरः।

गोशक्तत्—The word शक्तत् optionally takes the form शक्तन् in शस् (द्वितीयायाः बङ्गवचनम्) et seq, by the rule 'पद्वद्वीमास्' &c. Thus, (in शस्) शक्तनि, शक्तानि ; (in टा) शक्ता, शक्ता ; &c. ; &c. The word उदक also optionally takes the form उदन् in these cases. Thus उदकानि, उदनि ; उदकैन, उदना ; &c. ; &c.

यावदर्थीनि—यावान् अर्थः (= प्रयोजनं) विषां तानि—बहुप्रीहिः। The necessity referred to is of the Guru. Gangádhara takes it to be of the Brahma-chárin himself.

The word यावदर्थीनि qualifies all the preceding nouns of which one is neuter and the others are not-neuter. The adjective in such cases is used in neuter and optionally in singular number.—'नपुंसकम् अनपुंसकेन एकवच अस्य अन्यतरस्याम्'।

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां खकर्म्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरैङ्गं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

Prose. ब्रह्मचारी प्रयतः [सन्] वेदयज्ञैः अहीनानां, खकर्म्मसु प्रशस्तानां गृहेभ्यः अन्वहं भैचम् आहरेत् ।

Bengali. ब्रह्मचारी संशय ओ परित्रिह इहां बेदाधानन ओ बज्जामुष्ठानमप्पৰ এবং খকর্ম্মনিষ্ঠ বাণিবর্গের শৃঙ্খ হইতে প্রতিদিন ভৈক্ষ্য সংগ্রহ করিবেন । ১৮৩ ॥

English.—A Brahma-chárin, being self-controlled and pure, should daily beg alms from houses of persons who have not forsaken the Vedic study and the proper sacrifices, and who are famous for following their own (lawful) occupations. 183.

Kulluka. वेदयज्ञैरिति । वेदैर्यज्ञैश्च (क) युक्तानां (ख) खकर्म्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रयत्नं ब्रह्मचारो “सिद्धान्न”भिक्षासमूहम् (१) आहरेत् ॥ १८३ ॥

Kulluka Explained.

i. सिद्धान्न &c.—Alms consisting of cooked food. [That *cooked* alms are begged is also inferred from Manu II, 51, where no reference to further cooking is met with].

Notes.

वेदयज्ञैः अहीनानाम्—This might mean all the twice-born castes, but Gangádhara tells us that the Bráhmaṇas are principally intended here (at least for Bráhmaṇa Brahma-chárins).

Cf. ब्राह्मणान्नं सदा भुङ्क्ते चत्तियस्य तु पञ्चणि ।

वैश्यस्य यज्ञदीप्तायां शूद्रस्य न कदाचन ॥ आपस्तव्य, ८२ ।

अन्तर्तं ब्राह्मणस्यान्नं चत्तियस्य पयः सृतम् ।

वैश्यस्याप्यन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं सृतम् ॥ आपस्तव्य, ८१३ ; अति, ३६१ ।

राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् । अति, २०८ ।

अमृतं ब्राह्मणान्नेन दरिंद्रं चत्तियस्य च ।

वैश्यानेन तु शूद्रान् शूद्रान्नान्नरक्तं त्रजेत् ॥ व्याससंहिता, ४१६६ ।

(क) वेदयज्ञैश्च—All.

(ख) युक्तानां—All except A.

N. B. These statements are universal and, as such, refer to Brahma-cháris as well.

खकर्चसु प्रशस्ताः—(i) विषां यज्ञे अधिकारी नालि, अन्वस्त्रिन् शस्ति कर्मणि
तत्पराः । (ii) अयवा स्वकर्चप्रशस्ताः ते उच्चते ये आत्मदूषो एव सन्तुष्टाः, न
वार्जुष्यकादिव्यप्रजीविनः ।—Medh.

N. B. The former of these two explanations which evidently refers to non-Bráhmanas will be opposed by Gangá-dhara as far as the primary course (for begging) is concerned. See the quotations above.

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।

अलामे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

Prose. गुरीः कुले न भिक्षेत, ज्ञातिकुलवन्धुषु [च] न [भिक्षेत] ।
अन्यगेहानाम् अलामे तु पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।

Bengali. শুলুবশে ভিক্ষা করিতে নাই এবং শীঁয়া জ্ঞাতিকুলে ও বক্তুর অর্থাৎ
মাতুর্লাদির নিকট ভিক্ষা করিতে নাই । ভিক্ষার অজ্ঞ অন্য গৃহের অভাব হইলে
উপরি উভ হস্তসমূহের পূর্ব পূর্বটী পরিভ্যাগ করিবে, অর্থাৎ পরেরটীর নিকট প্রাপ্তি-
সম্ভাবনা থাকিলে পূর্বটীর নিকট ভিক্ষা করিবে না । [যথা—অন্যত্র অভাব হইলে
প্রথমতং মাতুসাদির নিকট, দেখানেও অভাব হইলে জ্ঞাতিকুলে, দেখানেও অভাব হইলে
তবে শুলুব কুলে ভিক্ষা করিবে । ‘শুলুব কুল’ শব্দে শুলুবক বাদ দিয়া তাঁহার জ্ঞাতিগণকে
বুঝাতে হইবে । কারণ, ভিক্ষা করিয়া যথন শুলুকেই নিবেদন করিতে হইবে তথন
সাক্ষাৎ শুলুব নিকট ভিক্ষা করা নিরর্থক] ॥ ১৮৪ ॥

English.—A student should not beg alms in the family of his Guru, nor from his (own) kinsmen and other relatives. But if other houses are not available, let him (go to one of those named above, and) avoid in succession those that are mentioned first in order (i.e. take the last-named first). 184.

Kulluka. गुरीः कुल इति । आचार्यस्य कुले (क), सपिष्ठेषु (ख),
बन्धु च—मातृलादिषु, न भिक्षेत । तदगटहव्यतिरिक्त-भिक्षायोग्य-गृहाभावे च उक्तेभ्यः
पूर्वं पूर्वं त्यजेत् ।—ततश्च प्रथमं बन्धुल् भिक्षेत । तवालामे ज्ञातीन् । तवालामे
गुरीरपि ज्ञातीन् (1) भिक्षेत ॥ १८४ ॥

(क) कुल—Omitted in Bg, G, M, P. (ख) ज्ञातिसपिष्ठेषु—Bg, G.

Kulluka Explained.

१. गुरीरपि ज्ञातीन्—[But not from the Guru himself ; the alms being enjoined to be offered to the Guru, begging from the Guru himself would be absurd].

Notes.

न ज्ञातिकुलबन्धु—The words ज्ञाति and बन्धु refer to those of the Brahma-chárin and not, as Prof. Goswami tells us, to those of the Guru. Cf. “‘ज्ञातयः’ ब्रह्मचारिणः पितृपत्नाः ।...नैवम् अभिसर्वम् कर्त्तव्यः ‘गुरुज्ञात्यादिषु’ इति, गुरीः कुले इति कुलशस्त्रेनैव तेषां संगट्हीतलात्” ।—Medh.

सर्वे वापि चरित् आमं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिश्वान्सु वर्जयेत् ॥१८५॥

Prose. पूर्वोक्तानाम् असम्भवे वाचं नियम्य प्रयतः [सल्] सर्वे वापि आमं चरित् । अभिश्वान् तु वर्जयेत् ।

Bengali. পূর্বোক্ত অর্থাৎ বেদাধিকাদি সম্পন্ন বাঙ্গি পাওয়া না গেলে বাক্সংয়ম করিয়া পরিত্ব হইয়া সবগ আমেই ভিক্ষাচরণ করিবে, কিন্তু নিন্দিত (ও পতিত) বাঙ্গিকে পরিজ্ঞাগ করিবে ॥ ১৮৫ ॥

English.—If there are no virtuous men of the kind as mentioned above (in Sl. 182), let him, being pure and remaining silent (as already instructed), go to each house of the village ; but he should avoid the ill-reputed (and the fallen). 185.

Kulluka. सर्वं वेति । पूर्वं—वेदयज्ञेरहीनानाम् इत्यनेन—उक्तानाम् असम्भवे सर्वं वा यामम् “उक्तगुणरहितमपि” (१) शुचिमौनी भिक्षित । महापातका-अभिश्वान् (२) अजित् ॥ १८५ ॥

Kulluka Explained.

१. उक्तगुणरहितमपि—[This is adjective of यामम् । It means—] Even if the villagers are without the said qualifications, [i. e. even if they are वेदयज्ञे: हीनः].

2. महापातकादि &c.—Those who are charged with heinous sins.

Notes.

With this verse cf. साल्वर्णिकं भैच्चरणम् अभिशस्तपतिवर्ज्ञम् ।—
गौतम, २ ।

वाचं निघ्न्य—The begging formula, of course, is to be uttered.
अभिशस्तः—As opposed to प्रश्नतः Persons of ill repute. Those persons also who are actually fallen or degraded are meant by this (according to the दल्लापूर्णिकान्याय) ।

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरविमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

Prose. दूरात् समिधः आहृत्य विहायसि संनिदध्यात्, अतन्द्रितः [सन्] ताभिः (= समिङ्गिः) सायं प्रातश्च अथि जुहुयात् ।

Bengali. [কোনও বাঙ্গিবিশেবের অধিকৃত নহে] দূরাদিত (একপ) দৃক্ষ হইতে সন্তিৎ আহৃত করিবা শুচ্য প্রদেশে (অর্থাৎ ঘরের ছাব ইত্যাদি হাবে) রাখিবা দিবে। এবং সেই সন্তিৎ দ্বারা অতিদিন সাঙ্কালে ও আঙ্কালে অনলস ভাবে অগ্নিতে আহতি প্রদান করিবে । ১৮৬ ।

English.—Having collected Samidhs from afar, let him, unweared, make with them burnt oblations to the fire, both morning and evening. 186.

Kulluka. दूरादिति । 'दूरात्' दिग्भ्यः (क) (१) "अपरिष्टहीत-
द्वचेभ्यः" (ख) (२) समिध आनोय आकाशे धारणाशक्तेः पटलादौ ख्यापयैत् (३)।
ताभिश समिङ्गिः सायस्यातः अनलसः अग्नौ (ग) होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(क) दूरात् दिग्भ्यः—M, P ; दूरादिभ्यः—B ; दूरादिभ्य (?)—A ; दूरादेव—
Bg, Bh, Bk, G, J.

(ख) परिष्टहीतद्वचेभ्यः—All except Bg, G.

(ग) अनले for अनलसः अग्नौ—All except A.

Kulluka Explained.

1. 'दूरात्' विग्रहः—The word दूरात् means 'from different quarters'.

2. 'अपरिग्रहौतवेभ्यः'—[This is supplied by the commentator.) From trees that are not possessed by any particular individual. [Cf. दूरग्रहणम् अपरिग्रहौतदेशीपलचक्षार्थम् । ग्रामात् किल दूरम् अरण्यं, न च तत्र कस्यचित् परिग्रहः । अनुपलक्ष्यते हि दूरार्थं 'कियत् दूरम्' इति अनवस्थितः शास्त्रार्थः स्मात् ।—Medh.]

3. 'आकाशे &c.—They are to be placed 'on roofs, &c.,' as nothing can be placed on the sky. [पट्ट = roof.]

Notes.

विहायसि—विशेषण हयते व्याप्तेति इति असुन्; अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । 'वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः ।

संनिदध्यात् विहायसि—'विहायसि निधानम् अदृष्टार्थम् इत्याहुः (अदृष्ट = spiritual merit); अन्ये तु ब्रवते—सम्प्रति आनीयमानं उच्चात् दारु आदै भवतीति'—Medh. 'रजस्त्वादिस्यर्थो भूमिष्ठजनुसंकालिष्य माभूत् इत्युक्तम् संनिदध्याद् विहायसीति'—Nandana.

अक्षत्वा भैच्छरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

Prose. अनातुरः [सन्] सप्तरात्रं भैच्छरणम् अक्षत्वा पावकं च असमिध्य अवकीर्णि-व्रतं चरेत् ।

Bengali. শুশ্ৰ অবস্থাপৰ সাত দিন ভৈচ্ছকচৰণ না কৰিলে এবং অশিষ্টে সনিদ্ধান না কৰিলে অবকীর্ণি-ব্রতকৰণ আপৰ্ণিত কৰিতে হইবে ॥ ১৮৭ ॥

English.—Whoever, without being ill, neglects during seven (successive) days to go out begging and to offer Samidhs to the fire; is to perform the penance enjoined for an अवकीर्णि (one who has broken his vow). 187.

Kulluka. अङ्गलेति । भिक्षाहारं (क) (१), सावं प्रातः च समिज्ञोमं, भरोगः “नेरन्दयेण” सप्ताहोरात्म (ख) (२) अङ्गला लुपत्रतो भवति । ततश्च अवकीर्णिं-प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

Kulluka Explained.

1. भिक्षाहारम् = भिक्षाहरणम् ; (आहारः = आहरणम्) ।
2. सप्ताहोरात्म—[The word सप्तरात्म of the text means—] Seven (successive) day-and-nights.

Notes.

असमिष्य—नञ्च—सम् + इव + ल्पप् ।
 सप्तरात्म—सप्तानां रात्रीयां सप्ताहारः इति सप्तरात्म । ‘अहःसर्वैकदेश-संख्यातपुण्याच्च रात्रे’ इति अच् । ‘रात्राज्ञाहाः पुंसि’ इति पुंलिङ्गे प्राप्ते ‘संख्यापूर्वं रात्रे’ क्लौवम् इति वार्तिकेन क्लीवता । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 अवकीर्णिं-ब्रतम्—अव—कृ + त्त = अवकीर्णम् । अवकीर्णम् अनेन इति अवकीर्णी—अवकीर्ण + इनि । अवकीर्णिं नः ब्रतम् । It has been described as follows—

अवकीर्णो तु काणेन गद्धभेन चतुर्थये ।
 पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्जितं निश्चितं निश्चितं ॥ मनु, १।१।१६ ॥
 झट्टाशौ विधिवड्डोमानलतश्च समेत्यृचा ।
 वातिन्द्रगुरुवज्ञीनां जुड्यात् सर्पिषाहुतौः ॥ १२० ।
 एतस्तिवेनसि प्राप्ते वसित्वा गद्धभाजिनम् ।
 सप्तागारांश्चरेद्भैरवं खकर्ण्ये परिकीर्तयन् ॥ १२३ ।
 तेयो लभ्येन भैरवेण वर्तयन्नेकाकालिकम् ।
 उपस्थूष्टिष्ठवणं लब्धेन स विश्ववति ॥ १२४ ।

(क) भिक्षाग्रहण—A. भिक्षाहरणम् seems to be the exact reading.

(ख) सप्तरात्म—All except A.

भैक्षेण वर्तयेद्विलं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

Prose. व्रती (=ब्रह्मचारी) निवं भैक्षेण वर्तयेत्, न एकान्नादी भवेत् ।
व्रतिनः भैक्षेण इत्तिः उपवाससमा स्मृता ।

Bengali. उक्तादी निया तेक्षणात्र जीवनधारण करिबेन, कथनও একজনের অন্ন
পর্যাপ্ত অর্থাৎ শব্দপ্রয়োজন প্রাপ্তি করিবেন না । শিক্ষানন্দ দাতা উক্তাদীর জীবনধারণ
উপবাসতুল্য কথিত হইত্বা থাকে ॥ ১৮৮ ॥

English.—One who observes the vow of Brahma-charya should subsist on alms begged daily; he should not eat the food of one person only. The subsistence by alms begged of many persons is said to be equal (in merit) to fasting. 188.

Kulluka. भैक्षेणि । ब्रह्मचारी न एकस्यान्नम् (क) अद्यात्, किन्तु बड्ड-
गृहाहृतभिक्षासमूहेन प्रव्यहृते जीवेत् । यस्मात्, भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणी उत्तिरुप-
वासतुल्या सुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

Notes.

एकान्नादी—एकस्य अन्नम् एकान्नम्; यदा, एकम् अन्नम् एकान्नम्; वत् अति-
यः सः; एकान्न—अद + यिनि—कर्त्तरि ।

वर्तयेत्—इत + णिच् + लिङ् यात्, परम्परैपद is obligatory by the rule
'अश्यौ अकर्मकात् चित्तवत्कर्त्तव्यात्' । व्रतिनः आत्मा वर्तते = व्रती आत्मानं वर्तयत् ।

व्रतवद्वैवदैवत्ये पित्रेण कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८८ ॥

Prose. [व्रती] द्वैवदैवत्ये [कर्मणि] अभ्यर्थितः [सन्] व्रतवत्, पित्रे-
कर्मणि [अभ्यर्थितः सन्] चषिवत् [एकस्यापि अन्नम्] कामम् अश्रीयात्, [तथापि]
अस्य व्रतम् (= नैकान्नादिलब्धपं व्रतं) न लुप्यते ।

Bengali. ब्रह्मारी देवकार्ये निमित्ति इहैमा भ्रत विलङ्घ क मधुरांसादि परिवर्जन-पूर्वक एवं पित्राकार्ये निष्ठ्रुत हइया खविष्य मधुरांसादि परिवर्जनपूर्वक एकवाञ्छिर अन्न यथेच्छित् ग्रहण करिते पारेन । ताहाते ताहार देकाहांदित्सज्जप भ्रत अर्थां बहुविक्षिर निकट इहैते डैक्ष संश्लेषण भ्रत नष्ट हइते ना ॥ १८९ ॥

English.—At his pleasure he may eat, when invited, (the food of one man) at a rite in honour of the gods, observing (however the conditions of) his vow, or at a funeral meal in honour of the *Manes*, behaving (however) like a hermit, (i. e. abstaining, in both cases, from honey, meat, &c.). Still his vow of not taking food from one man is not nullified. 189.

Kulluka. व्रतवदिति । पूर्वनिषिद्धस्य एकान्नभोजनस्य (क) अयं प्रतिप्रसवः (१) । देवतैष्यते कर्चणि देवतोद्देशेन (ख) अभर्थितो ब्रह्मचारी, 'व्रतवत्' इति व्रतविरुद्धमधुरांसादिवर्जितम् एकस्यापि अन्नं यथेच्छितं भुज्वते । अयं पित्रुद्देशेन आडे अभर्थितो भवति, तदपि ऋषिवत् (ग) —ऋषिर्यतिः, सम्यग्दर्शनसम्पादलात् (२), स इव, मधुरांसादिवर्जितमिक्ष्यापि अन्नं यथेच्छितं भुज्वते इति स एव अर्थः वैद्यवेण उक्तः (३) । तथापि भैच्छत्तिनियमस्तुपैर्व्रतम् अस्य लुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि [१८९] आडे अभर्थितस्य एकान्नभोजनसाह—

'ब्रह्मचय्ये स्थितो नैकमन्नमयादनापदि (४) ।

ब्राह्मणः काममन्नोयात् आडे ब्रतमपौडयन् (५) ॥' इति ।

विश्वरूपेण तु 'व्रतमस्य न लुप्तये' इति पश्यता (घ) ब्रह्मचारिणी मधुरांस-भच्छयम् (ङ) अनेन मनुवचनेन विश्यैयते इति व्याख्यातम् (६) ॥ १८९ ॥

Kulluka Explained.

१. प्रतिप्रसवः—A counter-exception. Everybody is entitled to partake of एकस्य अन्नम् । 'But an exception is made in the case of the व्रती—व्रती एकान्नादी न भवेत् । To this exception the present exception is made—दैवे पित्रे च कर्चणि अभर्थितः कामस् एकान्नादी भवेत् । Hence, this is a counter-exception.

-
- (क) एकस्यान्नम्—A.
  - (ख) आडे added after देवतोद्देशेन—A, Bg, Bk, G, J.
  - (घ) पठता—A ; पठनात्—P.
  - (ग) अपि ऋषिवत्—Omitted in all expect A, P.
  - (ङ) मधु—Omitted in A, B, M, P, V.

2. ऋषिः &c.—A ऋषिः means a वैति as he is endowed with perfect vision (the root ऋष् meaning 'to see').

3. इति स एव अर्थः &c.—Thus the same thing (as ब्रतवत्) is stated ingeniously (by ऋषिवत्). [विश्वरूप means a wise or a clever man ; hence, वैदेह्यम् = cleverness.]

4. नैकम् &c.—अनापदि एकम् अन्नम् न अद्यात् । अनापदि means except in an आपद or danger (of starvation).

5. ब्रतम् अपोङ्गवन्—Without violating the vow (of ब्रह्मचर्यं) ; i.e. without partaking of food prohibited for a Brahma-chárin.

6. विश्वरूपेण तु &c.—Vis'wa-rûpa, however, seeing the expression ब्रतमस्य न लुप्यते explains it to mean that—‘the partkaing of (even) honey and meat is prescribed for a Brahma-chárin by this text of Manu’.

Notes.

ब्रतवत्—ब्रते इव इति ब्रत + वैति by the rule ‘तत्र तस्येव’ । Which does not soil the vow of a Brahma-chárin.

ऋषिवत्—‘तदर्हम्’ इति वतिप्रत्ययः । Which a Rishi is permitted to eat.

N. B. The two expressions ब्रतवत् and ऋषिवत् mean the same thing, expressed in two different ways.—Kull.

ऋषिवत् simply would not serve the purpose—“‘ऋषिः वैखानसः, तदश्चनाश्यतुज्ञाने मांसमपि ब्रह्मचारिणः अनुजातं स्थात् । तस्य हि ‘वैश्वरमप्युपभुज्जीति’ इति मांसाशनमपि अस्ति’” । Hence, ब्रतवत् has been added. This latter singly would have sufficed. But वैकाशुरोधात् इति अभिधानम्—Medh.

To the first part of Medh.’s note Gov. replies—‘ऋषिष्वद्य वैसिष्ठादौ प्रसिद्धप्रयोगः न वैखानसि एव, येन तदर्हान्नाश्यतुज्ञाने वैश्वरमप्युपभुज्जीति इति मांसाशनाशङ्का स्थात्’ ।—Gov.

दैवदैवत्ये = दैवः एव दैवत्यं यस्मिन् कर्मणि तत् दैवदैवत्यम् ; where a Deva or Devas are the intended deities ; e.g., अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास, &c., (in connection with which ब्राह्मणभोजन is necessary).

पित्र्या कर्मणि—शास्ति ।

कामम्—यथेच्छितम् । —Kull. यदि इच्छति तदा ।—Gangádhara.

प्रतम्—नैकानादिलक्ष्यं प्रतम् ।

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टः मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म प्रचक्षते (क) ॥ १८० ॥

Prose. एतत् कर्म (= एकान्नभीजनकृपं कर्म) ब्राह्मणस्यैव [सर्वसे] मनीषिभिः उपदिष्टम् । राजन्यवैश्ययोस्तु न एतत् कर्म [इति] [मनीषिणः] प्रचक्षते ।

Bengali. উপরি উক্ত একান্ন ভোজনকৃপ কর্ম কেবল ব্রাহ্মণ ব্রহ্মচারীর পক্ষেই মনীষিণৰ কর্তৃক উপদিষ্ট হইয়াছে । তাহারা বলেন যে ক্ষত্ৰিয় ও বৈশ্ণ ব্রহ্মচারীর পক্ষে একুপ নিম্নম নহে ॥ ১৯০ ॥

English—This conduct is allowed by the wise for a Bráhma [Brahma-chárin] only ; but, they say that this is not the rule for a Kshattriya and a Vais'ya [Brahma-chárin]. 190.

Kulluka. ब्राह्मणस्यैवेति । ब्राह्मणचरियविश्वां चाणामेव ब्राह्मचारिणां
मैत्र्यचरणविधानात् 'प्रतवद' [मनु—२ । १८१] इत्यनेन तदपवादकृपसिकान्नभीजन-
सुपर्दिष्टं चत्रियवैश्ययोरपि प्रसक्तम् अनेन (ख) पर्युद्दस्यते (I) । यदेतत् एकान्न-
भीजनकृपं कर्म तद् ब्राह्मणस्य एव ब्रह्मार्थविहितिर्हितम् । चत्रियवैश्ययोः पुनर्नैतत्
कर्म इति ब्रूवते (ग) ॥ १८० ॥

Kulluka Explained.

1. ब्राह्मणचरिय &c—Begging alms (from *more than one person*) is enjoined *generally* for Brahma-chárins belonging to all the three twice-born castes, viz. Bráhma, Kshatriya and

(क) विधीयते for प्रचक्षते—All except A. Jolly also reads प्रचक्षते ।

(ख) पुनरक्तेन for प्रसक्तमनेन—B, M, V.

(ग) शूयते Bg, G ; ब्रूयते—Bh ; ब्रूते—B, Bk, J, M, P ; ब्रूवते—A.

Vis' (Vais'ya). An exception (अपवाद) to that in the shape of taking food from *one* person only which has been (generally) instructed by the text व्रतवत् &c. (Sl. 189) and has (thus) a tendency to apply to the cases of Kshattriyas and Vais'yas also, is hereby negated (पर्युदस्ते)।

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने (क) योगमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १८१ ॥

Prose. गुरुणा चोदितः अप्रचोदितः एव वा अध्ययने आचार्यस्य हितेषु च नित्यं योगं (= उद्दीयोग) कुर्यात् ।

Bengali. গুরুকর্তৃক অনোদিত ইইশা অথবা তৎকর্তৃক অনোদিত না ইইশনেও শীঘ্ৰ অধ্যয়ন এবং আচার্যাব হিতসাধনসম্বন্ধে উদ্যোগী হইবে ॥ ১৯১ ॥

English.—Directed by his Guru and even if not (specially) directed, a student shall allways exert himself in his study and in what is serviceable to his Guru. 191.

Kulluka. चोदित इति । आचार्येण प्रेरितां न प्रेरितो वा खयसेव प्रत्यहसन्ध्ययने गुरुहितेषु च उद्योगं कुर्यात् ॥ १८१ ॥

Notes.

चोदितः अप्रचोदितः वा &c.—This will apply to old lessons only. A command from the Guru is necessary for new lessons. Cf. 'अद्योज्ज भी इति ब्रशात्' (Sl. 73).—Medh. and Gov. But Kull. is silent on this point perhaps because 'to make every arrangement for study' (before actually reciting it) is certainly not opposed by the said text.

आचार्यस्य हितेषु—More accurately आचार्याय हितेषु by the rule 'हितयोगे च'। According to Pánini, एषी and ४थैँ are alternatives in आश्रित् only and not always.

(क) अध्ययने यदम् for अध्ययने योगम्—All except A. Jolly also reads योगम् for यदम्।

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद् वीक्षमाणो गुरोमुखम् ॥ १९२ ॥

Prose. शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च नियम्य, गुरोः सुखं वीक्षमाणः प्राञ्जलिः तिष्ठेत् ।

Bengali. [কোনও থান হইতে আসিবা, বিশেষতঃ অথশন কালে] শরীর, বাক্য, বুদ্ধীন্দ্রিয়মণ্ডল এবং মনঃ সংযত করিবা, গুরুর মুখাবলোকনপূর্বক অঙ্গলি বক্ষনকরণ (বসিবার অনুমতি পাইবার পূর্ব পর্যাঙ্গ) দণ্ডামান থাকিবে ॥ ১৯২ ॥

English.—Controlling his body, speech, sense-organs and mind, he should stand with joined and hollowed palms, looking at the face of the Guru. 192.

Kulluka. शरीरं चेति । देह-वाग्-बुद्धीन्द्रिय-मनांसि नियम्य कृताञ्जलिः-गुरुमुखं पद्मस्तिष्ठेत्, नीपविशेत् (१) ॥ १९२ ॥

Kulluka Explained.

1. न उपविशेत्—[Of course only so long as he is not asked to do so].

Notes.

बुद्धीन्द्रियमनांसि—बुद्धीन्द्रियाणि च मनश्च इति इन्द्रः । The कर्मेन्द्रियs have been spoken of by the word शरीरम् ।

प्राञ्जलिः—प्रवङ्गः अञ्जलिः देन सः । ‘अङ्गतकरकपोलः’—Medh.

तिष्ठेत्—Here the root ख्ता is used in its literal sense—‘to stand up’ as distinguished from आसीत् in the next Sloka. Rāgh. adds ‘अव्ययनकाले इति शेषः’ । But Medh.’s preface to the Sloka is—कृतश्चित् आगतः । See his Notes on निलम् in the next Sloka.

नित्यसृष्टतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंवृतः (क) ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥

Prose. नित्यम् उज्जृतपाणिः साध्वाचारः सुसंवृतः [च] स्यात् । ‘आस्यताम्’ इति उक्तः सन् गुरोः अभिमुखम् आसीत् ।

(क) सुसंवृतः—All except A, B, Bh.

Bengali. দক্ষিণ হস্ত উপরীয় ও যজ্ঞস্ত্রে হইতে সর্বদা বাহির করিয়া রাখিবে, এবং সাধাচার ও বন্ধুস্ত হইয়া থাকিবে। ‘উপবেশন কর’ এইরূপ আনিষ্ট হইবার পর গুরুর অঙ্গমুখে উপবেশন করিবে ॥ ১৯৩ ॥

English.—He should always have his right arm outside of his outer garment, behave decently and keep his body well-covered. And when adressed “Be seated” he should sit down facing his Guru. 193.

Kulluka. नित्यमिति । सततम् “उत्तरोद्याद्” वहिष्ठृतदच्छिग्राङ्गः, शांभवाचारः, वस्त्रावतदेहः, आस्तामिति गुरुणा उक्तः सन् गुरोरभिसुखं यथा भवति तथा आसीत् ॥ १६६ ॥

Notes.

नित्यम्—‘नित्यग्रहणं’ न तिष्ठत एव अयं दाख्यज्ञारः, नापि’ अन्यथनविलायाम् । किं तर्हि ? ततः अन्यतपि’ ।—Medh.

साध्वाचारः—This although connected with नित्यम्, may have some special reference to the conduct towards the Guru.

सुसंहृतः—Medh. prefers to take it in its figurative sense.—‘अन्यावतः’ लोक उच्चते यो यथाकामी, तविपरीतः ‘सुसंहृतः’ ।

आस्ताम्—लया इति कर्तृपदम् जग्नम् । The root आस means ‘to sit down’.

हौनान्नवस्त्रविषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ १६४ ॥

Prose. गुरुसन्निधौ सर्वदा हौनान्नवस्त्रविषः स्यात् । अस्य च प्रथमम् उत्तिष्ठेत्, चरमं चैव संविशेत् ।

Bengali. গুরু সন্নিধি সর্বদা হৌনান্নবস্ত্রবিষ়: স্যাত্ । অস্য চ প্রথমম্ উত্তিষ্ঠেত্, চরমং চৈব সংবিশেত্ ।

English.—In the presence of his Guru his food, cloth and garments should always be of an inferior kind. He should get up (from his bed) earlier, and go to bed later than his Guru. 194.

Kulluka. हीनाद्रवस्त्रेति । सर्वदा गुरुसमीपि “गुर्वपेचया” अपकृष्टाद्रवस्त्रप्रसाधनः (क) (१) भवेत् । गुरोश्च प्रथमं “राविशेषे” श्यनादृच्छेत्, “प्रदोषि” च गुरो द्वितीये पश्चात् श्यतीत् ॥ १६४ ॥

Kulluka Explained

1. अपकृष्टाद्रवस्त्रप्रसाधनः—[अपकृष्टानि अद्रव-वस्त्र-प्रसाधनानि यस्य सः । प्रसाधन which is here the synonym of वेष (also spelt वेश) means ‘decoration’.]

Notes.

सर्वदा—‘ब्रह्मचर्यात् परमपि । अतएव वेषयहणं, न च ब्रह्मचारिणो मरुणनम् इष्यते’—Medh.

उच्छिष्ठेत्, संविशेत्—Medh. takes these words not only with reference to ‘sleeping’ but also to the ordinary ‘getting up’ and ‘taking seat’ of the Guru. A pastamba, however, in his Dharma-Sûtra 1. 4. 24, refers to sleep only and says ‘अथ यः पूर्वोत्थायौ जघन्य-संविशी तमाङ्गः न स्वप्निति इति ।

प्रतिश्ववणसम्भाषे श्यानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुज्ञानो न तिष्ठन् पराञ्जुखः ॥ १६५ ॥

Prose. न श्यानः, न आसीनः, न च भुज्ञानः, न तिष्ठन्, न पराञ्जुखः [गुरोः] प्रतिश्ववणसम्भाषे समाचरेत् ।

Bengali. श्यान आवश्यक, बनिया, आहार करितে করিতে, (শুলুর সমীপবর্তোনা হইশ্বা) অচ লিকে কিরিয়া শুলুর আজ্ঞাগ্রহণ অথবা ঠাহার সহিত আলাপন করিবে না ॥ ১৬৫ ॥

English.—He should not receive orders from and talk to his Guru when lying down, nor seated, nor eating, nor standing (at his own position instead of moving towards his Guru), nor with his face turned aside. 195.

Kulluka. प्रतिश्ववणेति । ‘प्रतिश्ववणम्’ आज्ञाज्ञीकरणं (१), सन्धाषणं च गुरोः, श्यायां सुः, आसीनोपविष्टः, भुज्ञानः, तिष्ठन्, विस्तुखश्च (२) न कुर्यात् ॥ १६५ ॥

Kulluka Explained.

१. आज्ञाक्रौकरणम्—Receiving orders.
२. विमुखः—With the face turned to another direction.

Notes.

प्रतिश्ववणसन्धापि—प्रतिश्ववणं च सन्धापा च इति इत्थः । प्रतिश्ववणम्—Receiving orders. सन्धापा=Talk.

परामुखः—पराक् सुखं यस्य सः ; with the face turned to another direction.

आसीनस्य स्थितः कुर्यात् अभिगच्छेत्सु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्दम्य त्वाव्रजतः पश्चात्तावेत्सु धावतः ॥ १६६ ॥

Prose. आसीनस्य [गुरीः] स्थितः [सन्], तिष्ठतः [गुरीः] अभिगच्छन्, आप्रजतः [गुरीः] प्रत्युद्दम्य, धावतः [गुरीः] तु पश्चात् धावन् [प्रतिश्ववणसन्धापि] कुर्यात् ।

Bengali. গুরু উপবিষ্ট হইয়া আজ্ঞা করিলে শিষ্য আসন হইতে উঠিয়া, গুরু দণ্ডযোগ্যান হইয়া আদেশ করিলে শিষ্য গুরুর অভিমুখে অগ্রসর হইয়া, ওর শিষ্যাভিমুখে আসিতে আসিতে আজ্ঞা করিলে শিষ্য তাহার প্রতুলামন করিয়া, গুরু ধাবমান অবস্থায় আজ্ঞা দিলে শিষ্য তাহার পশ্চাত্ পশ্চাত् ধাবিত হইয়া [তাহার আজ্ঞাপ্রাপ্তি এবং তাহার সহিত আলাপন করিবে] ॥ ১৯৬ ॥

English.—[He should do that] standing up if his Guru is seated ; approaching him, if he is standing ; going up to him if the Guru is coming towards him ; and running after him, if he is walking fast. 196.

Kulluka. कथं तर्हि कुर्यात् ? वदाह (क) — आसीनस्येति । आसनोप-विष्टस्य गुरोः “आज्ञां ददतः” “स्वयम्” आसनादुत्थितः (१), तिष्ठतो गुरीः आदिश्वतः तदभिमुखं करिचित् पदानि गला, यदा (ख) गुरुरागच्छति तदा (ख) अभिमुखं गला, यदा तु गुरुर्धावन्नादिश्वति तदा तस्य पश्चात्तावेत्सु धावन्,—प्रतिश्ववणसन्धापि कुर्यात् ॥ १६६ ॥

Kulluka Explained.

१. आमनोपविद्य &c.—[स्वयम् refers to the pupil. The sentence, like the three other sentences which follow, is connected with प्रतिश्ववणसभाषि कुर्यात्—the concluding words of the commentary.]

पराञ्चुखस्याभिसुखो दूरस्थस्येत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशि चैव तिष्ठतः ॥ १८७ ॥

Prose. पराञ्चुखस्य [गुरोः] अभिसुखः [सन्], दूरस्थस्य च [गुरोः]. अन्तिकम् एत्य, शयानस्य तु प्रणम्य, निदेशि (=निकटे) तिष्ठतश्च प्रणम्य एव [प्रतिश्ववणसभाषि कुर्यात्] ।

Bengali. উক্ত অগত্র দিক্ষ ফিরিব। থাকিলে তাহার অভিমুখ হইয়া, মুহূর্ষিত
থাকিলে তাহার নিকটে শাইয়া, শয়ান অবস্থায় থাকিলে অথবা নিকটে অবস্থিত থাকিলে
তাহাকে প্রণাম করিব। [তাহার আক্ষণ্যগ্রহণ ও তাহার সহিত আলাপন করিবে] ॥ ১৯৭ ॥

English.—[Let him do that] facing the Guru if his face be turned away ; going near him if he be standing at a distance ; saluting him if he be lying down or standing near by. 197.

Kulluka. पराञ्चुखस्येति । तथा (क)—पराञ्चुखस्य गुरोः आदिशतः सम्युखस्य, दूरस्थस्य गुरोः (ख) सनीपमागत्य, शयानस्य (ग) गुरोः 'प्रणम्य' प्रह्लौभूय (घ), निदेशि निकटे एव तिष्ठतो (ঙ) गुरोरादिशतः प्रह्लौभूय एव,—प्रतिश्ववण-सभाषि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

Notes.

निदेशि—निकटे । 'आজ্ঞायाम्'—Gangádhara.

(क) तथा—Omitted in Bg, G, J, V.

(ख) वा for 'गुरो'—M, P, V.

(ग) शयादां—Added before शयानस्य in A, P.

(घ) प्रह्लौ भूला—All except A.

(ঙ) अचतिष्ठतः for एव तिष्ठतः—All except Bg, G.

नीचं श्वासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्रुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १६८ ॥

Prose. गुरुसन्निधौ अस्य (=शिष्यस्य) सर्वदा नीचं श्वासनं [स्थान]। गुरोस्तु चक्रुर्विषये यथेष्टासनो न भवेत् ।

Bengali. गुरुसन्निधौ शिष्य सर्वदा नीचं श्वासा ओ आसन बाबहार करিবেন। एবं गुरुর चक्र यथोत्तरे कখनও यথेष्टातारे अर्द्धां इছामत हस्तपदाति अद्वारणपूर्वक उपबेशन कরিবেন না। ১৯৮ ।

English.—In the presence of the Guru, the bed and the seat of the pupil should be always lower (than those of the Guru). And within the sight of his Guru the pupil should not sit carelessly at ease. 198.

Kulluka. नीचनिति । गुरुसमौपे चास्य “गुरुश्वासनापेक्ष्या” नीचे (1) एव श्वासने नित्यं स्थाताम् । यत च देशे समासीनं गुरुः पञ्चति न तत्र यथेष्टां (क)(2) चरणप्रसारादिकां कुर्यात् ॥ १६८ ॥

Kulluka Explained.

1. नीचे—[Neuter gender, 1st case, dual ; adj. to श्वासने ।]
2. यथेष्टाम्—Just as desired (by the pupil) ; i. e., without restraint.

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकूल्यात् गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १६८ ॥

Prose. अस्य (=गुरोः) परोक्षम् अपि (अस्य) केवलं नाम न उदाहरेत् । अस्य गतिभाषितचेष्टितं चैव न अनुकूल्यात् ।

Bengali. गुरुर परोक्षेण ताहार नाम सम्बन्धक कोनও उपगम बाबिलকे उচ्छारण করিবে না। এবং (পরিহासের উদ্দেশ্যে) তাহার গমন, বাক্য ও জিহ্বার কখনও অনুকৰণ করিবে না। ১০৯ ।

(क) यथेष्टचेष्टाम्—All except A.

English.—He should not utter the mere name of his Guru (without adding an honorific title) even in his absence. And he should not mimic his gait, speech and acts. 199.

Kulluka. नोदाहरेदिति । अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्योदिपूजावचनोपदशूल्यं (१) नाम नोकारयेत् । वथा न गुरोर्गमन-भाषितचेष्टितानि अनुकूलीत (क)—गुरुगमनादिसद्वशानि आत्मनो गमनादीनि “उपहासवृद्धा” न कुच्छीत ॥ १९९ ॥

Kulluka Explained.

१. उपाध्याय &c.—Without a respectful adjunct, such as उपाध्याय, आचार्य, &c.

Notes.

केवलम्—‘केवलमिति, चिलिङ्गं लेकाङ्गतङ्गयोः’ इत्यमरः ।

गतिभाषितचेष्टितम्—समाजार here is optionally sanctioned by the dictum ‘सर्वोऽहन्ते विभाषा एकवद् भवति’ । चेष्टित means ‘acts’—‘एव भुज्ञक्ते, एवम् उच्छीषं बन्नाति, एवं परिवर्तते’—Medh.

गुरोर्यत् परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णै तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

Prose. गुरोः यत्र परीवादः निन्दा वापि प्रवर्तते तत्र कर्णै पिधातव्यौ [शिष्येण], ततः अन्यतः (= अन्यत) वा गन्तव्यम् [शिष्येण]] ।

Bengali. শুক্র যেখানে পরীবাদ অথবা নিম্নাংশ উল্লেখ হয় যেখানে শিশোর কর্ম আচারণ করা উচিত, অথবা সে থান ইতে অন্যত চলিঙ্গ শাওঙ্গা উচিত ॥ ২০০ ॥

English.—Where there is blame, true or false, of his Guru there he must shut his ears, or go from thence elsewhere. 200.

Kulluka. गुरोर्यत् इति । विद्यानदीषाभिदानं (ख) परीवादः, अविद्यामानदेष्यभिदानं निन्दा (१) । यद द्विष्टे गुरोः परीवादो निन्दा वा बन्नते, तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णै “हस्तादिना” विरोधातव्यौ, तस्मात् वा देशात् देशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(क) न गुरीमनभाषितचेष्टितानि अनुकूलीत—Omitted in G.

(ख) —दोषस्याभिदानम्—All except A.

Kulluka Explained.

I. विद्यमान &c.—परीवाद means ‘the statement of *real* faults’ and निन्दा means ‘the statement of *unreal* faults’.

Notes.

परीवादः—परीवादः or परिवादः—‘उपसर्गस्य घजि असतुष्टे बङ्गलम्’ इति बङ्गलं दीर्घः ।

पिधातश्चौ—अपि—धा + तच्च । The अ of अपि (as well as of अव) is elided according to the sage Bháguri, i. e., optionally. ‘वष्टि भागुरिरङ्गोपमवाप्योरुपसर्गयोः’ ।

परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिमोक्ता क्षमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

Prose. [गुरोः] परीवादात् [शिष्यः] खरो भवति, निन्दकः वै श्वा भवति । परिमोक्ता क्षमिः भवति, मत्सरी कीटः भवति ।

Bengali. শুক্রের পরীবাদ করিলে শিষ্য পরজন্মে গর্জিত হয়, নিন্দা করিলে কুকুর হয় । শুরুধন অসুচিত উপভোগ করিলে কৃষি হয় এবং শুক্রের উপরতি সহ্য করিতে না পারিলে কৌট হইয়া জন্মগ্রহণ করে ॥ ২০১ ॥

English.—By censuring (his Guru), though justly, he becomes an ass (in the next birth); and by falsely defaming him he becomes a dog. He who unduly lives on his Guru’s substance becomes a worm, and he who is envious (of his prosperity) becomes an insect. 201.

Kulluka. इदानीं शिष्यकर्त्तृक-परीवादादि-फलम् (क) आह—परीवादा-दिति । गुरोः परीवादात् शिष्यः “मृतः” खरो भवति । गुरोनिन्दकः कुकुরो भवति । ‘परिमोक्ता’ असूचितेन शुरुधनेन उपजीवकः (१) क्षमिर्भवति । ‘मत्सरी’ गुरोद्दत्-कर्षणसंहनः कीटो भवति । कीटः क्षमिभ्यः किञ्चित् स्थूलः (ख) ॥ २०१ ॥

(क) —परीवादकर्त्तृतफलम्—M, P, V.

(ख) भवति—Added after स्थूलः in all except A.

क्रुद्धः—Medh. notices क्रुद्धम् as a variant.

स्त्रिया: अन्तिके ल [अर्चयेत्]—रहसि स्त्रिया सह शिवस्य अर्चलापसङ्गेत्तम् आराघतमङ्गो भवेत् इत्याशङ्का ।

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्वे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

Prose. प्रतिवाते अनुवाते च गुरुणाः सह च आसीत । गुरोः असंश्वे चैव ल किञ्चित् अपि कीर्तयेत् ।

Bengali. প্রতিবাতে অর্থাং বে বায়ু শুরুর দিক্ হইতে শিয়োর দিকে প্রবাহিত হয়, এবং অনুবাতে অর্থাং যে বায়ু শিয়োর দিক্ হইতে শুরুর দিকে প্রবাহিত হয়, বায়ুর একপ অবস্থায় শুরুর সহিত উপবেশন করিবে না, এবং শুরু শুনিতে পান না একপ স্থানে (শুরুদন্তকে অথবা অন্য কাহারও সম্বন্ধে) কিছু বলিবে না ॥ ২০৩ ॥

English.—He should not sit with his Guru, to the leeward or to the windward (of him); nor should he speak anything out of the hearing of his Guru. 203.

Kulluka. प्रतिवात इति । प्रतिगतीभिसुखीभूतः शिष्यस्य (क), यः (ख) गुरुदेशात् शिष्यदेशमागच्छति, स प्रतिवातः (१) ; यः शिष्यदेशात् गुरुदेशमागच्छति, स अनुवातः (२) । तत्र गुरुणा सम नासीत । तथा, अविद्यमानः संशब्दी यत्र तम्भिन् असंश्वे—गुरुर्यते ल श्वेति इत्यर्थः; तत्र “गुरुणाम् अन्यगतं वा” (३) ल किञ्चित् कथयेत् ॥ २०३ ॥

Kulluka Explained.

1. यः गुरुदेशात् &c.—(The wind) which comes from the Guru's to the pupil's direction, is called प्रतिवात ।

2. यः शिष्यदेशात् &c.—(The wind) which comes from the pupil's to the Guru's direction, is called अनुवात ।

3. गुरुणाम् अन्यगतं वा—Relating to the Guru or to any body else.

(क) प्रतिवातः for शिष्यस्य—A.

(ख) शिष्यदेशात् for शिष्यस्य यः—B, M, P, V.

Notes.

प्रतिवातः—(शिष्टं) प्रतिगतः वातः इति प्रतिवातः । प्रादिसमाप्तः । For meaning, see Kull. 1.

अनुवातः—(शिष्टम्) अनुगतः वातः इति अनुवातः । प्रादिसमाप्तः । For meaning, see Kull. 2.

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह—The grounds on which these injunctions are made are not very clear. Nár. gives the following notes here.—‘गुरोः अभिसुखवातवहनस्थाने नासीत, तद्वरसादिनिर्गम-सम्भवात् । न अनुवाते, तद्पृष्ठमाग-गत-वातवहनस्थाने एतदुदैरित-शब्दस्य तेन अश्रवणात् ।’—Nár.

असंश्वेते—नास्ति संश्ववः (= श्रवणं) यस्मिन् देशे स असंश्ववो देशः, बड्डब्रीहिः ।—Kull. We might take it as a नज्ञत्प्रकृष्ट as well.

गोऽखोऽख्यानप्रासादस्वस्तरेषु (क) कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्वं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

Prose. गोऽखोऽख्यानप्रासादस्वस्तरेषु कटेषु च शिलाफलकनौषु च गुरुणा सार्वं आसीत ।

Bengali. গোঁখান, অধ্যান, উঁটুঁযান, প্রাসাদ, দর্তানিকৃত আস্তরণ, এবং মাহুর (ইতাদির উপর) এবং প্রস্তরথঙ, কাঠান ও মোকায় শুরুর সহিত একে উপবেশন করা খাত্ ॥ ২০৪ ॥

English.—He may sit with his Guru in a carriage drawn by oxen, horses, or camels, on a terrace, on a bed of Darbha-grass, &c., a mat, a piece of stone, a large wooden seat, or a boat. 204.

Kulluka. गी इति । यानशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धिते (१) । बलौवृद्ध्याने, घोटकप्रयुक्ते याने, उच्छ्रयक्तयाने ( )—रथशकटादौ (ग), प्रासादोपरि,

(क) प्रस्तरेषु—A ; also Jolly.

(ख) बलौवृद्ध्यौटकीप्रयुक्तयाने for बलौवृद्ध्याने &c.—A.

(ग) काठादौ—M, P, V.

सखरे (क) कटे च—दण्डादिनिर्विते (ख) (२), दीर्घशिलायां (ग), ‘फलकि च’
दारुघटितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसीत ॥ २०४ ॥

Kulluka Explained.

१. यानशब्दः &c.—The word यान is connected with each of the words (गो, अश्व and उद्ध) [by the dictum इन्द्राने शूयमाणं पदं प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते] ।

२. दण्डादिनिर्विते—This explanatory clause is perhaps intended to embrace both सखर and कट । The आदि in दण्डादि seeks to include लता, &c.

Notes.

गोऽश्वोद्धयानानि—गौश अश्वश उद्धश इति गोऽश्वोऽवाः (गोऽश्वोऽवाः वा) । तेषां यानानि ।

सखरः—सख - रख + र । There are two other similar words—
संखर and प्रस्तर which mean ‘a bed generally of leaves, &c.’

कटः—A mat. Kull. does not find much distinction between a कट and a सखर । Medh. perhaps means that the latter is made of holier stuff and is generally not woven—‘प्रस्तरः इर्भादिदण्डाकीर्ण आस्तरः, न तु शरवीरणादिक्षतः ; कटः प्रसिङ्गः’ ।—Medh.

फलकम्—A large wooden seat.

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वत्सिमाचरेत् ।

न चानिस्थष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

Prose. गुरोः गुरौ सन्निहिते [सति] [तस्मिन्] गुरुवद्वत्सिम् आचरेत् ।
गुरुणा अनिस्थष्टश्च स्वान् गुरुन् न अभिवादयेत् ।

(क) प्रस्तरे—A.

(ख) दीर्घादिनिर्विते—A.

(ग) दीर्घ—Omitted in all except A.

Bengali. शुद्ध शुद्ध सन्निहित होले ताहार अति शुद्धवৎ वावहार करिते होइবে । এবং শুদ্ধ অনুমতি না করিলে মাতা, পিতা, পিতৃগ অভূতি শীঘ্ৰ শুক্রজনকে অভিবাদন করিবে না ॥ ২০৫ ॥

English.—If the Guru of his Guru be near, he should behave (towards him) as towards his own Guru. And before he is permitted by his Guru, he should not salute his own elders (i. e. father, mother, &c.). 205.

Kulluka. गुरोर्मुराविति । आचार्यस्य आचार्येण सन्निहिते आचार्येण इव (क) तत्त्वान् अपि अभिवादनादिकां उच्चिमतुर्विष्टेत् । तथा “गुरुगटहै वसन्” शब्दः आचार्येण अनियुक्तो न स्वान् गुरुन् मातृ-पितृ-पितृव्यादीन् (ख) अभिवादयेत् ॥ २०५॥

Notes.

गुरुवत्—गुरौ इव । ‘तत्र तस्येव’ इति वतिः ।

अनिस्तुष्टः—निस्तुष्टः = नियुक्तः ; asked. न निस्तुष्टः = unasked.

स्वान् गुरुन्—Viz. those that have come to his Guru's house.

विद्यागुरुस्वेतदेव नित्या द्वत्तिः स्वयोनिषु ।

अतिषेधत्सु चाधर्मात् (ग) हितं चोपदिश्तस्वपि ॥ २०६ ॥

Prose. विद्यागुरुस्तु एतदेव नित्या द्वत्तिः । स्वयोनिषु, अधर्मात् प्रविषेधत्सु च, हितं च उपदिश्तस्तु अपि [एतदेव नित्या द्वत्तिः] ।

Bengali. আচার্যা ব্যতিরিক্ত অস্ত যে সকল বিদ্যাগুরুর অর্থাৎ উপাধায়াদি তাহারের প্রতিও চিরদিন এইরূপই বাবহার করিতে হইবে । পিতৃব্য-মাতৃগাদি শুক্রজন, অধর্মের প্রতিবেধক এবং হিতোপদেষ্ট গণের প্রতিও এইরূপই বাবহার নিতা কর্তব্য ॥ ২০৬ ॥

English.—This should likewise be his constant behaviour towards his other instructors in learning, towards his (superior) relations, towards all who restrain him from sin, and towards those who give him salutary advice. 206.

(क) आचार्येण इव—Omitted in all except A.

(ख) मातृ-पितृव्यादीन्—B, Bg, Bk, G, M.

(ग) अधर्मात्—All except A.

Kulluka. विद्येति । आचार्यव्यतिरिक्ता उपाचार्यादयः विद्यागुरवः, तेषु अपि (क) एतदेव इति सामान्योपक्रमः (१) । किं तत् ? आचार्य इव नित्या सार्वकालिकी इच्छिविधेया । तथा स्वयेनिषु अपि पिण्डादिषु तदृत् इत्तिः (ख) (२) । तथा (ग), अधर्मात् निषेधतसु, धर्मतत्त्वं च उपदिशत्सु गुरुवद्वृत्तिं व्यम् ॥ २०६ ॥

Kulluka Explained.

1. सामान्योपक्रमः—A general statement. [उपक्रम means 'beginning' i. e. the introduction of an injunction.]

2. तदृत् इत्तिः—Conduct as towards the Guru. [तत् refers to the Guru.]

Notes.

एतद् एव इत्तिः—This might also be put as एषा एव इत्तिः, in case the विद्येय वर्णे emphasised. Gov. reads एवम् for एतद् ।

स्वयेनिषु—योनि means 'the father and the mother', and hence 'the relations on the father's and the mother's sides'. The form स्वयेनि is clearer in meaning and cannot be held to be grammatically inaccurate.

अधर्मात्—अपादाने धूमौ । अत अपादी उड्डिक्ततः ।

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोऽस्त्रैव स्ववन्धुषु ॥ २०७ ॥

Prose. श्रेयःसु, आर्येषु च गुरुपुत्रेषु, गुरोऽस्त्रैव स्ववन्धुषु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

Bengali. বিশ্বা-তপঃ-সমূক্ত শুরুজন, সম্মানিত অর্থাং শুরুর সর্বশাস্ত্রাগভূতদ্রুত
[শিখাবাতিরিক্ত ও বয়োঙ্গোষ্ঠ] শুরুপুত্র এবং শুরুর পিতৃব্যাপাদ জাতির প্রতি নিতা শুরুবৎ^৩
ব্যবহার করিবে ॥ ২০৭ ॥

(क) अपि—Omitted in all except A.

(ख) तदृतिः—All except A.

(ग) तथा—Omitted in V, M.

English.—Towards his superiors (in point of learning, penance, &c.), towards the Guru's sons who are respectable (i.e. born by wives of the same caste) [and older and not his pupils], as well as towards the Guru's relations, he should always behave as towards his Guru. 207.

Kulluka. शेयःस्ति । 'शेयःस' विद्यातपःसमृज्जु (१) आर्येषु इति गुरुपुत्रविशेषणम्—समानजातिषु गुरुपुत्रेषु (२), गुरोष्य ज्ञातिषु अपि (क) पिण्डव्यादिषु, सर्वदा गुरुवृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्च अत अशिष्यः अधिकवयाः च (३) बोद्ध्याः, शिष्य-बाल-समानवयसाम् अनन्तरं विशेषस्य (ख) वच्यमाणलात् (३) ॥ २०७ ॥

Kulluka Explained.

१. शेयःस् &c.—The word शेयस् here means—superior in point of knowledge, penance, &c.

२. आर्येषु &c.—The word आर्येषु is an adjective of गुरुपुत्रेषु and means—Guru's sons who belong to the same caste as the Guru, i.e., those that are born of the सर्वर्णी wives of the Guru.

३. गुरुपुत्रश्च अत &c.—The word गुरुपुत्रश्च here refers to such a one as is not his pupil and is senior in age, as something particular will be mentioned just below in connection with गुरुपुत्रः of other descriptions (viz. those that are pupils, or junior or equal in age). [In the next Sloka it will be stated that a गुरुपुत्रश्च who is बालः, समानजन्मा or शिष्यः should be respected like a गुरु when he comes to visit a यज्ञं provided he is competent to be a teacher, otherwise not. But in this Sloka the word गुरुपुत्रश्च (of course समानजन्मातौय) is taken generally.]

Notes.

शेयःसु—प्रशस्य + ईयसुन्, सप्तम्या वहवचनम्।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु—For Kullu's view, See Kull. 1. Medh. reads 'गुरुपुत्रे तथाचार्ये' and remarks 'आचार्ययहयेन अव्यापकत्वं लक्ष्यते । यदि

(क) अपि—Omitted in A.

(ख) शिष्यस्य for विशेषस्य—M, P, V.

असन्निहिते गुरी वत्पुच्चः अआपयति कतिचित् अहानि, तदा तक्षिण् गुरवह इति' ।
He also notices गुरुपुत्रेवथाचार्ये as a variant and explains the word आचार्य as follows—‘आचार्यशब्दः गुरुवद्वाग्नाश्चलातिवचनः’ । Gov. seems to read as Kull.

बालः समानजन्मा वा शिष्टो वा यज्ञकर्मणि ।

अआपयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

Prose. बालः समानजन्मा वा, शिष्टो वा, अआपयन् (= अआपनसमर्थः) गुरुसुतः यज्ञकर्मणि [आगतः] गुरुवत् मानम् अर्हति ।

Bengali. বালঃ কনিষ্ঠ, সমানবয়স্ক অথবা শিষ্য (কিন্তু) অধ্যাপনদৰ্শক গুরুপুত্ৰ যজ্ঞদৰ্শনাৰ্থ আগত হইলে গুরুবৎ সমান পাইবাৰ যোগ্য ॥ ২০৮ ॥

English.—Guru's son whether younger or of equal age, or a pupil, when he comes to see a sacrifice deserves the same honour as the Guru, if he is competent enough to teach pupils. 208.

Kulluka. बाल इति । कनिष्ठः, सबया वा “ज्येष्ठोऽपि वा” (१) शिष्यः, ‘अआपयन्’ अआपनसमर्थः—गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्मणि नृत्विगत्वलिङ् वा यज्ञद॰श्लाद्यमागतः, गुरुवत् पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

Kulluka Explained.

१. ज्येष्ठोऽपि वा—[This is got by कैसुतिकन्याय and is supplied by Kull. A junior or equal in age (deserves honour, not to speak of one who is senior.]

Notes.

यज्ञकर्मणि—All except Kull. and Gangádhara take this word with शिष्यः । But Kull. connects it with गुरुवत् मानम् अर्हति, i.e., यज्ञद॰श्लाद्यम् आগतः गुरुवत् मानम् अर्हति । Gangádhara explains it as यज्ञकर्मणि इतः गुरुवत् मानम् अर्हति ।

अआपयन्—अआপনসমর্থঃ, अआपयतु न अआপযतु वा । The शब्द is used here to denote लक्षण by the rule ‘लक्षणहितोः क्रियायाः’ ।

Medh. is prepared to take it in the sense of an actual अच्चापक and would explain away the repetition—(Medh. reads गुरुपुत्रे तथा-चार्ये in the previous Sloka)—on the ground of the statement in the next Sloka which refers solely to a गुरुपुत्र and not to the other superiors mentioned in the previous Sloka, viz. विद्यातपः-सम्भूतः, and बस्तुः of the Guru.

उत्सादनं च गाचाणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्वावनेजनम् ॥ २०६ ॥

Prose. गुरुपुत्रस्य गाचाणाम् उत्सादनं च स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोश्वावनेजनम् न कुर्यात् ।

Bengali. [গুরুপুত্রক শুক্রৎ সম্মান করিতে ইলেও] তাহার গাচাণার্ডন (অর্থাৎ কুসুমাদি দ্বারা গাত্রনির্মলকরণ), তাহার স্নাপন, তাহার উচ্ছিষ্টভোজন এবং তাহার পাদপ্রক্ষালন করিবে না ॥ ২০৬ ।

English.—But he should not cleanse the limbs of his Guru's son, nor bathe him, nor eat his leavings, nor wash his feet. 209.

Kulluka. आचार्यवहित्विशेषण पूजायां प्राप्तायां विशेषमाह (१)—उत्सादनमिति । गाचाणाम् उत्सादनम् उद्वर्तनं, स्नापनं, उच्छिष्टस्य भवणं, पादयोश्व प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०६ ॥

Kulluka Explained.

1. आचार्यवत् &c.—The word आचार्यवत् would mean 'exactly as towards the आचार्य'; [but that is not intended], the author, therefore, speaks something in particular with reference to the conduct towards a गुरुपुत्र ।

Notes.

उत्सादनम्—उत्—सद + चित्र + ल्पट ; गाचमलाणां ल्पानम् । Perhaps it includes shampooing also.

स्नापनम्—स्ना + चित्र + ल्पट ।

अवनेजनम्—अव—निज+लुप्त; प्रत्यालग्नम्। ‘निजिर शौधयोषणयोः’
‘इति धातुः ।

गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्तुः सवर्णा गुरुयोषितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

Prose. सवर्णाः गुरुयोषितः गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्तुः । असवर्णास्तु [गुरुयोषितः]
प्रत्युत्थानाभिवादनैः सम्पूज्याः ।

Bengali. গুরুবৰ্ত সবৰ্ণ শ্বীগণ গুরুবৎ পূজা । অসবৰ্ণ শ্বীগণ [কেবল]
প্রত্যুত্থান এবং অভিবাদন দ্বারা সম্পূজ্য ।

English.—The Guru's wives of the same caste are to be reverenced like the Guru, but those of a different caste are to be reverenced by rising and salutation only. 210.

Kulluka. गुरुवदिति । सवर्णा गुरुपत्राः ‘गुरुवत् आज्ञाकरणादिना पूज्याः
भवेत्’, असवर्णाः पुनः “कैवले” (क) (१) प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

Kulluka Explained.

1. कैवलैः—[The word कैवलैः is understood by Kull. to bring forth the distinction between the two classes of wives of the Guru.]

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्रा न कार्याणि किशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

Prose. गुरुपत्राः अभ्यञ्जनं, स्नापनं च, गात्रोत्सादनमेव च, किशानां
प्रसाधनं च न कार्याणि ।

Bengali. গুরুগংজীর গাত্রে তৈলঅক্ষর, তাঁহার আপন, গাত্রোথর্তন এবং
কেশপ্রসাধন করিবে না ॥ ২১১ ॥

English.—Anointing with oil, &c., bathing, cleansing the limbs, and dressing the hair, should not be done (by him) for a wife of his Guru. 211.

(क) कैवलैः—Omitted in A ; कैवल—A, B, Bk, M, V.

Kulluka. अथङ्गनमिति । तैलादिना देहाभ्जं, स्नापनम्, गावाणं च उद्वत्सनम्, किशानां च माल्यादिना प्रसाधनम् (१) — एतानि गुरुपद्मा न कर्तव्यानि । किशानामिति प्रदर्शनमावार्द्धं, देहस्थापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् (२) ॥ २१ ॥

Kulluka Explained.

१. किशानां च &c.—Decorations with garlands, &c.
२. किशानाम् इति &c.—The expression किशानम् is merely illustrative (and not exhaustive). Thus, the decorations of the body also with sandal paste, &c., should not be done.

Notes.

अथङ्गनम्—‘अन्तु स्त्रीर्थे’ । The root अङ्ग means ‘to besmear’.

प्रसाधनम्—Decorations.

गुरुपद्मी तु श्रुतिर्नाभिवाद्ये ह पादयोः ।

पूर्णविश्विवर्षेण श्रुणदोषी विजानता ॥ २१२ ॥

Prose. पूर्णविश्विवर्षेण श्रुणदोषी विजानता [म्हिअण] श्रुतिः गुरुपद्मी तु इह (लोकिष्टु) न पादयोः अभिवाद्या ।

Bengali. পূর্ণবিশ্বিবর্ষেন (অর্থাৎ পূর্ণ ঘোবনে উপনীত) শিষ্য যিনি [শ্রীলোকের গাত্রস্পর্শে] গুণ ও দোষ ব্যবিতে সংজ্ঞা তিনি শুরুপদ্মীর পাদম্পর্ণ পূর্বক অভিবাদন করিবেন না ॥ ২১২ ॥

English.—A youthful wife of the Guru should not be saluted in this world (of frailties) by being touched at the feet by a pupil who is full twenty years old and is (therefore) in a position to discern the good and the evil [‘touching the body of a young lady’]. 212.

Kulluka. गुरुपद्मी लिति । विर्णुरुपद्मी पादयोक्तपसंगृह्ण अभिवादन-श्रुणदोषज्ञেन (क) युना (१) नाभिवाद्या । पूर्णविश्विवर्षेण यौवनप्रदर्शनार्थम् । आलस्य पादयोरभिवादनम् अनिष्टिम् (२) । युनस्तु भूमौ अभिवादनं बह्यति (३) ॥ २१२ ॥

(क) दीषगुणज्ञेन—All except A.

Kulluka Explained.

1. अभिवादन &c.—By a young man who knows the good and bad effects [of touching the body of a young lady].
2. पूर्णविश्विवर्णल—The epithet पूर्णविश्विवर्णल means वीण। The touching of the feet by a boy is not (hereby) prohibited.
3. घृणस्तु &c.—Later on, the author will speak of ‘saluting on the ground’ for a grown up pupil.

Notes.

युवतिः—युवन + ति । ‘घृणः तिः’ ।
 पूर्णविश्विवर्ण—विश्विति: वर्षाणि विश्विवर्णाणि । पूर्णानि विश्विवर्णाणि यस सः, तेज । बहुत्रीहिः । The number twenty is not emphasised here. जातवीर्य is the term used by वौधायन ।

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थात् प्रमादान्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

Prose. इह नारीणां एषः स्वभावः [यत्] नराणां दूषणम् ; अतः अर्थात् (= अक्षात् हितोः) विपश्चितः प्रमदासु [विषये] न प्रमादान्ति ।

Bengali. এই পুরুষবীতে নারীগণেঃ অভাব এই যে তাহারা পুরুষদিগকে দূষিত করে। এই কারণে পশ্চিমগণ প্রমদা সময়ে কখনই প্রমদ হন না (অর্থাৎ তাহারা ঝীঝাতি সময়ে বড়ই সাবধান হইয়া চলেন) ॥ ২১৩ ॥

English.—In this world it is the nature of women to seduce men; for this reason the wise are never careless about females. 213.

Kulluka. स्वभाव इति । स्वीणामयं स्वभावः यदिह “शङ्खारचेष्ट्या व्यामोज्ज” (१) पुरुषाणां दूषणम् । ‘अतोऽर्थात्’ अक्षादेतोः पञ्जिताः स्वीषु च प्रमदाः (२) भवन्ति ॥ २१३ ॥

Kulluka Explained.

1. शङ्खारचेष्ट्या व्यामोज्ज—Captivating (the mind) by amorous gestures.
2. प्रमदाः—Careless, not to be on one's guard.

Notes.

प्रमदासु—प्रक्षेपः सदः आसाम् इति प्रमदाः, तासु । विषवे ऋगी ।
विपश्चितः—विपश्चि चैयन्ते (उपदेशार्थम्) इति विपश्चितः—वि—प्र—चि +
क्षिप्—कर्मणि, पृष्ठोदरादिलात् । बहुवचने ।

अविद्यांसमलं लोके विद्यांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा छृत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

Prose.—प्रमदाः हि लोके कामक्रोधवशानुगम् अविद्यांसम् विद्यांसम् अपि
पुनः उत्पथं नेतुम् अलम् (= समर्थः) ।

Bengali.—জীৱাতি ইঁহলোকে কামক্রোধের অবগুণশৌভূত অবিদ্যান্ এবং বিদ্যান্
সকলকেই উৎপথে চালিত করিতে সম্পূর্ণ সমর্থ ॥ ২১৪ ॥

English.—Women are in this world quite able to lead astray
an unlearned or even a learned man, subject as both of them are
[by nature] to lust, anger (and so forth). 214.

Kulluka.—अविद्यांसमिति । विद्यानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या (१), न
स्तोसन्निधिर्विधेयः (२), यत्तदविद्यांसं विद्यांसमपि वा पुनः पुरुषं “द्विहस्त्रमात्” (३)
कामक्रोधवशानुयायिनं खिय उत्पथं नेतुं समर्थाः (४) ॥ २१४ ॥

Kulluka Explained.

१. विद्यान् &c.—Thinking thus—‘I am learned and [therefore] self-controlled’.
२. द्विहस्त्रमात्—By the very nature of this (frail) body.

Notes.

उत्पथम्—उज्जतः पन्नाः उत्पथः ; तम् । ‘क्षक्षपूरब्धूपयाम् अ अनक्षे’ इति
स्त्रेण समाप्तान्तः अः ।

कामक्रोधवशानुगम्—कामश्च क्रोधश इति कामक्रोधौ ; तयोः वशम् (= आयताता),
कामक्रोधवशम् ; कामक्रोधवशम् अनुगच्छति इति ‘कामक्रोधवश—अनु—

(ख) न स्तोसन्निधौ स्थेयम्—A.

(ख) स्तुः after समर्थाः—A.

गम + ड - कर्तृ । The word वश is either neuter or masculine to mean 'control'—'विश्वायते क्लीवमाथत्तवे चिच्छाप्रसुलयोः' इति मेदिनी । 'आयत्ताप्रसुलच्चे वशः परवशे निषु' इति विकाख्येषः ।

माता स्त्रसा दुहिता वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विवांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

Prose. माता स्त्रसा दुहिता वा विविक्तासनः (= निर्जनस्थः) न भवेत् । [यतः] बलवान् इन्द्रियग्रामः विवांसमपि कर्षति ।

Bengali. মাতাই হউন বা ভগিনীই হউন বা দুহিতাই হউন—কোনও ঢোকাকের সহিতই নির্জনে অবস্থান করিতে নাই। কারণ, বলবান् ইন্দ্রিয়সংহ বিদ্বান् বাণিকেও আকর্ষণ করে ॥ ২১৫ ॥

English.—One should not be in a lonely place with (even) one's mother, sister or daughter; for, the powerful host of senses drags away even a learned man. 215.

Kulluka. अत आह—माचेति । माता, भगिन्या, दुहिता वा निर्जन-गृहादै नासीत । यतः अतिवतः इन्द्रियगणः शास्त्रनियभितामानमपि पुरुषं (१) परवशं करोति (२) ॥ २१५ ॥

Kulluka Explained.

1. शास्त्रनियभित &c.—Even one whose self is controlled by the Sástras.

2. परवशं करोति—[The nom. is इन्द्रियगणः । The word पर here refers to the इन्द्रियः themselves. The expression taken as a whole means—] subjugates.

Notes.

माता स्त्रसा दुहिता वा &c.—One may feel a rude shock at this statement in these days of 'purity', but it is an undeniable fact that there occur many cases which go to support its truth.

विविक्तासनः—विविक्तम् (= निर्जनम्) आसनं यस्य सः विविक्तासनः ; seated in a lonely place. 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः ।

इन्द्रियग्रामः—The word ग्रामः means समूहः ।

कामं तु गुरुपत्रीनां युवतीनां युवा भूवि ।

विधिवद्वन्द्वं कुर्यादसावहमिति ऋवन् ॥ २१६ ॥

Prose. युवा 'असौ अहम्' इति ऋवन् युवतीनां गुरुपत्रीनां भूवि विधिवद्वन्द्वं तु कामं कुर्यात् ।

Bengali. युवक पिता 'আমি অমুক' এই বলিয়া যুবতী শুরুগাহাকে (ইত্ত্বাদাদি) নিয়ম পালন পূর্বক ভূমিতে যথেস্থিত অভিবাদন করিতে পারেন ॥ ২১৬ ॥

English.—But a young pupil should, to his pleasure, do salutation to the youthful wife of the Guru on the ground in due form saying, 'I am so and so'. 216.

Kulluka. कामं तु ईति (क) । गुरुपत्रीनां युवतीनां “खयमिदि” युवा, भूमी (ख) यथोक्तविधिना ‘अभिवादये असुकशर्माहं भवति’ (ग) (ज), इति ऋवन् यादयहणं विना यथेष्टम् अभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवादये असुकशर्माहं भवति—[It has been enjoined in Sl. 123 (स्त्रिः सर्वास्त्रैव च) that women, as a rule, should be saluted with the *simple* formula अभिवादये अहम् । But Kull. here makes the pupil utter his name also perhaps on the strength of the word असौ in the text. This is perhaps not intended by Medh. and Gov., who have explicitly spoken differently under Sl. 123.—‘सर्वश्यहणं गुरुपत्रीनां संख्यतप्रयोगज्ञानाम् अपि’ ।—Medh. The word भवति in Kull. refers to Sl. 129.]

कामम्—‘कामं प्रकामेऽनुभौ’ इत्यमरः । Kull. takes it in the former sense. Medh. Nand. and Gangādhara take it in the latter sense, but Medh. queerly means to connect it not with the present Sloka, but with the next one. ‘कामम् इति अक्षिं सूचयति ।

(क) इति ।—Omitted in all execpt A, J.

(ख) भूमी—Omitted in M, P, V.

(ग) भोः for भवति—A, B, M, P, V.

उत्तरेण च एतत् सम्बन्धते—विप्रोष्य पादयहणम् इति । मुवि पादवन्दनं तु इष्टते एव ।—Medh.

Notes.

विधिवत्—अत्यक्षपाणिना ।

असावहम् इति—See Kull. Expl. 1.

विप्रोष्य पादयहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारिषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१३ ॥

Prose. [युवा शिष्यः] सतां धर्मम् अनुस्मरन् विप्रोष्य पादयहणम् अन्वहं च अभिवादनं गुरुपतीषु कुर्वीत ।

Bengali. দুর্ক শিষ্য প্রবাস হইতে প্রতাগত হইয়া সাথুগণের আচার প্রারণপূর্বক শুবতী শুক্রপতীর পাদস্পর্শ করিবেন এবং প্রতিদিন তাহাকে (ভূমিতে) অভিবাদন মাত্র করিবেন ॥ ২১১ ॥

English.—On returning from a sojourn, a young pupil should, remembering the practice amongst the good, touch the feet of his Guru's wife, young though she may be, and should only bow down (on the ground) daily. 217.

Kulluka. विप्रोष्य इति । प्रवासादागत्य 'सत्येन सत्यः स्मरत्यी दद्विषेन च दद्विषः' [मनु—२१२] इत्युक्तिविधिना पादयहणं, प्रत्यहं च भूमौ अभिवादनं गुरु-पतीषु युवा कुर्यात्, शिष्टानामयमाचार इति जानन् (क) ॥ २१३ ॥

Notes.

विप्रोष्य—वि—प्र—वस + ल्यप् ।

अन्वहम्—अहनि अहनि अन्वहम् । अव्ययीभावः ।

गुरुदारिषु—Here also Gangādhara adds शुबतीवर्जेषु । Cf. नैकी शुबतीनाम्—गौतम, २ ; but this does not seem to be the spirit of the text here.

यथा खनन् खनिवेण नरो वार्षिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

Prose. यथा नरः खनिवेण खनन् [सन्] वारि अधिगच्छति, तथा शुश्रूः [शिष्यः] गुरुगतां विद्याम् अधिगच्छति ।

Bengali. মানুষ বেঢ়েপ খনিত্বে আর্থাৎ খনন করিতে করিতে জল লাভ করে, শিষ্যও সেইজৰা শুক্রবা করিতে করিতে গুরুগত বিদ্যা পাওয়া হয় ॥ ২১৮ ॥

English.—As a man digging with a spade comes to water, so a pupil attending and serving his Guru obtains the knowledge possessed by the latter. 218.

Kulluka. उक्तस्य शुश्रूषाविधिः फलमाह (१) — यदेति । यथा कस्त्रव्यनुष्ठः खनिवेण भूमिं खनन् जलं प्राप्नीति, एवं गुरस्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नीति ॥ २१८ ॥

Kulluka Explained.

1. **उक्तस्य &c.**—The author speaks of the results of the service (to be rendered to the Guru and) referred to above.

मुण्डो वा जटिलो वा स्नादथवा स्याच्छ्रवाजटः ।

नैनं आमित्यभिनिम्नोचित् सूर्यो नाभ्युदियात् ऋचित् ॥ २१९ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी] मुण्डो वा [स्नात्], जटिलो वा स्नात्, अथवा श्रवाजटः स्नात् । सूर्यः एवं आमि ऋचित् न अभिनिम्नोचित्, न [वा] अभ्युदियात् ।

Bengali. ব্রহ্মচারী মস্তকের সকল কেশ মুণ্ডিত করিতে পারেন, অথবা জটাকুপে ধারণ করিয়া অবশিষ্ট সকল কেশ মুণ্ডিত করিতে পারেন, অথবা শিখা জটাকুপে ধারণ করিয়া অবশিষ্ট সকল কেশ মুণ্ডিত করিতে পারেন । ইনি যখন কোন স্থানে নিস্তিত থাকিবেন তখন যেন সূর্য কদাপি অস্তিত বা উদিত না হন । [অর্থাৎ সূর্যোদয় বা সূর্যাস্তের সময়ে ব্রহ্মচারী যেন কদাপি নিস্তিত না থাকেন] ॥ ২১৯ ॥

English.—A student may either shave his head, or wear his hair in braids, or wear a tuft of hair in the form of a braid (the rest of the hair being shaved). The sun must never set or rise while he lies asleep in the village (or in any other place). 219.

Kulluka. ब्रह्मचारिणः प्रकारवयमाह—सुख्यो वेति । सुख्यतसमस्त-
शिरःकेशो वा (१), जटावान् (क) वा, शिखैव जटाकारा (ख) यस्य—अपरे शिरः-
केशा सुख्याः—तथा वा भवेत् (ग) (२), एनं ब्रह्मचारिणं क्वचित् यामि “निद्राण्”—
उत्तरतः [मनु—१२२०] श्यानम् इति दर्शनात् (३)—सर्वो ‘नभिनिष्ठोचेत्’
नास्तियात्, ‘न’ वा ‘अभ्युदियात्’ (घ) नोदयं गच्छेत् ॥ २१६ ॥

Kulluka Explained.

१. सुख्यत-समस्त-शिरःकेशो वा—Or, all the hairs of his head
(should) be shaved.

२. शिखा एव &c.—Or, he should be such as to have a
knotted shikha, the rest of the hair being shaved.

३. निद्राण् &c.—The word निद्राणम् (sleeping) is to be under-
stood here as suggested by the word श्यानम् which occurs later
on (in the next Sloka).

Notes.

जटिलः—जटा + इलच् । ‘लोमार्दि-पामार्दि-पिच्छादियः श्वेतलचः’ ।

शिखाजटः—शिखा एव जटा (=जटाकारा) यस्य, सः ।

एनम्—‘अभि’ इति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया ।

यामि=यामादौ ।

निष्ठोचेत्—नि—स्तुत्र + चिङ् यात् । ‘स्तुत्र गतौ’ भादिः ।

यामि &c.—Kull. gives no stress on the word यामि but on the
word निद्राणम् which he understands after it. Medh. notices this
as the explanation of others. His own explanation is—that the
Brahmachárin should never be in the village but in the forest

(क) सुख्यतसमस्तः शिरःकेशो जटावान्—M ; सुख्यतसमस्तः शिरः केश-
जटावान्—V.

(ख) जटा जाता for जटाकारा—All except A.

(ग) अपरे.....भवेत्—Omitted in all except A, Bg, G, J.

(घ) न वाभ्युदियात् नोदयं गच्छेत्—J ; Omitted in B, Bg, Bh, Bk,
G, M, V ; नोदयं गच्छेत्—Omitted in P.

at the sun-rise and at the sun-set to perform सम्या । If it be held to be impracticable for a young and timid Brahmacárin, let it be enforced, Medh. says, with effect from an advanced age, as is explicitly enjoined by Gautama, from after the गोदान which takes place at the 16th year.—‘वह्निःसम्युक्तं परतो गोदानात्’—गीतमः । N. B. The printed Gautama (ch. II), however, reads—‘एके गोदानादि । वह्निः सम्याधेष्व आतिष्ठेत् पूर्वम्, आसौत् उत्तराम् ।’

तं चेदभ्युदियात् सूर्यः श्यानं कामचारतः ।
निस्त्रोचेद् वाप्यविज्ञानाज्जपनुपवसेहिनम् ॥ २२० ॥

Prose. कामचारतः श्यानं तं चेत् सूर्यः [तस्य ब्रह्मचारिणा] अविज्ञानात् अभ्युदियात् अपि वा निस्त्रोचेत्, [तर्हि] [ब्रह्मचारी] [सावित्री] जपन् इनम् उपवसेत् ।

Bengali. ব্রহ্মচারী ইচ্ছাপূর্বক নিষ্ঠিত হইয়া জ্ঞানশূণ্য রহিয়াছেন একপ সময়ে যদি শূর্য উদিত বা অস্তগত হন, তবে ব্রহ্মচারী সাবিত্রী জপ করিয়া দিবাভাগ উপবাসে বাপন করিবেন ॥ ২২০ ॥

English.—If, without his knowledge, the sun rises or sets while he is voluntarily asleep, he must mutter the Gáyatrí and fast during the day-time. 220.

Kulluka. अत्र प्रायश्चित्तमाह—तं चेदिति । तं चेत् कामतो निद्राण् “निद्रापरवश्लेन” (क) अज्ञानात् (ख) सूर्यः अभ्युदियात् अस्तमियात् वा (ग), तदा “सावित्री” जपन् उभयवापि इनसुपवसन् (घ) रात्रौ मुञ्चीत; अभिनिमुक्तास्य (ঙ) उत्तरेऽहनि उपवासजपौ (১) । ‘अभिरभागी’ [पा—१।४।१८] इति कर्त्तप्रवचनीय-संজ्ञा, ततः ‘कर्त्तप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [पा—२।३।८] । सावित्रीजपस्तु (চ) गीतम-वचनात् (২) । तदाह गीतमः [২।৪ অ]—‘सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेत् अहर-

(ক) निद्रोपवश्लेन—B, M, P, V.

(খ) अज्ञानात्—Omitted in B, M.

(গ) वा—Omitted in Bg, G, M, P. (ঘ) উপবসেত—A.

(ঙ) अभिनिमुक्तास्य—All. (চ) जपं for जपः—A, B, M, P, V.

सुज्ञानः, अभ्यस्मितस्य रात्रिं, जपन् सावित्रीम्' (३) इति । ननु (क), गोतमवचनात् सूर्यसुपुदितस्यैव दिनाभीजनजपावृक्तौ, अभ्यस्मितस्य तु रात्रभीजनजपौ ? नैतत । अपेक्षायां व्याख्यासन्ते हि वा (ख) सुन्धनरविडृष्टं सन्वर्थमन्वयामहि (ग), न तु स्फुटं मन्त्रं सूर्यान्तरदर्शनादन्वया कुर्वन्तः (४) । अतएव, जपापेक्षायां गोतमवचनात् सावित्रीजपः अभ्युपेयः (घ) एव, न तु उभयत्र स्फुटं मनूक्तौ दिनोपवासजपौ (ङ) अपाकुर्वन्तः (५) । तत्त्वात्, अभ्यस्मितस्य मानव-गोतमीय-प्रायश्चित्त-विकल्पः (६) ॥२२०॥

Kulluka Explained.

1. तं चित् कामतः &c.—[कामतः is the syn. of कामचारतः ; निद्राणं of श्यानं, and अक्षानात् of अविज्ञानात् of which last निद्रापरवश्वत्वेन is the हेतु supplied by the commentator]. If the sun rises or sets while the Brahma-chárin, without being conscious of it, is sleeping at his will, then after muttering the Sávitri, he should fast during the day-time in *both* the cases, and eat at night. [Here a question arises—Well if the sun sets while the student sleeps how will it be possible for the student to fast during the day-time which has already passed away ? To this Kull. says—] In the case of a Brahma-chárin sleeping at sun-set the fasting and muttering are to be performed the next day.]

2. सावित्रीजपस्तु &c.—[The text has जपन् simply—without any objective case (about which a question would naturally arise). In answer to that question, Kull. says—that] on the authority of the text of Gotama, it is to be understood that the सावित्री (i.e. गायत्री) is to be muttered.

3. सूर्यसुपुदितः &c.—A Brahma-chárin sleeping at sun-rise should fast during the *day*-time and one at sun-set, should fast during the *night*—muttering the गायत्रौ (in both cases).

(क) ननु (!)—Bg, G. (ख) वा—Omitted in A.

(ग) —विष्टतमन्वर्थमन्वयमाह—M, P, V. (घ) अश्येतः—A.

(ङ) मनूक्तं दिनोपवासजपं—B, Bg, Bh, Bk, G, J ; मनूक्तं दिनोपवासजपौ—M, P, V.

4. नरु &c.—Well, according to the text of Gotama, fasting for the day-time is prescribed only in the cases of those that may be sleeping at the time of sun-rise, and fasting for night in the cases of those that may be sleeping at the time of sun-set. [But this is not in accordance with Manu. What would you say to this ? In reply to this Kull. says—] No, that's not it (नैतन्), (i.e. we need not be anxious on account of Gotama's text). Where there is an ambiguity in the sense, or a necessity of supplying an ellipsis (अपेक्षा), we should have recourse to passages of other sages which would elucidate the spirit of Manu (मन्वथमन्वयामहे), but we should, never, on the authority of some other work, undo (अन्यथा कुर्वन्ते) (the sense of) the unequivocal words of Manu.

5. अतएव जपापेक्षायाम् &c.—So, when it is not clearly stated (here) what text is to be muttered and we are to supply it, we must have it on the authority of Gotama's text, that the Gáyatrí is to be muttered, but we should not alter the fasting during day-time and the muttering in *both* the cases as they are clearly prescribed by Manu.

6. तस्मात् &c.—Therefore, it is to be interpreted that in the case of one sleeping at sun-set, the penances prescribed by Manu and by Gotama are two alternatives.

Notes.

कामचारतः—कामेन चारः इति कामचारः, तस्मात् । पञ्चम्याः तस् ।

निस्त्रीचेत्—नि—स्तु च + लिङ् यात् । ‘स्तु च’ गतौ ।

दिनम्—अल्पन्तसंयोगे हितीया ।

दिनम् उपवसित्—Nár., Rágħ. and Gangádhara take the word दिन here with some elasticity. In the case of sun-rise it means day-time, but in the case of sun-set it means night. “—‘दिनम्’ अहोरात्रम् इति क्रमात् इत्यैकं गौतमोक्तेन । ‘सम्बवलेकवाक्यले वाक्यमेदो न हीष्टते’” ।—Gangádhara. This view has been anticipated and

criticised by Medh.—‘दिनशब्दः प्रदर्शनार्थः, गौतमवचनं चायुदाहरन्ति... तत् अयुक्तम् । दिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थते प्रमाणाभावात्’—Medh. But, as Gangádhara suggests, a reconciliation should be attempted wherever possible.

सूर्येण सूभिनिस्तुक्तः (क) श्यानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यामहतैनसा ॥ २२१ ॥

Prose. हि (= यस्तात्) यः श्यानः (= निदितः) सूर्येण अभिनिस्तुक्तः अभ्युदितश्च, सः प्रायश्चित्तम् अकुर्वाणः महता एनसा युक्तः स्यात् ।

Bengali. এ উচ্চারণী নিজিতাৰহাঙ্গ সূর্যোৱ অন্ত বা উক্ত ধাৰা অভিষ্ঠাই ইন, তিমি প্ৰায়শ্চিত্ত না কৰিলে বহাপাপ ধাৰা লিপ্ত হন ॥ ২২১ ॥

English.—For, he who lies (sleeping), while the sun sets or rises, if he does not perform the penance, is tainted by great sin. 221.

Kulluka. अस्य तु (ख) प्रायश्चित्तविधे: अर्थवादम् (ग) आह (१)—सूर्येण इति । यस्तात्—सूर्येण अभिनिस्तुक्तः (घ) अभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वाणः (ঙ) मহতा पापेन युक्तो नरकं गच्छति, तस्मात्—यथोक्ता-प्रायश्चित्तं (চ) कुर्यात् ॥ ২২১ ॥

Kulluka Explained.

1. अस्य तु &c.—The author adds an Artha-váda to this injunction for penance (viz. the one mentioned in the previous Sloka).

Notes.

- अभिनिस्तुक्तः—अभि—नि—सुच+क्त ।   निस्तीचनेन अभिदुष्टः इत्येऽ
अभिनिस्तुक्तः (लक्षणया) ।
अभ्युदितः—[सूर्यश्च] अभ्युदयेन अभिदुष्टः इत्येऽ अभ्युदितः ।

(क) अभिनिस्तुक्तः—All.

(ख) तस्य for अस्य तु—A.

(ग) अर्थवाद for अर्थवाद—A.

(ঘ) অভিনিস্তুক্তঃ—All.

(ঙ) अकुर्वन्—All except A.

(চ) युक्तप्रायश्चित्तम्—A.

आचम्य प्रयतो नित्यसुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्चाप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

Prose. नित्यम् आचम्य प्रयतः समाहितः [च सन्] शुचौ देशे नर्यं जपन् उभे सन्ध्ये यथाविधि उपासीत ।

Bengali. প্রতিদিন আচমনপূর্বক পবিত্র ও অনন্যমনঃ হইয়া পবিত্র স্থানে বসিয়া জগ করিয়া উভয় সন্ধ্যা উপাসনা করিবে ॥ ২২২ ॥

English.—Purified by sipping water, and composed, he should daily worship during both the twilights duly muttering the prescribed texts in a pure spot. 222.

Kulluka. यस्माद्गतप्रकारिण सन्ध्यातिक्रमे महत् पापम्, अतः आह (क) — आचम्येति । आचम्य पवित्री नित्यम् अनन्यमनाः शुचिदेशे साविदीं जपन् उभे सन्ध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

Notes.

सन्ध्ये—Objective of उपासीत । The root आस, when preceded by the prefix उप, is transitive.

* जपम्—जप (धातु) + यत् by the rule ‘पौरद्वयधात्’ । See Sl. 87. —

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।

तत् सर्वमाचरेत् युक्तो यत्र वास्यारमेन्मनः (ख) ॥ २२३ ॥

Prose. यदि स्त्री यदि [वा] अवरजः किञ्चित् श्रेयः समाचरेत् (= आचरण-पूर्वकम् उपदिश्यत्) [तर्हि] युक्तः [सन्] तत् सर्वम् आचरेत् । यत्र वा अस्य (= ब्रह्मचारिणः) मनः आरमेत् [तदपि समाचरेत्] ।

Bengali. কোনও স্ত্রীলোক অথবা কোনও শুক্র যদি কিছু বঙ্গলোপদেশ করে তবে তাহা উদ্যুক্ত হইয়া অশুষ্ঠান করিবে । এবং শাস্ত্রাবিরক্ত যে কার্য্য আজ্ঞার তুষ্টিলাভ হয় তাহাও অশুষ্ঠান করিবে ॥ ২২৩ ॥

(क) आह—Omitted in A, B, M, P, V.

(ख) रमेत् for आरमेत्—All except A.

English.—If a woman or a Sūdra perform (and instruct) anything good, he should carefully practise it, as well as (any other permitted act) in which his heart finds pleasure. 223.

Kulluka. यदैति । यदि स्त्री शूद्रो वा (क) किञ्चित् शेयोऽनुविष्टति, तत् सर्वम् उद्युक्तोऽनुविष्टेत् । यद च शास्त्रानिधिष्ठे अस्य मनः तुष्टति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

Notes.

अवरजः—अवरस्मिन् काले जायते इति अवर—जन + ड—कर्त्तरि । कर्तीयान्, गुदः वा ।

स्त्री, अवरजः—सम्भवति हि तयोः तदाचार्यसन्ध्यकांत् परिज्ञानम् ।
समाचरित्—उपदिशेत् । ‘समाचारपूर्वक उपदेश एव अच अभिप्रेतः’ ।—Medh.
आरमेत्—‘ब्राह्मपूर्वियो रमः’ इति परम्पैपदम् ।
यद वास्यारमेन्मनः—Cf. ‘आत्मनस्तुष्टिरेव च’—Sl. 6.

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्विवर्गं इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

Prose. इह धर्मार्थार्थौ श्रेयः उच्यते, कामार्थौ, धर्म एव, अर्थ एव वा [श्रेयः उच्यते] ; त्रिवर्गं एव श्रेयः इति तु स्थितिः (=सिङ्गालः) ।

Substance.—विवर्गस्य मध्ये दुसूक्लूणां किं श्रेयः इति प्रश्नस्य उत्तरे सर्वेऽपि आचार्या विवदन्ते । धर्मः श्रेयः, नार्थकामौ, तयोः केवलसुपायलात् इति केचित् । अर्थ एव श्रेयः, न धर्मकामौ, तयोरपि साधनलात् इत्यन्ये । धर्मार्थार्थौ श्रेयः, कामहितुलात् इत्येके । कामार्थार्थौ श्रेयः, सुखहितुलात् इत्यपरे । अत च सिङ्गालस्तु—विवर्ग एव श्रेयः इति । धर्म अर्थः कामः इति चयोऽपि अविरुद्धः पुरुषार्थतया श्रेयांसि । तथा च शास्त्रम्—‘धर्मार्थकामाः समसिव सेव्याः, दो ज्ञेकसक्ताः स जनो जघनः’ इति ।

Bengali. কেহ বলেন ইঁহোকে ধর্ম ও অর্থ শ্ৰেয়ঃ, কেহ বলেন কাম ও অর্থ শ্ৰেয়ঃ, কেহ বলেন কেবল ধর্মই শ্ৰেয়ঃ, কেহ বলেন কেবল অর্থই শ্ৰেয়ঃ । কিন্তু প্ৰকৃত তথা এই যে (পুৱল্লো অৰ্বিকন্দ) ত্ৰিবৰ্গ অৰ্থাৎ ধর্ম, অর্থ ও কাম এই তিনটৈই শ্ৰেয়ঃ ॥ ২২৪ ॥

English.—Some declare that the chief good consists in (the acquisition of) spiritual merit and wealth, (others place it) in (the gratification of) desire and (the acquisition of) wealth, (others) in (the acquisition of) spiritual merit alone, and (others say that the acquisition of) wealth alone is the chief good here (below); the (correct) decision, however, is that it consists of the (harmonious) combination of these three. 224.

Kulluka. श्रेय एव किम् (क) ? तत् निरूपयति (ख) (१) — धर्मार्थाविति । धर्मार्थाईं येषोऽभिवौयते, कामहेतुलाभ् (२) इति केचित् आचार्या मन्यन्ते । अन्ये तु अर्थकामौ, सुखहेतुलाभ् (३) । धर्म एव इत्यपरे, अर्थकामयोरप्युपायलाभ् (४) । अयं एव इह लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि साधनलाभ् (५) । सम्यति स्वमतमाह—धर्मार्थकामावकः परस्परावरुद्धः (६) विवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः (७) । एवं च बुस्त्रून् प्रति उपदेशः, न सुस्त्रून् (८) । सुस्त्रूणां तु सोच एव श्रेयः इति षष्ठे वक्ष्यते (८) ॥ २२४ ॥

Kulluka Explained.

1. श्रेयः एव किम् &c.—[The author has said something about श्रेयः in the previous Sloka; but what is that श्रेयः or highest good?] The author now determines what श्रेयः is.

2. कामहेतुलाभ्—These (viz. धर्म and अर्थ) being the objects of desire.

3. सुखहेतुलाभ्—These (viz. अर्थ and काम) being the sources of happiness.

4. अर्थकामयोरपि &c.—अर्थ and काम also being only means and not ends.

5. धर्मकामयोरपि &c.—This (viz. अर्थ) being the means for even धर्म and काम (after which men hanker so much).

6. धर्मार्थकामावकः &c.—The triad consisting of धर्म, अर्थ and काम, not opposed to one another, is the highest good, in as

(क) हि धर्मार्थाईं for किम्—A, B, M, P, V.

(ख) दर्शयति for निरूपयति—All except A.

(ग) परस्परविरुद्धः—A.

much as they are the ends of human life (पुरुषार्थ). This is the decision (विनिश्चय) ।

7. एवं च &c.—Thus, this instruction is intended for those who seek enjoyment and not for those who seek final liberation (सुखतु) ।

8. सुखतुः तु &c.—In the sixth chapter it will be said that भीक्षा is the only highest good for the सुखतु ।

Notes.

श्रेयः—The highest good ; *summum bonum* of life.

धर्मार्थैः उच्चते श्रेयः—In a case of उद्देश्यविधेय-भाव, the विशेषण (adjective and verb) may agree with either the उद्देश्य or the विधेय according to विवक्ता । So, उच्चते also (for उच्चते) would be quite accurate.

त्रिवर्गः—त्रयाणां वर्गः (= समूहः) । ‘विवर्गो धर्मकामार्थैः (चतुर्वर्गः समीक्षकैः)’
इत्यमरः ।

स्थितिः—Decision.

आचार्यस्व पिता चैव माता भाता च पूर्वजः ।

नार्तनाप्यवमलत्या ब्राह्मणेन विशेषतः (क) ॥ २२५

Prose. आचार्यस्व, पिता चैव, माता, पूर्वजः भाता च, आर्तना विशेषतः ब्राह्मणेन—न अवमलत्या ।

Bengali. নিতান্ত প্রপোত্তি হইয়াও আচার্যা, পিতা, মাতা, সহোদর জোঁ—ইহাদের অবমাননা করিবে না । ব্রাহ্মণ বিশেষভাবে এই নিয়ম পালন করিবেন

English.—The teacher, the father, the mother, and an brother must not be disrespected, especially by a Brâhman though one be grievously offended by them. 225.

Kulluka. आचार्यस्वेति । आचार्यो जनकी जनली च, भाता च अप्तः, पौड़ितेन अपि (ख) नावमाननीयाः, विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ २२५ ॥

(क) This Sloka is read after Sl. 226 by B, Bg, Bh, E

(ख) अमी—Added after अपि in all except A.

Notes.

विशेषतः—Medh. takes the word with the आचार्य, पिता, &c.—None should be disrespected, especially these.

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतिः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भाता खो मूर्तिरात्मनः ॥२२६॥

Prose. आचार्यः ब्रह्मणः मूर्तिः, पिता प्रजापतिः मूर्तिः, माता च पृथिव्याः मूर्तिः, खः (=खकीयः) भाता आत्मनः मूर्तिः ।

Bengali. আচার্যা পরबুদ্ধের মূর্তি, পিতা হিরণ্যগত্তের মূর্তি, মাতা পৃথিবীর মূর্তি, সহোদর আতা স্বকীয় আজ্ঞার মূর্তি ॥ ২২৬ ॥

English.—The A'chárya is the image of Brahman ; the father is the image of Prajápati ; the mother is the image of the Earth ; one's own brother is the image of one's self. 226.

Kulluka. आचार्य इति । यस्मात् आचार्यः विदान्तोदितस्य (१), 'ब्रह्मणः' परमात्मनः 'मूर्तिः' श्वरौरं, पिता हिरण्यगम्भैर्य, माता च धारणात् पृथिव्याः मूर्तिः (क) (२), भाता च खः सर्गभः चिन्नजस्य (३), तस्माद्बितारूपा एते (ख) नाय-मन्त्रव्याः ॥ २२६ ॥

Kulluka Explained.

1. विदान्तोदितस्य—[विदान्तोदित=Mentioned in the Vedánta.]

2. माता च धारणात् पृथिव्याः मूर्तिः—The mother is the image of the Earth inasmuch as she receives (the child in the womb). [It should be remembered that धारण or receptivity is the special property of the Earth ;—see 1. 18, Kull. 2].

3. चिन्नजस्य—Of the Individual Soul.

(क) पृथिवीमूर्तिः—All except A, Bg, G.

(ख) एताः—M, P, V.

यं मातापितरौ क्लेशं सहेति सम्बवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षश्टैरपि ॥ २२७ ॥

Prose. मातापितरौ नृणां सम्बवे (=गर्भाधाने सति, अनलर्म) यं क्लेशं सहेति, वर्षश्टैः अपि तस्य (क्लेशस्य) निष्कृतिः कर्तुं न शक्या ।

Bengali. গর্ভ ধারণের পর হইতে মাতা ও পিতা সন্তানের জন্য যে ক্লেশ সহ করেন শত শত জয়েও সন্তান কর্তৃক তাহার পরিশোধ অসম্ভব ॥ ২২৭ ॥

English.—The trouble which the father and the mother endure from after the child's birth (in the womb) cannot be requited (by the child) even in hundreds of births. 227.

Kulluka. यस्मिति । नृणामप्यानां 'सम्बवे' गर्भाधाने सति—अनलर्म, यं क्लेशं मातापितरौ सहेति, तस्य 'वर्षश्टैरपि' इत्यनेन (क) अनेकैरपि जन्माभिः आनृष्टं कर्तुमशक्यम् । भातुस्यावत् कुचौ धारणदःखः, प्रसववैदनातिशयः, जातय रक्षणवैद्यनकटं च ; पितुरपि (ख) बाल्ये रक्षास्त्वैद्यनदुःखम्, उपनयनात् प्रभृति वैद-
तदङ्गाव्यापन-व्याख्यानादि-क्लेशातिशयः (ग) (1) इति सर्वं सिद्धम् (घ) (2) ॥ २२७ ॥

Kulluka Explained.

1. उपनयनात् प्रभृति &c.—The extreme trouble of teaching and explaining the Veda with its Angas from after the initiation.

2. इति सर्वं सिद्धम्—So, everything is clear.

Notes.

मातापितरौ—‘आनङ् ऋती इन्दे’ इति आनङ् ।

सम्बवे—गर्भाधाने (सति) ; तदनलर्म् इत्यर्थः ।

(क) इत्यनेन—Omitted in all except A.

(ख) पितुरधिकानि एव for पितुरपि—M, P, V.

(ग) व्याख्यान—Omitted in M, V ; ख्यापन for अव्यापन—P.

(घ) सर्वसिद्धम्—M, P, V.

तयोर्निलं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव विषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्ते ॥ २२८ ॥

Prose. तयोः नित्यम् आचार्यस्य च सर्वदा प्रियं कुर्यात् । तेषु विषु तुष्टेषु [सत्सु] एव सर्वं तपः समाप्ते ।

Bengali. (অতএব) সর্বদা মাতা, পিতা ও আচার্যের প্রিয়ানুষ্ঠান করিবে । কারণ, তাহারা তিনি জন ভূষ্ট হইলেই সকল তপশ্চ। সমাপ্ত হই অর্থাৎ সকল তপশ্চান্ন বলান্ত হয় ॥ ২২৮ ॥

English.—One should ever do what is pleasing to those two and to the A'chárya. For, those three being satisfied, all penance is (taken as) accomplished. 228.

Kulluka. तयोर्निल्पमिति । तत्त्वात् (क) —‘तयोः’ मातापित्रोः प्रत्यहम् आचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिम् (ख) उत्पादयेत् । यत्त्वात् तेषु एव विषु प्रीतेषु सर्वं तपः चान्द्रायणादिको “फलद्वारिण” (१) सम्यक् प्राप्तते—मातादिवयतुष्ट्या एव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्तते इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

Kulluka Explained.

i. फलद्वारिण—In point of merit.

तेषां चयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२८ ॥

Prose. तेषां वयाणां शुश्रूषा परमं तपः उच्यते । तैः अभ्यननुज्ञातः [सन्] अन्यं धर्मं न समाचरेत् ।

(क) तत्त्वात्—Read as the concluding word of the Tíká of the preceding Sloka in all except A. To make it sensible, Bg,G, and J add something more and read it there as—तत्त्वात् देवतारूपा एते नामनन्तव्याः । But Medh. and Gov. distinctly read it as तत्त्वात् only with the present Sloka.

(ख) प्रियम् for सर्वदा प्रीतिम्—A.

Bengali. উক্ত তিনি জনের শুশ্রা শ্রেষ্ঠ তপঃ বলিষ্ঠা কথিত হয়। তাহাদের অমূলভিত্তিতেকে অস্ত কোনও ধর্মকার্য করিবে না ॥ ২২৭ ॥

English.—Attendance on those three is declared to be the highest austerity. Except being permitted by them one should not perform other religious observances. 229.

Kulluka. तेषां मातापिवाचार्याणां परिचर्या सर्वतपोमयं (क) शेषं (ख) तपः (ग) (१), इत एव सर्वतपःफलप्राप्तिः । यदि अन्यमपि धर्मं कथम्भित् करीति तदपि एतच्चयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

Kulluka Explained.

i. सर्वतपीमयं &c.—सर्वतपीमयम् अतएव शेषं तपः । सर्वतपीमयं means—which comprises, i. e. is the essence of, all the penances.

Notes.

अभ्यनुज्ञातः—Medh. reads अभ्यनुज्ञातः which is a better reading.

त एव हि त्रयो लोकास्तु एव वय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो विदास्तु एवोक्तास्त्वयोऽन्ययः ॥ २३० ॥

Prose. हि (= यस्मात्) ते एव वयो लोकाः, ते एव वयः आश्रमाः, ते एव हि वयो विदाः, ते एव वयः अन्ययः उक्ताः ।

Bengali. যেহেতু, মেই তিনি জনই ভূতানি লোকত্ব (কারণ, তাহারাই লোকত্ব প্রাপ্তির কারণ); তাহারাই তিনি আশ্রম (কারণ, গার্হস্থানি আশ্রম তাহারাই প্রদান করেন); তাহারাই তিনি মেদ (কারণ, বেদপ্রাপ্তির কারণ তাহারাই); তাহারাই তিনি অগ্নি (কারণ, অগ্নিসম্পাদন ব্যক্তের ফল তাহারাই হান করিতে পারেন) ॥ ২৩০ ॥

English.—For, they are the three worlds, they are the three orders (of life), they are the three Vedas, and they are declared to be the three fires. 230.

Kulluka. त एवेति । यज्ञात् ते एव मातापिवाचार्याः वयो लोकाः, लोकदयप्राप्तिहनुलाभः;—कारणे कार्योपचारः (१) । त एव “त्रिज्ञाचर्यात् इतर्” वयः

(क) सर्वं तपोमयं—All except A. (ख) शेषम्—Omitted in B.

(ग) तपः—Omitted in all except A.

आश्रमः गार्हस्याद्याः, आश्रमवद्यफलप्रदलात् (क) (२) । त एव त्वयो वेदाः, वेद-
वयजपफलोपायत्वात् (३) । त एव हि चयोऽध्यायः अभिहिताः, वेता-सम्पाद्य-यज्ञादिफल-
दादलात् (४) ॥ २३० ॥

Kulluka Explained.

१. लोकवद्यप्राप्ति &c.—[They are the three worlds], because they (when pleased) cause (i.e. lead to) the attainment of the three worlds. The cause (कारण) is (here) represented as the effect (कार्य) ।

N. B. The expression ते एव चयो लोकाः is not to be taken too literally, the object of the statement being praise simply ; cf. Sl. 231, Kull. 2.

२. ब्रह्मचर्यात् इतरे &c.—They are the three A's'ramas, viz. those, excluding that of ब्रह्मचर्य—i.e., गार्हस्य, &c.—inasmuch as they lead to the results obtained by observing the three A's'ramas.

३. वेदवद्य &c.—Because it is they by whose grace the Brahma-chárin is in a position to study the three Vedas.

४. वेता-सम्पाद्य &c.—Because (when pleased) they give the same merit as that given by the Yajnas to be performed with the three fires.

Notes.

ते एव त्वयो लोकाः—‘त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धं’ सुखं यथा तथा एषु’—Gangádhara. For Kull.'s view, see Kull. 1.

चयः आश्रमः—Opinions are not unanimous as to which of the four A's'ramas is to be excluded here. Medh., Gov., and Kull. exclude the A's'rama of ब्रह्मचर्य perhaps on the ground that the Brahma-chárin is already living therein. Some

---

(क) ब्रह्मचर्यादिभावद्यवद्यरूपा आश्रमः गार्हस्याद्याश्मवद्यप्रदायकलात्—All except A. But the reading adopted is supported by Medh.'s and Gov.'s language.

exclude वानप्रस्थ which may be included either in गार्हस्य or in सञ्चास according as the man is सदार or अदार ।

वयोऽय्यः—‘दक्षिणांश्चर्गार्हपत्याहवनीयौ चयोऽय्यः’ इत्यमरः । For the fires, see Sl. 231 and Sl. 143, Kull. Expl. 1.

वयो लोकाः—Viz. भूर्, भुवस् and स्वर् ।

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साग्निवेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

Prose. पिता वै गार्हपत्यः अग्निः, माता दक्षिणः अग्निः, गुरुः ह आहवनीयः अग्निः स्मृतः । सा अग्निवेता [वाक्षवाग्निचेतायाः] गरीयसी ।

Bengali. পিতাই গার্হপত্যাগ্নি, মাতাই দক্ষিণাগ্নি, এবং শুলুই আহবনীগ্নি । এই তিন অগ্নি [বাস্তবিক তিন অগ্নি অপেক্ষা] গরীয়ান् ॥ ২৩১ ॥

English.—The father indeed is stated to be the Gárhapatya fire, the mother the Dakshina fire, and the Guru the A'hanváya fire. This triad of fires is more venerable [than that of the actual ones]. 231.

Kulluka. पितेति । वैश्वदः अवधारणे । पितेव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्यः आहवनीयोर्ग्निः (क) । सा इयम् अग्निवेता शेषतरा (१), स्मृत्यर्थात् अस्य न वस्तुविरोधः अत उद्भावनीयः (ख) (२) ॥ २३१ ॥

Kulluka Explained.

1. सा इयम् &c.—This triad of fires is superior (to that of the three actual ones viz. गार्हपत्य, दक्षिण and आहवनीय) । [N. B. The expression शेषतरा which is formed by adding a comparative affix after a superlative one is not so accurate. *Vide* Mahá-Bháshya on Pánini, V. 3. 55.]

2. स्मृत्यर्थात् च &c.—The object of this statement being praise simply, the contradiction of things is not to be taken

(क) अग्निः—Omitted in all except A.

(ख) भावनीयः—All except A.

into account. [In other words, these statements are not be taken literally.]

Notes.

गाहूपत्यः—गृहपतिना संयुक्तः इति गृहपति + ज्ञा by the rule ‘गृहपतिना संयुक्ते ज्ञाः’ । The word गृहपति refers to the यजमान ।

दक्षिणः—अधिः इत्यनेन सह अभिदीपचारात् दक्षिणः इत्यत पुस्त्रम् । दक्षिण may mean either ‘southern direction’, or ‘sacrificial fee’.

आहवनीयः—आहूयने प्रीरथने देवाः अद, यदा, आहूयते प्रचिपते हविः अव इति आङ्—हु—अनीयर्—अधिकरणे (बाहुलकात्) । यदा, आहवनम् अहृति इति आहवन + क्ष (=ईय) by the rule ‘तदहृति’ ।

गाहूपत्यः, दक्षिणः, आहवनीयः—For the names and functions of these fires, see Sl. 143, Kull. Expl. I.

अधिचेता—अभीनां चेता । चेता = वाणं, चाणार्थम् इता प्राप्ता इति चेता ।—Medh. and Gov. यदा, वा = वाणं = सदा सञ्चारणम्; वाम् इता । यदा, वा; आहृतयः, वाभिः इता । यदा, विलम् इता इति युवीदरादिलात् साव् ।

चिष्वप्रसाद्यन्नेतेषु त्रीलङ्घोकान् विजयेद् गृह्णी ।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववह्वि मोदते ॥ २३२॥

Prose. गृहो [अपि], [किस्त ब्रह्मचारी], एतेषु निषु अप्रसाद्यन् त्रीन् लोकान् विजयेत् ; स्ववपुषा दीप्यमानः देववत् दिवि मोदते [च] ।

Bengali. এই তিনি জনের অতি অশাদশ্য হইলে গৃহীও তিনি গোক জঙ্গ করেন, [বক্ষচারী ত করেনই]; এবং তিনি শ্রীদিদেবৰৎ শশগৌরে দৌপ্যমান ধাকিয়া শর্গে আংশন্ত উপভোগ করেন ॥ ২৩২ ॥

English.—Even a house-holder [not to speak of a Brahmacarin], not neglectful to these three, conquers the three worlds and, radiant in body, he rejoices in heaven like a god. 232.

Kulluka. विष्विति । एतेषु निषु प्रसादमकुर्वन् “ब्रह्मचारी तावज्यत्वे”, गृहस्तोऽपि त्रीन् लोकान् विजयते (१) । संज्ञापूर्वकस्य आत्मनेपदविधेरनिखलात् न “विपरायां जीः” [पा—१३।१९] इत्यात्मनेपदम् (२) । त्रीन् लोकान् विजयेदिति

त्रिषु लोकेषु (क) आधिपत्यं प्राप्नोति । तथा, स्वपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववत् दिवि
हृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

Kulluka Explained.

1. ब्रह्मचारी तावत् &c.—[The text has—गृही वौन् लोकान् विजयेत् and Kull. explains it as—] Even a गृहस्य conquers the three worlds ; it is needless to say that a Brahma-chárin does the same.

2. संज्ञापूर्वकस्य &c.—[In the form विजयेत्] the आत्मनेपद which was due according to the rule ‘विपराभ्यां जे’ is not used in as much as the injunction with regard to the technical term (संज्ञा) आत्मनेपद (like those with regard to all other technical terms) is not universal [according to the dictum—‘संज्ञापूर्वकविधेः अनियतम्’ ।]

Notes.

• दीँलोकान्—वौन् + लोकान् । ‘तोलि’—नकारस्थाने लकारः [अनुनासिकः] । विजयेत्—See. Kull. 2. We might simply take it as an आर्जप्रयोग । गृही=गृही अपि, [का कथा ब्रह्मचारिः] ।—Kull. and Nár. ‘गृहस्यस्य
प्य यं धर्मः इति दर्शयितुं गृही इत्युक्तम्’ ।—(Gov.). Medh. interprets it differently—‘गृहस्यावस्थास्य हि पुच्छ्य पिदादैनां तत्क्रतम् आराधनस् उपयुज्यते । तदा हि तौ गृही भवतः’ ।—Medh.

देववत्—Commentators emphasise the root-meaning of the word देव here. दीब्लिं प्रकाशन्ते ये ते देवाः । Hence, Kull. says—‘सूर्यादि-देववत्’ ।

इमं लोकं माटभक्त्या पिटभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेव (ख) ब्रह्मलोकं समश्वुते ॥ २३३ ॥

Prose. [नरः] माटभक्त्या इमं लोकं, पिटभक्त्या तु मध्यमम् [लोकं], गुरु
शुश्रूषया तु ब्रह्मलोकम् एव समश्वुते ।

(क) लोकेषु—Omitted in all except A.

(ख) एवम् for एव—B, M.

Bengali. মনুষা মাতৃভক্তিহাত্রা এই ভূর্জোক, পিতৃভক্তিহাত্রা অস্তরোক্ষণোক,
এবং গুরুভূজাবাদ্বাৰা উক্তলোক নাও কৰে ॥ ২৩৭ ॥

English.—By devotion to (his) mother he gains this world ;
by devotion to (his) father he gains the middle world ; and by
serving his Guru he gains the world of Brahman. 233.

Kulluka. इमस्ति । इसं भूर्जोकं मातृभक्त्या, पितृभक्त्या मध्यमम्
अत्तरीक्षम्, आचार्यभक्त्या तु हिररण्यगर्भलोकसेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

Notes.

मातृभक्त्या इसं लोकं समश्वते इति—‘अस्मिन् लोके यत् सुखं वत् सुखं’ तु
परलोकं गतः समश्वते ; एवं पितृभक्त्यादिषु व्याख्यातव्यम्’—Gangádhara.
‘अर्थवादः’ एते तत्र न अभिनिवेष्ट्यम्’—Medh.

सर्वे तस्याद्वता धर्मां यस्यैते त्रय आद्वताः ।

अनाद्वतासु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

Prose. यस्य एते त्रयः आद्वताः, तस्य सर्वे धर्माः आद्वताः [भवन्ति] ।
यस्य एते त्रयः अनाद्वताः तस्य सर्वाः क्रियाः अफलाः [भवन्ति] ।

Bengali. যিনি এই তিনি অনেন আদ্বত করেন, তোহার সকল ধর্মেরই আদ্বত করা
হয় (অর্থাৎ তোহার সকল ধর্মেরই ফলগুলি হয়), এবং যিনি এই তিনি অনেন আদ্বত না
করেন, তোহার সকল কর্মই নিশ্চল ॥ ২৩৪ ॥

English.—All duties are fulfilled by him who respects these three ; but of him who does not respect these three all acts are
fruitless. 234.

Kulluka. सर्वे इति । यस्यैते त्रयो मातापित्राचार्यो ‘आद्वताः’ सत्कृताः
तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति (१) । यस्यैते त्रयः अनाद्वताः तस्य सर्वाणि श्रौतस्यासैं
कर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

Kulluka Explained.

1. सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति—[We would like to add—অনুষ্ঠান
বিনাপি (as in Sl. 228) । But Kull., following Medh. and Gov.,

perhaps means that acts, after being *practised*, yield their fruits more speedily if these three are adored.]

Notes.

तस्य यस्य—‘क्षत्य च वर्चमाने’ इति कर्त्तरि पष्ठो । आदताः इत्यत्र ‘मतिद्विज्ञ-
पूजार्थेभ्यश्च’ इति वर्चमाने क्तः ।

यावच्चयस्ते जीवेयुस्तावन्यत् (क) समाचरित् ।

तेष्वेव निल्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

Prose. यावत् ते चयः जीवेयुः तावत् अन्यत् न समाचरित् । तेषु एव निल्यं प्रियहिते रतः शुश्रूषां कुर्यात् ।

Bengali. উল্লে তিনি জন যত দিন জীবিত থাকিবেন তত দিন (যতদ্বিভাবে অর্থাৎ তাঁহাদের অনুমতি প্রাপ্তিরকে) অশু কোন ধর্মাচরণ করিবে না । সর্বস্বামী কেবল তাঁহাদেরই প্রিয়কার্য ও হিতকার্য উৎপত্তি হইয়া তাঁহাদের শুশ্রূষা করিবে ॥ ২৩৫ ॥

English.—As long as those three live, so long let him not do anything else (independently). He should serve them always intent on what is agreeable and beneficial to them. 235.

Kulluka. यावदिति । ते वयो यावत् जीवन्ति तावत् अन्यं धर्मं “स्तात्-न्येण” नामुतिष्ठेत् ; तदनुज्ञया तु धर्मान्तरानुष्ठानं (ख) प्राग्विहितमेव (१) । किन्तु तेषु एव प्रवर्ध्हे^१ प्रियहितपदः शुश्रूषां कुर्यात् (ग) । तदा (घ) प्रीतिसाधनं प्रियं (२), मिषजपानादिवत् (ঙ) आयत्यामिष्टसाधनं हितम् (२) ॥ २३५ ॥

(क) अन्यम् for अन्यत्—All. But two of Mandalik's MSS. read अन्यत् which seems to be the correct reading.

(ख) धर्मानुष्ठानं—All except A.

(ग) कुर्यात्—Omitted in B, M, P ; कुर्यात्—A,

(घ) तदर्थे—All except A.

(ঙ) स्तर्गप्रीतिसाधनं तेषु तेषु अ जलपानादिवत् (?)—A.

Kulluka Explained.

१. अन्यं धर्मं &c.—Should not practise other virtues independently i.e. without their permission. Performance of other virtues with their permission has already been prescribed (in Sl. 229).

२. तदा प्रीतिसाधनम् प्रियम्—That which is agreeable at the particular moment is called प्रिय । [तदा is in contra-distinction to आयत्याम् in the next sentence.]

३. भेषजपानादिवत् &c.—That which is salutary in the long run (आयति), such as the taking of medicine, &c., (although it may be somewhat distasteful at the particular moment) is called हित ।

Notes.

प्रियहिति—प्रियं च हितं च इति प्रियहितम् । समाहार is by the dictum 'सर्वो छन्दो विभाषा एकवद् भवति' ।

तेषामनुपरोधेन पारतं यद् यदाचरेत् ।

तत्तच्छिवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

Prose. तेषाम् अनुपरोधेन (=अपीड्या) मनोवचनकर्मभिः यत् यत् पार-
यम् आचरेत्, तत् तत् तेभ्यः निवेदयेत् ।

Bengali. তাঁহাদের শুঙ্খার বাধাত না করিয়া মন, বাক অথবা কর্মদ্বারা যে
কোন পারলোকিক কর্ম সম্পাদন করা যাব, তাহা তাঁহাদের নিকট নিবেদন করিতে
হইবে ॥ ২৩৬ ।

English.—Whatever act he may do for the next world, by mind, word, or deed, and without derogation to them, he should tell them that. 236.

Kulluka. तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदत्तुजाती यद् यद्
मनोवचनकर्मभिः परलोकफलं कर्त्त्वं अनुतिष्ठेत् (क), तत् 'मया एतदनुष्ठितम्' इति
पश्यत्तेभ्यः निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

(क) अनुष्ठितं—All except A.

Notes.

अनुपरीघेन—अपीड़या । उपरीघः = पीड़ा ।

पारचाम्—परव + अच् । A Vedic use.

निवेदयेत्—Gov. and Nár. explain it as—न कैवलं ज्ञापयेत्, आप सु दद्यात् ।

Cf. यत् किञ्चिद्ब्रह्मसंयुक्तमाचरामि वृथिष्ठिर ।

मातापिवोरोचैव तत् सर्वं विस्त्रज्यहम् ॥

मगीवचनकर्मभिः—As Medh. and Nár. observe, we might also take it with निवेदयेत्, or, as Rágħ. observes, with both आचरेत् and निवेदयेत् । कर्मणा निवेदयेत् would mean—‘आदशम् अनुजानं ताष्ट्रशमिक कर्मणा दर्शयेत्’—Medh.

त्रिष्वेतेष्वितिक्रत्यं हि पुरुषस्य समाप्तते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

Prose. हि (= यस्मात्) एतेषु त्रिषु [शश्मितेषु सत्प्तु] पुरुषस्य इतिहायं समाप्तते, [तस्मात्] एषः साक्षात् (= प्रत्यक्षः) परो धर्मः, अन्यः उपधर्मः उच्यते ।

Bengali. যেহেতু এই তিনি জন শুক্রায়িত হইলেই পুরুষের যাবতীয় কর্তৃত্ব সমাপ্ত হয়, অতএব ইহাদের শুক্রায়িত প্রত্যক্ষ পরম ধর্ম, যাগাদি অশান্ত ধর্মকে উপর্যুক্ত বলা যাব ॥ ২৩৭ ॥

English.—As all the duties of a man are accomplished when these three are adored, therefore it is clearly the highest duty ; every other duty is called a subordinate duty. 237.

Kulluka. विविति । इतिशब्दः कात्स्ये (क) (१)। हिशब्दो हीतौ । यस्मादेत्युषु त्रिषु शश्मितेषु पुरुषस्य सर्वं श्रौतस्मार्तं कर्त्तव्यं (ख) सम्पूर्णमनुष्ठितं भवति, ततप्रकलावाप्तः (२), तस्मादेष शेषो (ग) धर्मः साक्षात्—सर्वपुरुषार्थसाधनम् (घ) (३)। अन्यत्रु अग्निहोत्रादिः प्रतिनियतस्मार्गादिहेतुः (४) ‘उपधर्मः’ (ঙ) जघन्यधर्मः इति शश्मूशास्तुतिः ॥ २३७ ॥

(क) कात्स्यवचनः—A.

(ख) श्रौतं स्मार्तं कर्त्तव्यं—A, B.

(ग) प्रकलः—A ; स्पष्टः—B.

(घ) सर्वपुरुषार्थसाधनः—All except A. (ঙ) —हिशब्दप्रधर्मः—All..

Kulluka Explained.

1. इति॒शब्दः कार्त्त्वे—The word इति (in इतिक्रत्य) denotes कार्त्त्वा or entirety. [So, इतिक्रत्यम् = the entire duties.]
2. तत्प्राप्तावासिः—[The entire duties may be taken as performed] as their fruits are obtained (even if the acts are not literally performed).
3. सर्वपुरुषार्थसाधनम्—Leads to the attainment of all the human ends.
4. प्रतिनियतस्वर्गदिहेतुः—Which always (प्रतिनियत) leads to the attainment of heaven, &c. [The point is that *in spite* of this quality, the Agnihotras, &c., are nothing but secondary virtues.]

Notes.

एतेषु—भावे उमी । एतेषु शुश्रूषितेषु सत्मु इत्यर्थः ।
 इतिक्रत्यम्—सकलानि क्रत्यानि इति इतिक्रत्यम्, साकृत्यार्थं अथवीभावः ।
 उपधर्मः—(श्रेष्ठम्) उपगतः (निकृष्ट इत्यर्थः) धर्मः इति उपधर्मः ; प्रादिसमाप्तः ।
 एषः—एतेषां वयाचां शश्रूषा इत्यर्थः । एषः इति उद्देश्यः, धर्मः इति विधियः ।
 विदेयप्राधानात् एषः इत्यत्र पुण्डिज्ञता ।

अहधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कृतादपि ॥ २३८ ॥

Prose. [नरः] अहधानः [सन्] अवरात् अपि शुभां विद्याम् आददीत, अन्यात् अपि परं धर्मम् [आददीत], दुष्कृतात् अपि स्त्रीरत्नम् [आददीत] ।

Bengali. নৌচাতিলি নিকট হইতেও গোঁড়াবি শুভবিদ্যা অঙ্কাহিত হইয়া এখণ করিবে, এবং চাওালাদির নিকট হইতেও পরমধর্ম অর্থাৎ তহজ্জন গ্রহণ করিবে। নিকৃষ্ট কুল হইতেও জ্ঞানজ্ঞ এখণ করিবে ॥ ২৩৮ ॥

English.—One should, with faith, acquire beneficial knowledge even from a man of lower caste, and the highest virtue from the lowest. One should secure a jewel of a woman even from a lower family. 238.

Kulluka. अद्वधान इति । यज्ञायुक्तः 'युभां' दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्याम् (१), अवरात् शूद्रादपि गरुडीयात् । 'अत्यः' चाखालः, तस्मादपि जातिस्तरादेः (क) विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थम् अवाप्तचार्णालजन्मनः (२) 'परं धर्मं' सोक्ष्मोपादम् आत्मजानम् आददीत । तथा च ज्ञानमेव (ख) उपक्रम्य सोक्ष्मधर्मे (३)—

'प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् चिद्यादा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीच्याम् ।

यज्ञातर्व्यं अद्वधानेन निव्यं न यज्ञिनं जन्ममृत्युं विशेताम्'॥ (ग) (४)

[महाभारत—शान्ति, ३१८८८] ।

मेधातिथिस्तु—शुतिस्त्रृत्यपेचया पर्यो धर्मः—लौकिकः (५), धर्मशब्दी व्यवस्थायामपि प्रयुक्तते (घ) (६) ।—यदि चाखालोऽपि अव प्रदेशे मा चिरं स्था:, मा वा (ङ) अभिन् अभ्यसि स्नायाः इति बद्धिः, तस्मपि धर्मस् अतुतिष्ठेत (७) ।

'प्रागल्भ्याहौकिकं वस्तु परं धर्मस्तिति ब्रवन् ।

चिरं तथापि सर्वत्र ज्ञात्यो मेधातिथिः सताम्' (८) ॥

स्त्रीरबम् "आत्मपेचया" निकटकुलादपि (९) परिणेतुं स्त्रीकृत्यात् ॥ २३८ ॥

Kulluka Explained.

1. युभाम् &c.—युभा विद्या means (beneficial) knowledge of known efficacy, e.g., गारुडविद्या and so forth. [गारुडविद्या is useful against snakes.]

2. तस्मादपि &c.—Even from him (a Chándála). [The instruction from a Chándála is not impossible ; because] he might have practised (विहित—वि-धा + क्त) excellent meditation (विहितयोगप्रकर्षः—वहुत्रीहि) (in his previous birth), but has been born as a Chándála simply to exhaust the remainder of his sins, and remembers his (previous) birth (जातिस्तर) ।

(क) जातिस्तरादेः—A.

(ख) तथा सोक्ष्ममेव—A, Bg, Bk, G, J, V ; तथा चोक्तं सोक्ष्ममेव—P ; तथा च ज्ञानमेव—B, Bh, M.

(ग) This quotation has been evidently taken to be prose and is therefore hopelessly corrupt almost everywhere. The correct reading has been given above.

(घ) युज्यते—All except A.

(ङ) च for वा—All except A.

3. तथा च &c.—In नोचर्च [which is a sub-section (पर्वत) under शान्तिपर्वत्) of the Mahá-Bhárata] this (i.e. the following) has been said on no other subject than ज्ञान (i.e. आत्मज्ञान) [i.e., not on any worldly matter in which sense Medh. means to take the present passage as will be discussed below].

4. प्राप्य ज्ञानं &c.—A believer constantly receiving knowledge from a Bráhmaṇa, or a Kshattriya, or a Vais'ya or a Súdra, or even from a low-caste person, should always put faith on those instructions ; birth and death do not affect a believer.

5. श्रुतिसूत्रपेचया परो धर्मः—लौकिकः = श्रुतिसूत्रपेचया परः (= अन्यः) धर्मः—लौकिकः [धर्मः] । [The meaning is this—] परः धर्मः means the धर्म which is other (पर) than those mentioned in श्रुति and in सूति, i.e. लौकिकः धर्मः or ‘advice in worldly matters’.

6. धर्मशब्दः &c.—The word धर्म is used in the sense of व्यवस्था also i.e. directions or instructions.

7. यदि चाखालोऽपि &c.—[Thus,] if even a Chándála advises not to stay long in a particular place, or not to bathe in particular waters [as being the law of the land and so forth], those directions also should be followed.

8. प्रागलृत्यात् &c.—Very strange that Medhátithi is always esteemed by the learned in spite of his (follies like) speaking लौकिक-वस्तु (worldly matters) as परधर्म, which is nothing but an act of boldness.

9. निकष्टकुलादपि—[निकष्टकुल may mean ‘an inferior caste’, or ‘a family of the same caste where the sacred rites are neglected’.]

Notes.

अद्वधानः—अत्—धा + धानच् । अत् इत्यनेन गतिसमाप्तः । अत् is an अव्यय (of the कुर्व्यादि class) and is used with the root धा only.

गुभा विद्या—Nár. and Rágħ. take it to mean ‘Vedic lessons’, but receiving them from a non-Bráhmaṇa is distinctly spoken

of in Sl. 241 as an आपद्वर्च and not under normal circumstances, in which these things are prescribed here to be received.

अवरात्—गूदात् (Kull.) or rather शुद्रादैः । Some take it to mean कनीयसः ।

परः धर्चः—प्रधानः धर्चः—आत्मज्ञानम् which is the means of मीच ।—Kull. Others take it to mean [श्रुतिसूखपेच्य] अत्यः धर्चः ; cf. 'न पुनः इयं बुद्धिः कर्तव्या परो धर्चः ब्रह्मतत्त्वज्ञानं, न हि चर्खालादेस्तु—परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थविक्षाभावात् । न च अन्यतस्तसम्भवः; न हि वृश्चिकमन्त्वाचरवत् ब्रह्मोपदेशोऽस्मि' ।—(Medh.) Kull. seems to have criticised him rightly. For the criticism, see Kull. 2, 3, 4.

स्वोरदम्—स्वो रदम् इव—उपमितसमाप्तः । यज्ञा, स्त्री चासौ रदम् (= उत्कटम्) इति, कर्त्तव्यादयः । 'रदं ख्यातिशेषेऽपि मणावर्पि नरुसकम्' इति मेदिनी ।

स्त्रीरदं दुक्षुलादपि—As women are always pure ;

cf. 'सीमः श्रीचं ददौ तासां गन्वदीषं शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेष्वलं मेष्या वै योषितः सदा ॥'—अति, १३६ ।

विषादप्यसृतं याह्वा' बालादपि सुभाषितम् ।

अमिवादपि सहृत्तमेष्वादपि काङ्गनम् ॥ २३८ ॥

Prose. विषादपि असृतं, बालादपि सुभाषितम्, अमिवादपि सहृत्तम्, अमेष्वादपि काङ्गनं याह्वाम् ।

Bengali. বিষ ও অসৃত শিখিত থাকিলে বিষ বাহিয়া অসৃত এখন করিবে, বাংক হইতেও হিতবাক গ্রহণ করিবে, শক্ত হইতেও সাধুজ গ্রহণ করিবে, অপবিত্র হান হইতেও শুরণি গ্রহণ করিবে ॥ ২৩৯ ।

English.—Nectar should be taken even from poison, salutary words even from a child, good conduct even from an enemy, and gold even from an impure spot. 239.

Kulluka. विषदिति । विषं यदासृतसंयुक्तं भवति, वदा विषमपसार्थं तस्मादसृतं याह्वाम् । बालादपि हितवचनं याह्वाम् । शदुतोऽपि सज्जनडम्, अमेष्वादपि सवर्णादिको (क) ग्रहीतव्यम् ॥ २३८ ॥

स्त्रियो रक्षान्वयो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

शिल्पानि चाप्यदुष्टानि (क) समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

Prose. स्त्रियः, रक्षानि, अथो विद्या, धर्मः, शौचं, सुभाषितम्, अदुष्टानि शिल्पानि च अपि सर्वतः समादेयानि ।

Bengali. স্তো, রক্ষা, বিদ্যা, ধর্ম, শৌচ, শিল্পাক্ষ এবং দোষবশিত শিল্প সকলের নিকটে ইষ্টেড়ে থেকে করিবে ॥ ২৪০ ॥

English.—Women, gems, learning, duty, purity (of conduct), good words, and innocent arts are to be accepted from all. 240.

Kulluka. स्त्रिय इति । अब स्वादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तेन उपादानम् (१) ।—यथा स्वादयो निकटस्थानादिभ्योऽपि (ख) गृज्जन्ते, तथा शिल्पादीन्यपि (ग) हितानि चित्तलिखनादानि सर्वस्मादपि यहीतव्यानि (घ) ॥ २४० ॥

Kulluka Explained.

I. अब स्वादीनाम् &c.—Here the inclusion of स्त्रौ, &c., (viz. all the items excepting शिल्प) which have already been spoken of in Slokas 238 and 239, is by way of illustration. [Otherwise, there may be a charge of repetition. For the application of the illustration, see the next sentence of the commentary. We might, however, explain away the repetition on the ground of emphasis.]

Notes.

शौचम्—Purity (of conduct). This has been referred to perhaps in the expression अभिवादपि सहृदम् in Sl. 239.

(क) विविधानि च शिल्पानि—All except A. But शिल्पानि चाप्यदुष्टानि which is undoubtedly the reading of all the ancient commentators is probably the reading of Kull. also, as may be inferred from the presence of the word हितानि in his commentary.

(ख) अपि—Omitted in all expect A.

(ग) अन्यान्यपि—All except A.

(घ) सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि—All except A.

शिल्पानि चायदुष्टानि—The epithet अदुष्टानि is to distinguish them from दुष्टानि under which category will fall such harmful arts as the preparation of dynamites, &c.

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शुशूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

Prose. आपत्काले अब्राह्मणात् अध्ययनं विधीयते । अनुव्रज्या च [अब्राह्मणस्य] गुरोः शुशूषा, [सा तु] यावत् अध्ययनम् [यावत् कर्त्तव्या] ।

Bengali. আপত্কালে অব্রাহ্মণ অর্থাৎ ক্ষত্রিয় অধ্যুষণ বৈশ্য শুরুর নিকট অধ্যয়ন বিহিত আছে । কেবল যাকে অমুগ্মনাদিই অব্রাহ্মণ শুরুর শুঙ্খযা (অর্থাৎ শুঙ্খবার যদে কেবল অমুগ্মনাদিই অব্রাহ্মণ শুরুর প্রতি বিহিত, পাদপ্রকল্পনাদিক্ষণ শুঙ্খযা বিহিত নহে), এবং অমুগ্মনাদিও কেবল যতদিন অধ্যুষণ, ততদিন, (অধ্যুষণ সমাপ্তির পর নহে) ॥ ২৪১ ॥

English.—Learning the Veda from a non-Brâhmaṇa teacher is prescribed only in extreme circumstances i.e. when a Brâhmaṇa teacher is not available; and attendance on such a Guru consists only in following him about only so long as the education lasts. 241.

Kulluka. अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणादत्यो यो “विजः”—चवियः तदभावे वैश्वी वा, तस्मादध्ययनम् ‘आपत्कालि’ ब्राह्मणाआपत्कालसम्बवे (1) ब्रज्ञचरिणी विधीयते । अनुव्रज्यादिष्ठापा च गुरोः शुशूषा यावद् विदाध्ययनं (क) यावत् कार्या । युक्तेन पाठप्रदालोच्छिष्टप्रोञ्चलादिष्ठापा शुशूषा (ख) प्रसक्ता, सा न कार्या । तदर्थ-मनुव्रज्या च इति विशिष्टम् (2) । युक्तेनपि यावदध्ययनमिव उवियस्ताह आवः (3)—

‘मनुदः चवियो विप्रैः शशूष्योऽनुगमादिना (ग) ।

प्रायविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनर्स्त्वय गुरुः शृः (4) ॥ २४१ ॥

(क) अध्ययनं for विदाध्ययनम्—All except A. But Medh. and Gov. make it a special point to understand the word विद here.

(ख) युक्तेन पाठ &c. for युक्तेन प्रोञ्चल—A, B, Bk, M, P ; उच्छिष्टप्रायल for उच्छिष्टप्रोञ्चल—A, B, Bk, M, P, V.

(ग) शशूषा अनुगमादिना—M, P.

Kulluka Explained.

१. आपत्काले &c.—आपत्काले means ‘when a Bráhmaṇa teacher is not available’.

२. गुरुत्वेन &c.—On the ground of his being a गुरु it was expected that the pupil was to render him services like पादप्रचालन (washing his feet), उच्छिष्टप्रोञ्जन (clearing the leavings of his meal), &c., but these are not to be done. Hence, the statement is qualified by the sentence अनुब्रज्या च &c.

३. गुरुत्वमपि &c.—Vyāsa says that the Kshatriya [as well as the Vais'ya] (as referred to in Kull. १) is the Guru (of a Bráhmaṇa pupil) only so long as the studying continues.

४. मन्त्रदः चक्रियः &c.—The Kshatriya (or the Vais'ya) who teaches मन्त्र i. e. Veda to a Bráhmaṇa is to be attended on by the latter by अनुगमण, &c., (so long as the studying continues); but the Bráhmaṇa when he has attained mastery in the subject is to be regarded as the Guru of his said ex-teacher. [Numerous are the writings of Vyāsa; the quotation could not be verified. It does not occur in his Samhitá.]

Notes.

अब्राह्मणात्—न ब्राह्मणः—चक्रियः वैश्वी वा । The S'ūdras are not meant here as they have no title to studying, not to speak of teaching, the Vedas. This view is favoured by the sense of सांख्य which is one of the six imports of the particle न च ;

cf. तत्साङ्घसम्भावय तदन्यते तदत्यता ।

अप्राशस्त् विरोधय नवर्याः षट् प्रकीर्चिताः ॥

So, अब्राह्मणः = ब्राह्मणसङ्घः, चक्रियः वैश्वी वा — हितौयोज्यान्येन ; न तु शूद्रः ।

आपत्काले—आपत्कल्ये is a variant as noticed by Medh. and Gov.

अनुब्रज्या—अनु—ब्रज + क्षय—भावे । ‘ब्रजयजोर्भावे क्षय’ । In his commentary Kull. has added (on the authority of Vyāsa's text

quoted by him) an आदि to it and means other similar services, e.g. प्रत्युत्थान, आसनदान, &c.

यावदध्ययनम्—यावत् वेदयहणम्, न पाठकाले एव ।—Gov. But Kull. means more than this.—See Kull. 3 and 4.

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे वाऽननूचाने (क) काङ्खन् गतिमनुच्चमात् ॥२४२॥

Prose. अनुत्तमां गतिं काङ्खन् शिष्यः अब्राह्मणे गुरौ, अननूचाने ब्राह्मणे वा, आत्यन्तिकं वासं न वसेत् ।

Bengali. মোক্ষপার্ণী শিষ্য অব্রাহ্মণ শুক্রব শৃঙ্খে অথবা সাঙ্গবেদে অনধিকারী ভাক্ষণ শৃঙ্খে যাবজ্জীবন (অর্থাৎ নেষ্টিক ব্রহ্মচারিঙাগে) বাস করিবেন না ॥২৪২॥

English.—A student desirous of the best course viz., salvation, should not live for ever with a non-Bráhma teacher, nor with a Bráhamana teacher who is not thoroughly learned (in the Veda and its Angas). 242.

Kulluka. ब्रज्ञाचारिलेन नैषिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तम् प्रतिवेध-यति (१) ।—नाब्राह्मण इति । आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं (ख) चवियादिके गुरौ (ग), ब्राह्मणे वा (घ) साङ्गवेदानव्येतरि (2), अनुत्तमां गतिं—
मोक्षलक्षणम् (3) इच्छन् शिष्यो मातुविष्टे (ড) ॥ २४२ ॥

Kulluka Explained.

1. ब्रज्ञाचारिलेन &c.—The author here forbids the studying with a non-Bráhma teacher which has been prescribed in the preceding Sloka for Brahma-chárins in general and has thus a tendency to be applicable to a नैषिक Brahma-chárin also.

(क) च for वा—All. But वा is supported by Medh. and Gov., as well as by some of the MSS. of Kull.

(ख) न—Added here in A.

(ग) न वसेत्—Added here in P.

(घ) च—A, Bh, Bk, J, V; omitted in B, M, P.

(ড) मातुविष्टे—M, P.

[Brahma-cháris are of two classes—(i) नैषिक and (ii) उपकुर्वाण ।

(i) A Brahma-chárin who takes to life-long ब्रह्मचर्य is called a नैषिक Brahma-chárin.

(ii) A Brahma-chárin who has a mind to pass on the state of a गृहस्थ after the prescribed period of ब्रह्मचर्य, and who (before doing that) helps (उपकरीति) the Guru with something in the shape of दक्षिणा, is called an उपकुर्वाण Brahma-chárin.

योऽधीश्व विधिवदवेदान् गृहस्थायमभावजेत् ।

उपकुर्वाणको चेत्यः, नैषिको मरणात्मकः ॥

2. साङ्खवेदानव्येतरि—[7th case-ending, singular. This is the synonym of अननूचाने । साङ्खवेदानव्येत्र means ‘one who has not studied the Veda with its Angas’.]

3. अनुत्तमां गतिः &c.—अनुत्तमा गतिः is the गति which is characterised (लक्षण) by सीक्ष or salvation ; i. e. salvation itself.

Notes.

वा—‘वाश्वदः अप्यर्थः’—Even if he be a Bráhmaṇa.—Medh.

वासं वसित्= वासं कुर्यात् । Cf. Medh. quoted on सुष्टुप्संसर्ज—I, 25.

आत्मिकम्—आत्मन् + ठक् । ‘विनयादिभ्यष्टक्’ (स्त्रार्थः) ।

अननूचाने—वज्—अनु—वच + कानच्, कर्तृरि । See under Sl. 154.

अनुत्तमाम्—नास्ति उत्तमा यस्याः सा, ताम् ।

यदि त्वात्मिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

Prose. यदि तु [शिष्यः] गुरोः कुले आत्मिकं वासं रोचयेत्, [तर्हि] युक्तः [सन्] आ शरीरविमोक्षणात् एनं (शुरु) परिचरेत् ।

Bengali. যদি ষঙ্করুলে (নেষিক দক্ষাচারী ইউগা) বাসক্ষোবন বাস করিতে শিষ্যের অভিজ্ঞতি ইত্ব উভে উৎপত্তি ইউগা শতদিন দেহথাকিবে ততদিন ষঙ্কর পরিচর্যা করিবে ॥ ২৪৩ ॥

English.—If (a student) desires to live all his life in the family of his Guru, he should attentively serve him till he shuffles off the mortal coil. 243.

Kulluka. यदैति । यदि तु गुरोः कुले नैषिक-ब्रह्मचर्याभ्यक्तम् आव्यन्तिके वासम् इच्छेत् तदा यावज्जीवसुद्दयुक्तो गुरुं शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

Notes.

रोचयेत्—रुच + चिच्च + लिङ् ईत् । शिष्याय वासः रोचित = शिष्यः वासं रोचयेत् । शिष्यः is nom. by विवक्ता, and वासम् is objective by the rule ‘गतिबुद्धिः...अकर्मकाणाम् अणिकर्ता स णौ’ ।

आ शरीरविमीचणात्—आ देहत्वागात् ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यच्छसा विप्रो ब्रह्मणः सद्य शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

Prose. यस्तु विप्रः (= हिजः, ब्रह्मचारी इत्यर्थः) शरीरस्य आ समाप्तेः गुरुं शुश्रूषते सः अच्छसा ब्रह्मणः शाश्वतं सद्य गच्छति ।

Bengali. এ উক্তাবী যাবজ্জোবন ফুরুঙ্গ়াশা কদেন তিনি বাঞ্ছিকই উক্তেৱ
অবিনয়ৰ শক্তি কৰ্থাঙ বৃক্ষক নাও কদেন ॥ ২৪৪ ॥

English—A Brahma-chārin who serves his Guru till the end of his body, attains indeed to the eternal state of Brahman. 244.

Kulluka. अस्य फलमाह—आ समाप्तेरिति । समाप्तिः शरीरस्य—जीवन-
त्यागः, तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति, स तत्त्वतो ब्रह्मणः ‘सद्य’ स्वरूपम् (क) (१)
अविनाशिं प्राप्नीति—ब्रह्मणि लौयते इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

Kulluka Explained.

I. ब्रह्मणः ‘सद्य’ स्वरूपम्—[Kull. takes this ब्रह्मन् to be not the चतुर्मुखब्रह्मा but परमात्मा who is all-pervading and has, strictly speaking, no particular abode (सद्यन्). Hence, Kull. explains सद्य not as ‘abode’ but as स्वरूपम् which means ‘self’.]

(क) रूपम्—All. But स्वरूपम् is the word which is required here and which occurs in Medh.

Notes.

विद्यः = विजः ।

अज्ञसा—विभक्ति-प्रतिकृपकम् अव्ययम् ।

न पूर्वं गुरवे किञ्चिद्दुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यस्तु गुरुणामः शत्या गुर्व्यथमाहरेत् ॥ २४५ ॥

Prose. धर्मवित् [शिष्यः] [स्नानात्] पूर्वं गुरवे न किञ्चिद्दुपकुर्वीत । स्नायन् तु गुरुणा आज्ञामः [सन्] शक्त्या गुर्व्यथम् आहरेत् ।

Bengali. (গুরুদক্ষিণাদান)- নিম্নলিখিত শিষ্য সশার্বর্জনস্নানের পূর্বে দক্ষিণাদান শুরুর কোনও উপকার করিবেন না । কিন্তু স্নানের সময় উপস্থিত ইইলে শুরুর আজ্ঞা অহঙ্গুর্বৰ্তক শক্তি অনুসারে শুরুর প্রার্থিত পদ্মাৰ্ঘ আহরণ করিবেন । ২৪৫ ।

English.—A pupil who knows the sacred law must not present any gift to his Guru earlier, (i.e., before he takes the concluding bath); but when he is to take the (concluding) bath, he should, as desired by his Guru, procure presents for him as best as he can. 245.

Kulluka. न पूर्वमिति । उपकुर्वाणस्य अयं विधिः,— नैषिकस्य स्नान-सन्धानात् (१) । गुरुदक्षिणादानधर्मजः (क) (२), ब्रह्मचारी “स्नानात्” पूर्वम् किञ्चिद्दु गोवस्त्रादिधनं गुरवे नावश्यं दद्यात् (३) । यदि तु यद्दक्षाती लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अतएव स्नानात् पूर्वं गुरवे दानमाह आपस्मृतः (४) [धर्मसूत, १४।३, ४]—‘गदन्यानि द्रव्याणि यथालाभम् उपहरति, दक्षिणा एव ताः । स एष (ख) ब्रह्मचारिणो यज्ञः नित्यप्रततः (ग)’ इति (५) । स्नायन् पुनर्गुरुणा दक्षाज्ञी यथाशक्ति—धनिन् यीचिला विहितप्रतिग्रहादिनापि (घ) (६), गुरवे अर्थम् आहृत्य अवश्यं दद्यात् ॥ २४५ ॥

(क) गुरुदक्षिणादानं धर्मजो—M. P.

(ख) एव—All.

(ग) नित्यप्रततम्—All except A ; नित्यप्रततः—A.

(घ) विहित &c—P; हित &c.—A ; अपि प्रतिग्रहादिनापि—All except A, P.

Kulluka Explained.

१. उपकुर्वाणस्य &c.—These injunctions relate to an उपकुर्वाण Brahma-chárin, as a नैष्ठिक makes no (formal) ablution (which has been referred to in this Sloka).

२. गुरुदत्तिष्ठानधर्मज्ञः—One who knows the rules for presentation of गुरुदत्तिष्ठान [—the circumstances in which it yields merit and in which it does not ; i. e. one who knows the *proper time* for paying गुरुदत्तिष्ठान] ; [Gov. puts it more clearly —पूर्वं न किञ्चिदपि गुरुवे दद्यात्, भृतकाव्यापकल्पसङ्गात् । अतएवाह—धर्मवित् इति ।]

३. न अवश्यं दद्यात्—It is not that he *must* give. [He should give only when he gets it anywhere by the sweet will of the giver. See the next sentence of the commentary].

४. अतएव &c.—So, (i. e. with the above object in view) A'pastamba has spoken of दान unto the Guru (by the pupil) before the (concluding) ablution.

५. यदन्यानि &c.—That the pupil presents other things which come within his reach without any attempt on his part—those things may be regarded as fees. This is a vow of the Brahma-chárin which is continued (प्रततः) daily. [प्रततः = प्र—तत् + क्त ।]

६. यथाशक्ति &c.—यथाशक्ति or ‘according to his might’ means that he should even have recourse to प्रतियह, &c., of course lawful, by begging rich men.

Notes.

गुरवे न उपकुर्वीत—गुरवे becomes सम्प्रदान by the rule ‘क्रियायहस्य-मपि कर्त्तव्यम्’। If उप—क्त is taken here in the sense of दान, then the सम्प्रदानत्व is obtained by the rule ‘कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्’।

स्थासन्—स्था + श्व—लटः स्थाने, अतः ‘स्थ’ इति आगमः । Vopadeva simply attaches the affix श्व to the root.

गुरुणा आज्ञामः—Some might propose to take it with स्थासन् ।

क्विं हिरण्यं गामश्चं क्षत्रोपानहमन्तः (क) ।

धान्यं वासांसि शाकं वा (ख) गुरवे प्रीतिमावहेत् (ग) ॥२४६॥

Prose. चिकिं, हिरण्यं, गाम, अश्वम्, अन्तःतः क्षत्रोपानहम्, धान्यं, वासांसि, शाकं वा, [एतैः] गुरवे प्रीतिम् आवहेत् ।

Bengali. ভূমি, শূর্ব, গো, অশ্ব, অন্তঃ ছত্র ও পাতুকা, ধান্য, বস্ত্র, এবং নিতান্ত অশঙ্ক হইলে শাক হাতা গুঞ্জন প্রীতি উৎপাদন করিবে ॥ ২৪৬ ॥

English.—He should procure the satisfaction of his Guru by giving him a corn-field, gold, cow, horse, at least an umbrella and shoes, grain, clothes, or, at least, vegetables. 246.

Kulluka. किं तत् तदाह—चिवमिति । 'शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्' [मनु—
रा॒२४५] इत्युक्तलात् चिवहिरण्यादिकां यथासामर्थ्यं—विकल्पितं समुदितं वा (घ) (१),
गुरवे "दला" तत्प्रैतिम् अच्युतेत् (२) । विकल्पपदे च 'अन्तः' अन्यासम्भवे (झ)
क्षत्रोपानहमपि दद्यात्; इत्वनिर्देशात् समुदितदानम् (ञ)(३) । प्रदर्शनार्थच्युतेत् (झ);—
सम्भवे अन्यदपि दद्यात् (४) । अतएव लघुहारीमः (५)—

'एकमप्यचरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं यदला सीत्रष्णौ भवेत्' ॥

अन्यासम्भवे (ঝ) (৬) शाकमपि दद्याद् ॥ ২৪৬ ॥

Kulluka Explained.

1. यथासामर्थ्यं &c.—According to his might—all (समुदित) the things mentioned, or any one or ones of them. [समुदित is an adjective from समुदय ।]

(क) आसनम् for अन्तः—All except A.

(ख) शाकं च वासांसि for वासांसि शाकं वा—All except A.

(ग) आहरेत्—A.

(घ) समुच्चितं वा—Bg, G.

(ঝ) বিকল্পপদেতোজ্যাসম্ভবে ;—A.

(চ) समुচ্চিতদানম्—Bg, G.

(ঝ) समुদিতदানप्रशংসার্থসেব for 'समुदितदानम् । प्रদর্শনার্থচ্যুতेत्'—P.

(জ) असम्भवे for अन्यासम्भवे—All except A, P.

2. गुरवे “दत्ता” तत्प्रीतिस् अर्ज्येत्—[In form, the word प्रीति has been put in the text as co-ordinate with the other items to be presented to the Guru. But in substance प्रीति of the Guru is to be had *through* the presentation of the other items. Hence, Kull. puts the sentence as गुरवे “दत्ता” तत्प्रीतिस् अर्ज्येत् । Nár. explains प्रीतिस् as प्रोतिष्ठेतुम् ।]

3. विकल्पयद्य &c.—If the pupil is to have recourse to विकल्प, i.e., if he cannot supply all the things, then he should supply at least छांगोपानहम् (= क्लृचं च उपानत् च इति इच्छः). By the use of the इच्छसमाचार here, it is to be understood that these two articles are to be given *combined*. [This is also what Medh. says. This interpretation is put to the compound perhaps on the ground that the articles named here are too petty to be given separately. But in view of the fact that our liberal शास्त्रकार्स prescribe the gift of such an insignificant thing as शाक also, this interpretation seems to be perverse].

4. प्रदर्शनार्थ &c.—This i.e. the enumeration of the articles here is simply illustrative (and not exhaustive). If possible, the pupil should present other things.

5. लघुहारीत &c.—[The quotation does not occur in the printed लघुहारीत but it occurs in अति १६ ।

6. अन्यासनवे—If no other thing is available.

Notes.

This Sloka puts a limitation to the demands of the Guru. His undue and unlawful demands are not to be supplied.—Medh.

छांगोपानहम्—क्लृ च उपानत् च इति इच्छः । ‘जातिरपाणिनाम्’ इति समाहारः । ‘इन्द्रात् चुद्रष्टुक्तात् समाहारे’ इति समासान्तः आः । उपानह्—उप—नह्+क्लृप्—कर्त्तरि कर्त्तव्यिणि वा । ‘नहितिविविषि’ इत्यादिना दीर्घः । प्रथमाया एकवचने उपानत् इति रूपम् ।

शाकम्—‘शाकं बहुविधं प्रोक्तं पवमूलफलादिकम्’; vegetables.

प्रीतिम् आवहेत्—Medh. originally reads प्रीतिम् आहरन् and explains the construction as प्रैतिम् आहरन् एतत् आहरेत् । Then he adds—‘प्रीतिम् आहरेत्’ इति वा पाठे अचैव क्रियापरिसमाप्तिः । ‘प्रीतिम् आवहेत्’ इति वा—प्रैतिम् उत्पादयेत् धार्यादि आहरेत् । खतन्ना एव वा प्रैतिः आहार्थतया उच्यते । ततश्च द्रव्यापदेशस्य दर्शनार्थीता सिद्धा भवति’—Medh.

गुरुवत् डचिमाचरेत्—Not necessarily for study which he cannot possibly have from the guru-pātri, but simply to earn spiritual merit. We need not be anxious for his study, for this course is advised when the student has finished his education. Cf. Vishnu, 28, 42—46.

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिष्ठे वा गुरुवद्वचिमाचरेत् ॥ २४३ ॥

Prose. आचार्ये तु खलु प्रेते [सति] गुणान्विते गुरुपुत्रे, गुरुदारे, [गुरीः] सपिष्ठे वा गुरुवत् डचिमाचरेत् ।

Bengali. [নেষ্টিক বৰ্কচারী] আচার্যের মৃত্যু হইলে বিদ্যাদিশুণ্যমৃত ওরূপতা, তদভাবে শুণ্যবতী অর্থাৎ ধৰ্মচারিণী শুক্রপঞ্চা, তদভাবে শুরুর শুণ্যবান् সপিষ্ঠ অর্থাৎ পিতৃব্যাদির প্রতি শুণ্যবৎ আচরণ করিবে ॥ ২৪৩ ॥

English.—[A life-long Brahma-chárin] should, if his Guru is dead, servé, as he would have served his Guru, the Guru's son provided he is qualified, or his pious widow, or his qualified Sapinda. 247.

Kulluka. आचार्य इति । नैषिकस्य अयसुपदेशः (१) । आचार्ये मृते तत्सुते विद्यादिगुणयुक्ते, “तदभावे” गुरुपत्रां, “तदभावे” गुरीः सपिष्ठे (क)—पिष्ठआदी, गुरुवत् शुश్ରूषामवृतिष्ठेत् ॥ २४३ ॥

Kulluka Explained.

1. नैषिकस्य अयसुपदेशः—This instruction relates to a नैषिक Brahma-chárin (only) [who is to observe life-long ऋत्वाचर्य—even

(क) सन्निहितसपिष्ठे for सपिष्ठे—A, P.

after he has practically finished his study and even after his Guru is dead.]

Notes.

गुणान्विते—It qualifies all the three words—गुरुपुत्रे, गुरुदारे and सपिङ्गे । गुणान्विते गुरुदारे will mean—धर्मचारिण्यां गुरुपत्राम् ।

गुरुदारे=गुरुदरिष्टु । एकवचनम् आर्थम् । The word दार is plural.

सपिङ्गे—समानः पिङ्गः यस्य सः । Kinsmen up to the seventh generation are called सपिङ्गेः ‘सपिङ्गता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते’—मनु, ५ । ६० ।

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुज्जानोऽग्निश्चूषां साधयेदेहमात्मनः ॥ २४८ ॥

Prose. एतेषु अविद्यमानेषु [गुरीः अग्नेः समीपे] स्थानासनविहारवान् अग्निश्चूषां प्रयुज्जानः आत्मनः देहं साधयेत् ।

Bengali. এই সকল ব্যক্তির অভাব ইহলে লৈঙ্গিক ব্রহ্মচারী থান (অর্থাৎ নশুয়মান অবস্থা), উপবেশন এবং পরিক্রমণ দ্বারা [এবং সমিদ্বোধিদ্বারা] গুরুর অগ্নির শুষ্ণনা করিবার নিজ দেহ সিদ্ধ অর্থাৎ ব্রহ্মপাণ্ডু-যোগ্য করিবেন ॥ ২৪৮ ॥

English.—In the absence of these, the pupil should take to a careful service of the fire of his Guru, by regularly standing and sitting near and moving round it [as well as by other necessary observances] and should thus make his body (or rather the soul encased within the body) fit for being joined with Brahman. 248.

Kulluka. एतेषु विष्णु अविद्यमानेषु सततम् “आचार्यस्य एव अग्नेः समीपे” स्थानासनविहारैः (क) “सायम्यातरादौ (1) समिङ्गोमादिता च” अग्ने: श्चूषां कुञ्जन् आत्मनो देहम्—आत्मदेहावस्थित्रं जीवं (2), ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

Kulluka Explained.

1. सायम्यातरादौ—सायम्यातः आदि यस्य तत्, तक्षिण् । In the morning and evening, etcetera.

(क) स्थानासनविहारैः—A, M, P.

2. आत्मनो देहम् &c.—‘His own body’ means ‘the individual soul within his own body’.

Notes.

अविद्यमानेषु—Really or virtually. ‘अविद्यमानता—सर्वेषाम् अभावः, यदि वा गुणेणीनता’।—Medh.

स्थानासनविहारवान्—स्थानम् उर्ध्वावस्थानम्, आसनम् उपवेशनम्, विहारः नियमेन भवत्यन्। Some mean to take it without any reference to अग्रिष्ठशूला। Medh. analyses it as—‘स्थानासने एव विहारः, तदान्। यदा, स्थानाय स्वस्तिकादिना यत् आसनं—ज्ञानकाले, तत् स्थानासनं; विहारः भिन्नाचरणादिः; तदान्। [स्वस्तिका is a particular mode of sitting practised by Yogins].

देहं साधयेत्=शरीरं क्षपयेत्—Medh. ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत्—Kull.

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविस्तुतः ।

स गच्छतुपत्तम् स्थानं न चेहाजायते (क) पुनः ॥२४८॥

इति मामवे घर्ष्यशस्ते भृगुपीक्षायां संहितायां हितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

Prose. यः विषः (= विजः; ब्रह्मचारी इत्यर्थः) अविस्तुतः [सन्] एवं ब्रह्मचर्यं चरति सः उत्तमं स्थानं गच्छति, न च इह पुनः आजायते ।

Bengali. যে ব্রহ্মচারী অশিল্পিভাবে এইরূপে যাবজ্জীবন ব্রহ্মচর্য পালন করেন তিনি দেহাষ্টে উৎকৃষ্টস্থানে গমন করেন অর্থাৎ পরত্বকে সম্মুগ্ধ উৎকৃষ্ট গতি প্রাপ্ত হন, এবং ইহ সংসারে আর পুনরাগমন করেন না ॥ ২৪৯ ॥

English.—The Brahma-chárin who thus passes his studentship uninterruptedly, goes to the highest place (i.e. is identified with Brahman), and is not born here again. 249.

Kulluka. एवं चरतीति । ‘आ समाप्ते शरीरस्त्’ [मनु - २।२।४४] इत्यनेन आवज्जौवम् आचार्यस्यशूलायाः (ख) सीचलच्छणं फलम् उक्तम् (१)। इदानीम् (२).

(क) जायते for आजायते—Bg, Bh, G.

(ख) —शूलया—Bg, Bh, Bk, G, J.

आचार्ये द्वितीये—‘एवम्’ इति अनेन (क) अनन्तरोक्तविधिना (3), आचार्यपुत्रा-दीनामप्यग्रिपर्वतानां शशूषको यो नैषिकः (4) ब्रह्मचर्यमख्लितत्रतीड्युतिष्ठति स ‘उत्तमं स्थानं’ ब्रह्मणि आल्यनिकलयलचणं (ख) (5) प्राप्नोति ; नं च इह संसारे “कर्मवशात्” उत्पत्तिं लभते ॥ २४६ ॥

इति वारिन्द्र-नन्दनवासीय-भट्टश्रीदिवाकरामज-यौकुलूकभद्रकातायां
मन्वयसुक्तावल्यां मनुवत्ती द्वितीयोऽव्यायः (ग) ॥ २ ॥

Kulluka Explained.

1. आ समाप्तेः &c.—That सोच् is the result of life-long attendance on the A'chárya has been stated in आ समाप्तेः शरीरस्य &c. (Sl. 244).

2. इदानीम्—[This is followed by an ellipsis. The word is connected with इति उच्चते to be understood at the end of the sentence which follows.

3. एवम् इति &c.—एवम् means ‘by this mode, viz. that which has just been enunciated (in the two preceding Slokas).

4. आचार्यपुत्रादीनाम् &c.—The नैषिक Brahma-chárin who attends on the (objects named in the list which begins with) आचार्यपुत्र (Sl. 247) and ends with ऋग्नि (Sl. 248).

5. उत्तमं स्थानम् &c.—उत्तमस्थान or the excellent position means ‘that which is characterised by the eternal union with Brahman’.

(क) अनेन—Omitted in A.

(ख) आल्यकलयलचणम् (?) = B, M.

(ग) वारिन्द्र-नन्दनवासीय-भट्टश्रीदिवाकरामज—Omitted in all except A.

APPENDIX I.

An Index of Slokas In Manu, Chapter II.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अकारञ्चायुकारञ्च	७६	आचार्यपुत्रः शशूषुः	१०८
अकामस्य क्रिया काचित्	४	आचार्यस्तस्य यां जातिं	१४८
अक्षला भैच्चरणम्	१८७	आचार्यश पिता चैव	२२५
अज्ञी भवति वै बालः	१५३	आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	२२६
अग्नोभन्नं भैच्चर्याम्	१०८	आयुषान् भव सौम्बेति	२२७
अग्न्यादिष्ठं पाकयज्ञान्	१४२	आयुष्यं प्राप्तुखो भुद्गते	२२८
अङ्गुष्ठस्तस्य तले	५९	आ बीडग्राद् ब्राह्मणास्य	३८
अत ऊर्ध्वं वयोर्येते	३९	आ समाप्तिः शरीरस्य	२४४
अधर्मेण च यः प्राह	१११	आ समसुदातु वै पूर्वात्	२२
अव्याप्तामास पितृन्	१५१	आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	१९६
अव्येष्यमाणं तु गुरुः	७३	आ हैव स खायेतः	१६७
अव्येष्यमाणाण्वाचान्तः	७०	इन्द्रियाणां तु सर्वेषाम्	६६
अनारोग्यमनायुष्म्	६७	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन	६३
अनुरुणभिरकेनाभिः	६१	इन्द्रियाणां विचरताम्	८८
अनेन क्रमयोगेण	१६४	इमं लोकं माटभवत्या	२३४
अपां समीपे नियतः	१०४	उत्पादक-ब्रह्मदातोः	१४६
अन्नाह्रणादव्यवन्	२४१	उत्सादनञ्च गताणाम्	२०८
अभिवादनशीलस्य	१२१	उदकाभ्यु सुमनसः	१८२
अभिवादात् परं विप्रः	१२२	उदितेऽरुदिते चैव	१५
उभ्यमङ्गलनच्छात्योः	१७८	उच्चते दक्षिणे पाणी	६३
अभ्यञ्जने स्नापनञ्च	२११	उपनीय गुरुः शिष्यम्	६८
अमन्त्रिका तु कार्येण	६६	उपनीय तुः यः शिष्यम्	१४०
अर्थकामेष्वसक्तानां	१३	उपसूश्य विजी नित्यम्	५३
अत्यं वा बङ्ग वा यस्य	१४८	उपाध्यायान् दशाचार्यैः	१४५
अवाच्यो दैत्यितो नामा	१२८	जर्जं प्राणा शुत्रकामन्ति	१२०
अविद्वांसम्बलं लोके	२१४	कठुवसे तु सर्वे स्युः	४७
अहिंसयैव भूतानाम्	१५८	एकदेशं तु वेदस्य	१४१
आचम्य प्रयतो नित्यम्	२२२	एकाक्षरं परं ब्रह्म	८३
आचार्ये तु खलु प्रेक्षे	४४७	एकादशैन्द्रियाणाङ्गः	८८

APPENDIX

एकादशं मनो ज्येष्ठं	१२	चतुर्थं मासि कर्त्तव्यम्	३४
एकः श्रयीत सर्वतः	१८०	चूडाकर्च दिजातीनाम्	३५
एतद्वरसेतां च	७८	चोदितो गुरुणा निव्यम्	१८१
एतद्वेशप्रसूतस्य	२०	जप्येनैव तु संसिव्येत्	८७
एतद्वर्चा विसंयुक्तः	८०	त एव हि चयो लोकाः	२३०
एतान् दिजातयो देशान्	२४	तं चेदभ्युदियात् सर्वाः	२२०
एतेष्वविद्यानामेषु	२४८	तत्र यद्ब्रज्ञजन्मास्य	१७०
एवं चरति यो विप्रः	२४९	तपोविशेषविविष्ये	१६५
एष प्रोक्तो दिजातीनाम्	६८	तयोनित्यं प्रियं कुर्यात्	२२८
एष धर्मेण्य वी योनिः	२५	तस्मिन् देशं य आचारः	१८
ओङ्कारपूर्वकस्तिसः	८१	ते तमर्थमपृच्छत	१५२
कामात्मता न प्रशस्ता	२	तिषां तु समवेतानाम्	१३८
कामान्वाता पिता चैनम्	१४०	तिषां वयाणां शुशूषा	२२८
कामं तु गुरुपतीनाम्	२१६	तिषामनुपरीवेन	२३६
कार्यासहृपवैतं स्यात्	४४	तेषु समग्रं वर्तमानाः	५
कार्यरैरववासानि	४१	विभ्य एव तु वैदेयः	७७
क्षुद्रचेत्वच्च मत्याश्च	१९	दिराचामेदपः पूर्वम्	६०
क्षुतीपनयनस्याश्य	१७३	विष्वप्रसादायन्तेषु	२३२
क्षुशाश्वरस्तु चरति	२३	विष्वेतिष्वितक्षयं हि	२३७
क्षेशालिको ब्राह्मणाश्य	४६	दशाब्दाखंगं पौरसख्यम्	१३४
क्षेशालः बोङ्गेश वर्णे	६५	दूरस्थो नार्थेदेवम्	२०२
क्षरन्ति सर्वां वैदिकाः	८४	दूरादाहृत्य समिधः	१८६
क्षेच्च हिरण्यं गमस्वम्	२४६	द्यतच्च जनवादच्च	१७९
गमनेऽसेऽन्ते कुर्वीत	३६	धर्मार्थाद्युच्चते श्वेयः	२२४
गमनेऽसेऽन्तीजाकर्म-	२७	धर्मार्थां यच न स्याताम्	११२
गुरुपती तु युवतिः	२१२	न जातु कामः कामानाम्	९४
गुरुवत् प्रतिपूज्या: स्युः	०२१	न तथैतानि शक्यते	९६
गुरोः कुले न भित्तेत	१८४	न तिष्ठति तु यः पूर्वम्	१०३
गुरोर्गुरौ सत्रिहिते	२०५	न तेन हङ्गो भवति	१५६
गुरोर्यंव परीवादः	२००	न पूर्वं गुरवे किञ्चित्	२४५
गोऽश्वोद्यानप्रासाद	२०४	न ह्यायने नं पलिते:	१५४
चक्रिणो दशमीस्यस्य	१३८	नापृष्ठः कस्यचिद ब्रूयात्	११०

नामाङ्गणे गुरौ श्रियः	२४२	ब्रह्मयस्तनुजातम्	११६
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म	१७२	ब्रह्मवचंसकामस्य	३७
नामधेयस्य दशस्यान्	३०	ब्रह्मारभेऽवसाने च	७१
नामधेयस्य ये कैचित्	१२३	ब्राह्मण्यस्यैव कर्मतैत्	१००
नाकृष्णः स्यादर्कोऽपि	१६१	ब्राह्मणे वैल्पालाश्चौ	४५
निलं स्नात्वा शुचिः कुर्यात्	१७६	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्	१२७
नित्यसुहृतपाणिः स्यात्	१९३	ब्राह्मणं दशवर्षं तु	१३५
निषेकादिग्रस्तानान्	१६	ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता	१५०
निषेकादीनि कर्माणि	१४२	ब्राह्मेण प्रसक्तायेन	५८
नीचं श्यासगच्छास्य	१८८	भवतपूर्वं चरहैचम्	४९
नैतैरपूतैर्विधिवत्	४०	भैक्षण वर्चयित्वियम्	१८८
नैत्यके नाल्यनव्यायाः	१०६	भोः शब्दं कौर्चियदने	१२४
नीच्छटं कस्यचिद्व्यात्	५६	खातुभायोपसंगाहा	१३२
नोदाहरिदश नाम	१६०	मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्	३१
पञ्चाणां विषु वर्णेषु	१३७	मातरं वा स्वसारं वा	५०
परपर्वी तु या स्त्री स्यात्	१२९	मातुरगेऽधिजननं	१६६
परीवादात् खरो भवति	२०१	मातुरांश्च पितृव्यांश्च	१३०
पराज्ञाख्यस्याभिसुखः	१६७	माटृस्या मातुलानी	१३१
पिता वै गाहंपत्योऽग्निः	२३१	माता खस्ता दुहिवा वा	२१५
पितुर्भगिन्यां मातुश्च	१३३	मुञ्जाऽलाभे तु कर्त्त्वाः	४३
पूजयेदशनं नित्यम्	५४	मुख्यो वा जटिलो वा स्यात्	२१९
पूजितं ज्ञाशनं नित्यम्	५५	मेखलामजिनं दण्डम्	६४
पूर्वां सम्यां जपयस्तिषेण	१०१	मौज्जी विवृत् समा श्लशा	४२
पूर्वां सम्यां जपयस्तिषेण	१०२	य आठणीविवृतयम्	१४४
प्रतिशृद्धेचितं दण्डम्	४८	यथा काठसयो हस्ती	१५७
प्रतिवातेऽनुवाते च	२०३	यथा खनन् खनिचेण	२१८
प्रतिश्वरण-सम्भाषि	१६५	यथा षण्डोफलः स्त्रीषु	१४८
ग्रावकुलान् पर्युपासीनः	७४	यदि लाल्यनिकं वासं	२४३
ग्राङ्गाभिवृह्नात् पुंसः	२९	यदि स्त्री यद्यवरजः	२२३
बालः समानजन्मा वा	२०८	यद्य यस्य विहितं कर्म	१७४
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चेषाम्	६१	यमिव तु शुचिं विद्याः	११५
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यात्	७४	यश्वैतान् प्राप्युथात् सर्वान्	८५

APPENDIX

4

यस्य वाङ्मनसे शुद्धे	१६०	त्रतवद्वैष्टैवत्ये	१८५
यावच्चयसे जीवियुः	२३५	ग्रथासनेऽव्याचरिते	११९
ये पाकयज्ञाश्वलारः	८६	शरोरं चैव वाचं च	१६२
योऽवौतैऽहन्त्वाहन्तेतान्	८२	शर्ववद् ब्राह्मणस्य सात्	३२
योऽवौधीत्य हिंजो वेदम्	१६८	शद्विषाणः शुभां विद्यां	२३८
योऽवसन्ते ते तूमे	११	श्रुतिहैर्धं तु यत्र सात्	१४
यं भाता पितरौ क्लेशम्	२२७	श्रुतिस्तु वेदी विज्ञेयः	१०
यः कश्चित् कस्यचिद्गम्भः	७	श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्	७
यः स्वाध्यायमवैतेऽब्दम्	१०७	श्रुत्वा सृष्टा च दृष्टा च	८८
यो त वेच्यभिवादस्य	१२६	श्रेयः सु गुरुवडृचिम्	२०७
लौकिकं वैदिकं वाऽपि	११७	श्रोत्रं लक्ष्मीचूपी जिह्वा	८०
वर्जयन्मधुमांसं च	१७७	समानाह ब्राह्मणो निव्यम्	१६२
वशे कलेन्द्रियग्रामम्	१००	सरस्तीटप्रवल्लीः	१७
वित्तं वस्तुर्वदः कर्म	१३६	सर्वे तस्याद्वता धर्माः	२३४
विद्ययैव समं कामम्	११३	सर्वे तु समविद्येऽ	८
विद्यागुरुषेतदेव	२०६	सर्वं वाऽपि चरेद्य ग्रामम्	१८५
विद्या ब्राह्मणमित्याह	११४	सहस्रकालस्वभस्य	७९
विहङ्गः सेवितः सङ्गिः	१	सार्विचीमावसारोऽपि	११८
विद्यियज्ञपत्यजः	८५	सुखं त्वावमतः श्रेते	१६३
विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठाम्	१५५	स्यर्येण च्छभिनिमुक्ताः	२२१
विप्रोष्ठ पादग्रहणम्	२१७	सेवेतेमांस्यु नियमान्	१७५
विप्रादप्यनुतं याद्वाम्	२३९	संकल्पमूलः कामी वै	३
वेदप्रदानादाचार्यम्	१७१	स्त्रियो रत्नान्यो विद्या	२४०
वेदमेव सदाभ्यस्ते	१६६	स्त्रीणां सुखोद्य मक्तुरम्	३३
वेदयज्ञरहीनानाम्	१८३	स्वप्ने मिळा ब्रह्मचारी	१८१
वेदस्त्राणां यज्ञाच	१७	स्वभावं एष नारीणां	२१३
वेदोऽखिलो धर्ममूलम्	६	स्वाध्यायेन त्रैहोमैः	२८
वेदोपकरणे चैव	१०५	हिमवद्विष्योर्मव्यम्	२१
वेदः स्मृतिः सदाचारः	१२	हीनाद्वावस्त्रवेशः सात्	१९४
वैदिकः कर्मभिः पुण्यैः	२६	हृदगामिभिः पूर्यते विग्रः	६२
वैवाहिको विधिः स्त्रीणाम्	६७		
व्यत्यक्षपाणिना कार्यम्	७२		

APPENDIX II.

An Index of Important words in the Text.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अचर	७८, ८८, ८३	असेव्य	२३६	उत्तादन	२०६, २११
अग्रि	२३०	अर्थ	१००	उद्ग्राह	१८२
अधिकार्य	६९	अवकार्त्तिन्	१८७	उड्डतपाणि	१६३
अधिपरिक्रिया	६७	अवनेजन	२०६	उप-क्र	२४५
अश्वशृणुषा	२४८	अवर	२३८	उपधर्म	२३७
अग्निदीप	१४३	अवरज	२२३	उपलाघन	३६
अग्न्याधीय	१४३	असंश्व	२०३	उपवीत	४४, ६४
अजिन	६४	आङ्गिरस	१५१	उपवीतिक्	६३
अज्ञासा	२४२	आ-चम्	६०, ६१, २२२	उपस्थ	६०
अतिभोजन	५७	आचार	६, ६६	उपांशु	८५
अधिकार	१६	आचार्य	१४०, १७१,	उपाध्याय	१४१, १४५
अनध्याय	१०५		२२५, २४५, २४७,	उषर	११२
अनामय	१२७	आत्मतुष्टि	६	ऋतिक्	१४३
अतुवात	२०३	आपत्	११३	एकाग्रादिन्	१८८
अतुवृत्त्या	२४१	आपत्काल	२४१	एनस्	२२१
अन्नरात	१८	आरोग्य	१२०	ऋच्	७७, ८०, ८१
अन्य	२३८	आर्त	२२५	ओङ्कार	७३
अन्नप्राशन	३४	आर्य	२०१	कट	२०४
अब्राह्मण	२४१, २४२	आर्योवर्ती	२२	कमङ्गलु	६४
अभिवाद	१२०, १२२,	आहृत्	६६	कर्ष्योग	२
	१२६	आश्रम	२३०	कला	४६
अभिवादन	१२१, १२४,	आहवनीय	२३१	कल्प	१४०
	२१०, २१७	इतिक्ष्य	२३७	काच्छन	२३८
अभिवादि	११७, ११९	इन्द्रिय	८८, ८९, ९०	काम	३
अभिशस्त्र	१८२	इन्द्रियग्रास	१०५, २१५	कामचार	२२०
अभ्यञ्जन	२११	इरिण	११३	कामाक्षा	२
अमरखोक्ता	५	उच्छिट	५६	काम्य	२

APPENDIX

जुरुद्वेष	१९	द्वयवती	१७	प्राणायाम	७५, ८३
जुशल	१२७	धर्मी १, २४५, २६४, २३७		प्रेत	२४०
ज्ञानग्राह	२३	धर्ममूल	५	मृत	१२५
ज्ञानान	६५	नाभिवर्द्धन	२६	फलक	२०४
ज्ञेय	१२७	नामवेद्य	३०	ब्रह्मचर्य	२४८
ज्ञ	६०, ८२	नास्तिक	११	ब्रह्मजनन्म्	१४६
खण्डित	२१८	गिरिश	१०७	ब्रह्मदाढ	१४६
खर	२०१	निन्दा	२००	ब्रह्मन् ७४, ८०—८४, ११६	
गाहैपत्य	२३१	निन्दन् २१६, २२०, २२१		ब्रह्मदिवेश	१८
गुणादोष	२१२	निवैतिन्	६३	ब्रह्मसेय	११६
गुरु	१४३, १४८	निषेक	१६, १४२	ब्रह्माज्ञिलि	७०, ७१
गुरुदार	२१७, २४७	निष्कृति	२२७	ब्रह्मावर्त	१७
गन्धि	४३	पञ्चाल	१५	भवत्	४८, १२८
चर्चन्	४१, ७४	पर	२३७, २३८	भवती	१२८
चड़ाकर्मन्	३५	परमेष्ठिन्	८३	भैच	४८, १८२, १८८
जटिल	२१८	परिभोक्तृ	२०१	भोस्	१२४, १२८
जपयज्ञ	८५	परौवाद	२००, २०१	भख	१४३
जातकर्मन्	२६	पवित्र	७५	मत्सरिन्	२०१
जितेन्द्रिय	९८	पाकयज्ञ	८६, १४३	मत्स्य	१८
ज्ञान	६६	पाद	८८	मवदेश	२१
ज्यैष्ठ	१५५	पायु	९०	मनस्	८२
तपस् द३, १६४—१६७,		पारत्वा	२३३	महाथज्ञ	२८
२२४, २२८		प्रज्ञा	८६, १२१	महाआहृति	८१
तीर्थ	५८, ५९	प्रजापति	७७, ८४, २२६	मायस्थान	१३६
त्रिवर्ग	२२४	प्रणव	७४	सुक्त	२१६
चेता	२३१	प्रतिवात	२०३	मेखला	४३, ६४, १७४
चैविद्य	२८	प्रतिश्वरा	१३५	मैत्र	८७
दक्षिण	७२, २३१	प्रसदा	२१३, २१४	मौज्जीनिवस्त्वन	२८
दण्ड ४५, ४६, ४८, ४९		प्रसाधन	२११	मौज्जीवस्त्वन	१६६, १७१
दौचित	१२८	प्रत्यभिवादन	१२६	मौज्जीवस्त्वन	१७०
दुष्कृत	२३८	प्रशुल्यान	१२०, २१०	स्त्रेच्छदेश	३
हृति	८६	प्राचीनावैतिन्	६३	यज्ञिय	२३

यन्त्र	८८	शिल्प	२४०	सम्बद्ध	२५, २२७
यमधर्म	३	श्रीत	६	सच्चासा	१६५
युक्त	२४३	शुशूषा	२२६, २३३, २४१	सरखती	१७
योग	१६१	शुशूषु	१०६, २१८	सञ्च	७२
योनि	२५, १२६, १४०	शूरसेन	१९	संस्कार	२६
रहस्य	१४०, १६५	श्रीविष्णि	११४	सर्वविक्रियिन्	११८
लोक	२३०, २३२, २३३	शौच	६६, २४०	सर्वाशिन्	११८
वर	१३८	शृद्धारा	२३८	सावित्री	१६, ७७, ८१,
वर्णधर्म	२५	श्रुति	१०		८३, १०४, ११८, १७०
वप्रट्	१०६	श्रुतिवैष	१४	सिञ्चि	८३, ८७
विनश्न	२१	श्रेयस्	२०७, २२३, २२४	सुभाषित	२३६, २४०
विपश्चित्	२१३	शृङ्	२०	सुसंहत	१६३
विविक्ति	२१५	सख्या	१३८	सौम्य	१२५
विष	२३६	सदाचार	१८	स्त्रौरल	२३८
विहार	२४८	सद्गन्	२४४	स्त्रातक	१३८, १३९
व्यत्यस्तपाणि	७२	सम्ब्या	१०१	सृति	६, १०
व्याहृति	६८	सर्पिङ्ग	२४७	स्त्रर	२०४
ब्रत	३	समयानुषित	१५	स्वधा	१७२
ब्रात्य	३९	सम्बन्ध	१०१	स्वदम्भु	२०७
शक्ति	१८२	समावर्त्तन	१०८	खाल्याय	२८, १०५, १०७.
शक्ति	२४६	समिष्	१८६	हितुशास्त्र	११

APPENDIX III.

An Index of Peculiar words in Kulluka's Commentary.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अदृष्ट	१७५	कृत्तीगपरिशिष्ट	४४	बुधस्त्र	२२४
अनुशतिक	६९	कान्दोभ्यब्राह्मण ११३, ११४		भृतकाव्यापक	११२
अन्वेषि	१६	जातिस्थर	२७८	मल्ल	६
अपवाद	१६०	जीव	२४८	महानान्त्रिका	१६५
अपूर्वे	२५	जैमिनि	१३	महापातक	१८५
अर्थवाद	६	ज्योतिषीम	१६५	माणवक	१४८, १७०,
अर्थशास्त्र	११७, १६८	तत्त्व	१२	१७१, १७३	
अवभृथस्त्रान्	१२८	तुल्यवल	१४	मौमांसा	८
अट्टका	१४३	चेता	२३०	सुसुत्त	२२४
आत्मज्ञान-सहकारिता	२	दर्शपैर्णमास	८३, ८६	मेलक	१३६
आयति	२३५	दीचशीशा	१२८	मोक्ष	२, ८१
आहवनीय	१४३	इन्द्र	१६२	यंयाति	९४
आहिताश्चि	७०	घरणीघर	८३	योगियाज्ञवल्क्य	१०१
इतिकर्तव्यता	५३	नन्दनवासिन्	१	वरेष्ट्री	१
उत्तरौय	१८३	नित्य	२, ५	विधि	६
उत्सर्गी	६१	नैमित्तिक	२	वैश्वदेव-होम	८६
उपकृत्याण	२४५	नैष्ठिक	२४२, २४३,	व्यवस्था	२३८
उपपत्ति	३		२४५, २४७, २४९	व्याकार	७१
कन्या	१२९	पटल	१८६	शिरा	१०५
काल्पुरिका	१७७	परिउत्त-अस	१८०	शिवपुर	१
कुलधर्म	३५	परिभाषा	१७	शङ्कारचेष्टा	२१३
चेच्छ	२२६	पुरुषार्थ	८८, ९३, १००,	श्वेत	१
खण्डाधिप	१		२३७	षष्ठ	१५८
गुरुद्विष्णा	२४५	पैठीनसि	७२	सङ्कौण्डनाति	१८
गृह्य २९, ४१, ६४, १६५		प्रचेतस्	४२	सपिख	१३४, १४४
गोदान	१०४	प्रतिप्रसव	१८८	संस्कारान्	१००
गौड़	१	प्रागलभ्य	२३८	सिङ्गान्	१८३
चान्द्रायण	८३, २२८	बस्त्र	२, ५	स्थङ्गिल	१०८
चार्वाक	११	बलिकर्म्म	८६	हिरण्यगर्भ	२२६, २३३

ADDENDA.

Sl. 6, Kullūka—Page 17, lines 10-13. For ‘वैदः चतुर्यजुः... स सर्वी विष्वर्थवादमन्त्रामा... अर्थवादानामपि... मन्त्राणाम् अपि... अनुष्टेयथारकल्पम्’, A reads ‘वैदः चतुर्यजुः... स सर्वो विष्वर्थवादमन्त्रामपि... अर्थवादानामपि... मन्त्राणाम् अपि’। This reading which counts अनुवाद as an additional division of the Veda saves us the boldness of altering मन्त्रार्थवादानाम् into मन्त्राणाम्। अनुवाद or the repetition of a विष्वि which is often found to be mixed up with अर्थवाद is separately counted by the नैयायिकs. [Vide गोतमसूत्र, २१६१]. Jaimini's aphorism quoted by Kull., viz. विष्विनालिकवादाकल्पात् &c., may thus be held to be applicable, though not particularly, to अनुवाद also. The insertion of अनुवाद in the list gets an additional support from the fact that Kull. takes Sl. 106 and Sl. 114 as अनुवादs, though Medh. and Gov., from whom Kull. seldom differs, call them अर्थवादs. Now, a question may arise, on more grounds than one, as to the position of the word अनुवाद in the चतुर्य compound विष्वर्थवादमन्त्रार्थवादः; but it may be simply dismissed with the reply that the word अनुवाद has been placed by the side of the word विष्वि to which it is most intimately related.

It is, however, a curious fact to note that the reading विष्वर्थवादमन्त्रामा which we were now going to reject, is almost identical with that of Medh. who reads विष्वर्थवादमन्त्रामवेयामकः where, it should be noted, the addition of the word नामवेय is indeed redundant, if not objectionable. Hence, it may be held that either of the two readings here betrays evidences of wilful tampering, and A's variant अनुवाद for अर्थवाद in Kull.'s preface to Sl. 221 which is evidently due to an over-zealous नैयायिक (as the Sloka contains no repetition of the विष्वि in Sl. 220) might decide in favour of the reading of the majority (adopted in the text) and might lead one to reject A's reading here, which is otherwise so strong and consistent.

P. 132. जुहीति-यजति-क्रिया:—जुहोति is a general name for all the ceremonies to which the root जु is applicable ; e.g. हौमि, हवन, &c. यजति is a general name for all the ceremonies to which the root यज is applicable ; e.g., याग, यज्ञ, इष्टि, इज्या, &c. The following is the general distinction between the two classes of ceremonies—‘तिष्ठांता वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाकाशावनो यजतयः’, उपविष्ट्होमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः’।—कात्यायनश्रौतसूत्र, १२७, २८।

Page 136, Notes, सेवः—After स्वार्थं add—In spite of the word मित्र being neuter the word सैव is masculine by the dictum ‘स्वार्थिकाः क्रचित् प्रकृतिं लिङ्गवचनमि अतिवर्त्ते’।

Page 182, Sl. 122.—Kull. has not met the argument put forward by Medh. viz., the force of the word नाम् in the expression असौनामा in the text.

Sl. 131. मातुलानी—मातुची is an alternative form.

In such cases of इन्द्र
Sl. 178, Notes, गीतवादम् } singular number is

Sl. 178, Notes,] the singular number is
 Sl. 179, Notes, प्रेक्षणालभम् } neither inaccurate nor आर्थ, but is sanctioned by the dictum
 'सर्वे इन्द्री विभागा एकवद् भवति' ।

ERRATA.

Page 73 lines 13-15 for The mention...above

read [The mention...above.]

„ 102	line	27	for	असुच्	read	सुच्
„ 133	„	26	„	उपांशः	„	उपांशः
„ 154	„	16	„	In other words &c	„ [In other words &c.	
„ 168	„	14	„	the	„	to
„ 171	„	10	„	at least clearly)	„	(at least clearly)
„ 176	„	4	„	कतमच नाह	„	कतमचना ह
„ 233	„	20	„	अवमानं	„	अवमानं
„ 253	„	4	„	calumniating	„	speaking ill of
„ 257	„	6	„	भैच्य	„	सैच